

Volume-12, 2026

ISSN 2394-6903

RAINBOW

Multidisciplinary Peer Reviewed Annual Journal

Shri Nagpur Gujarati Mandal's
VMV Commerce, JMT Arts and JJP Science College
WARDHAMAN NAGAR, NAGPUR-440008.
Ph.: 2764391, 2733941, 6508158
E-mail: vmvnagpur@gmail.com, rainbowvmv@gmail.com
Website : www.vmvjmtjjpc.edu.in

Publisher

VMV Commerce, JMT Arts & JJP Science College
Wardhaman Nagar, Nagpur

Printer

R. R. Offset Works
H.B.Town, Old Pardi Naka,
Bhandara Road, Nagpur.

Rainbow Vol.-12, March 2026. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means or used by any information storage and retrieval system without written permission from the copyright owner.

Opinions expressed in the articles, research papers are those of contributors and do not necessarily reflect the views of the publisher. The publisher is not responsible (as a matter of product liability, negligence or otherwise) for any consequences resulting from any information contained therein.

From The Principal's Desk

It gives me immense pleasure and deep satisfaction to announce the publication of the 12th volume of our multi disciplinary research journal, RAINBOW. This new issue highlights contemporary themes, innovative perspectives, and the emerging concerns of today's researchers.

In today's academic environment, researchers consistently work to integrate recent advances from various disciplines into a unified, meaningful framework. As an inherently dynamic and evolving process, research relies on sustained effort to produce meaningful results. At RAINBOW, we have always prioritised encouraging research culture and providing a credible platform for publishing high-quality, scholarly work. The journal continues to serve as an important medium for discussing relevant issues, exchanging fresh ideas, and disseminating the latest advancements in fundamental research. I am delighted that this volume of RAINBOW has successfully upheld this tradition and has showcased the commendable contributions of researchers across various disciplines. Such contributions significantly enrich academic understanding and contribute to the betterment of society.

I extend my heartfelt congratulations to the editors and the entire editorial board for their dedicated efforts in bringing out this excellent edition.

Dr. A. I. Mudgal

Officiating Principal

VMV Comm., JMT Arts & JJP Science College

Wardhaman Nagar, Nagpur

Editorial

The Rainbow Peer-Reviewed Multidisciplinary Research Journal strives to present innovative approaches that promote transformative progress across a wide range of disciplines. It addresses numerous complex social and scientific challenges that traditional methods often struggle to resolve. Our central goal is to offer practical and research-based recommendations to policymakers, supporting the implementation of meaningful scientific reforms within society.

The journal is guided by a distinguished editorial board consisting of experienced scholars and experts from diverse academic and research backgrounds. It provides an important platform for discussing critical issues, exchanging new perspectives, and sharing the latest developments in fundamental research, industrial advancement, and regulatory practices. The journal welcomes contributions in multiple languages, including English, Hindi, Marathi, and Gujarati. Its interdisciplinary focus spanning social sciences, humanities, commerce, and management reflects its truly diverse and inclusive scope.

Rainbow Journal aims to serve as an engaging and valuable resource for researchers and scholars, functioning as a reliable reference for years to come. We aspire for the journal to become a leading platform where researchers can present their work and engage in meaningful dialogue on future innovations that contribute to the well-being of the global community.

On the occasion of publishing our 12th volume, I extend my sincere gratitude on behalf of the Editorial Board to all contributors, advisory board members, the publication team, technical staff, and fellow board members for their commitment and efforts in producing this volume while upholding high standards of research quality. It is our hope that this tradition will continue to grow and thrive through the dedication of emerging researchers.

Dr. Malhar Kolhatkar
Editor

ADVISORY BOARD

- 1. Dr. Ashish Kumar Kandhway**
President,
Vishwa Hindi Sahitya Parishad, New Delhi

- 2. Dr. Anjaneyulu Kola**
Associate Professor of Commerce
Vivekananda Govt Degree College,
Vidyanagar, Hyderabad

- 3. Prof. Krishna Dixit**
Department of English,
Dr. Babasaheb Ambedkar University,
New Delhi

- 4. Prof. Sonba Salve**
Dean, School of Literary Studies,
The English and Foreign Languages University
(A Central University) Hyderabad

Chief Editor : Officiating Principal Dr. A. I. Mudgal
Editor : Dr. M. J. Kolhatkar

Editorial Board

: Dr. S. R. Mishra
: Dr. S. S. Khedikar
: Dr. Savita Devgirkar
: Dr. S. R. Choubey
: Dr. B. C. Bhuptani

INDEX

Commerce

1	Leadership in the Era of Artificial Intelligence: Challenges & Opportunities.	Prof. (Dr.) Shikha Agrawal	1
2.	UPI's Role in a 'Cashless Campus' Model under NEP	Mr. Haresh W. Naringe	10
3.	Market-Oriented Analysis of Digital Payments and Consumer Behaviour in India	Dr. Anil Ramchandra Gore	14
4.	Artificial Intelligence in E-commerce	Dr. Pawan Naik	21
5.	जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास	प्रार्थना पद्माकर महाजन	25
6.	नागपूर जिल्हातील वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. अंतर्गत रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांच्या सामाजिक स्थितीवर झालेला बदल - एक अभ्यास	सुनील तुळशीदास मेश्राम डॉ. चंद्रहास दिक्षित	31

Art & Social Science

7.	Mustard Oils – Unraveling Myths, Savoring Mindful Bites	Dr Roopali Bhargava	36
8.	Play-Sangit Saubhadra : A Study	Dr. Sanyukta Thorat	44
9.	मानवी मूल्ये आणि कौटुंबिक हिंसाचार	डॉ. स्नेहप्रभा रूस्तुमराव गावडे	54
10.	The Role of NGO in Biodiversity Conservation: A case study of Garung Thuk, NGO of Shergaon Village, West Kameng district, Arunachal Pradesh in Eastern Himalayas.	Dr. Karma Chozom Dr. Lobsang Tashi Thungon	59
11.	वर्धा जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग	अमर काशिनाथजी भोंगे प्रा. डॉ. शीला संजय खेडीकर	73
12.	भारतीय संविधानातील सुधारणांची गरज आणि प्रासंगिकता	कु.नीतू देवरावजी वानखेडे प्रा.डॉ.शीला खेडीकर	79

13. Opposition Parties in Crisis: Strategies for Survival and Relevance in India's Dominant	Nilesh Singh Dr Sheela Sanjay Khedikar	84
14. The Gut-Brain Axis: Nutritional Interventions for Mental Health Management	Dr Roopali Bhargava	90
15. भारतीय आर्थिक विकास और रोजगार के मुद्दों की समझना: एक सैद्धांतिक अध्ययन	डॉ. श्रद्धा शम्मी गावडे	97
16. भारतातील सहकारी चळवळ	श्री.विलास बापूरावजी कांबळे	103
English.....		
17. The Fragmented Psyche: A Psychoanalytical Study of Breathe: Into the Shadows	Ms. Bhvishka Sugandh Dr. Savita Deogirkar	109
18. Reimagining Women's Emancipation in India: A Gandhian Perspective	Dr. Pooja Pandya	113
19. Vikram Seth as an Indian Diasporic Author	Ms Roshani Mahajan Dr. Abhay Mudgal	119
Hindi		
20. घुमकूड शस्त्र और घुमकूडी के नए प्रतिमान: एक समालोचनात्मक चिंतन	भारती पाठक	123
21. हिन्दी गजल में सामाजिक चेतना	प्रा. लक्ष्मी पाल	128
Marathi		
22. अरुण काळे यांच्या कवितेतील जीवनसंघर्ष	प्रा.डॉ.अरविंद युगंधर	132
23. मराठी कादंबरीची उत्क्रांती-एक आढावा	डॉ.राखी जाधव	137
24. शिवाजी महाराजांच्या घडणीतील शहाजी राजांचे योगदान	सुप्रिया गायकवाड डॉ राखी जाधव	141

Gujrati

25. ભારતીય અર્થતંત્ર નો ૨૦૨૫ ની ચુ એસ ટેરીફ સામે પ્રતિભાવ કેટલો કારગર ? ડૉ. ભાવેશ ચંદ્રકાન્ત ભુપતણી 147
26. આધુનિક સંશોધનમાં નાનો ટેકનોલોજીની ભૂમિકા – ડૉ. જય અતુલભાઈ તન્ના, નાગપુર 151
27. વિકાસશીલ ભારતમાં સંબંધોની યાત્રા : પ્રા. ડો. હિમાંશુ મહેશભાઈ શુક્લ 158
લગ્ન અને સાથીત્વની નવી વ્યાખ્યા અને બદલાતા આચારો
28. થોડા મખમલી બનીએ તો ? તપન સાંગાણી 164
29. સ્ત્રી મુક્તિનું પુનર્વાચન : ગાંધીને એક આધુનિક લેખકના દષ્ટિકોણથી ડૉ. પૂજા પંડ્યા 168

Science

30. A Green Approach to Knoevenagel Condensation Using Y_2O_3 Nanocatalyst Jay Tanna 171
Nilesh Gandhare
31. Comparative Study of Data Model and Information Model of OPC UA, JSON-LD, and LwM2M Framework in an IIoT Environment Mrs. Mugdha M. Ghotkar 178
Dr. Kishor M. Dhole
32. Review On Ethnobotanical Studies On Traditional Medicinal Plants Used For Diabetes In Chandrapur District, Maharashtra Shroni S. Dange 187

Leadership in the Era of Artificial Intelligence: Challenges & Opportunities.

Prof. (Dr.) Shikha Agrawal

Principal

Graduate School of Business, Indore

Abstract

The rise of artificial intelligence (AI) has reshaped organizational ecosystems, compelling leaders to redefine traditional leadership practices. As AI-driven transformation accelerates, leaders face complex challenges, including technological disruption, workforce anxiety, ethical dilemmas, and widening trust gaps. This research investigates the evolving leadership requirements in AI-enabled environments and explores strategic pathways for cultivating effective and responsible leadership. A systematic literature review was conducted using purposive sampling of peer-reviewed studies published between 2019 and 2025 across Scopus, ScienceDirect, and Research Gate databases, focusing on digital leadership, ethical implications of AI, organizational change, and human-machine collaboration. Content analysis revealed three key thematic insights. First, leaders encounter barriers such as insufficient AI literacy, algorithmic bias, and psychological resistance that impede successful technological adoption. Second, AI presents substantial opportunities to enhance decision-making accuracy, strengthen predictive capabilities, and enable more inclusive human-AI partnerships. Third, sustainable transformation requires leaders to integrate ethical frameworks, cultivate digital competencies, and establish a forward-looking vision that balances efficiency with human well-being. The study highlights that effective leadership in the AI era extends beyond technical expertise; it demands adaptability, ethical responsibility, transparent communication, and emotional intelligence to manage concerns related to job displacement and trust in automated decisions. The findings underscore the need for leadership development models that merge digital fluency with moral and sustainability principles, ensuring resilient and human-centered transformations. This research contributes to current leadership discourse by offering strategic insights that support organizations in navigating AI adoption while promoting long-term inclusive growth.

Introduction

The rapid evolution of artificial intelligence (AI) is redefining the foundations of leadership and reshaping how organizations function in an increasingly digital economy. While AI promises unprecedented efficiency, insight generation, and decision accuracy,

its integration also challenges leaders to balance technological capability with the human values that remain essential for organizational well-being. As with earlier technological disruptions such as virtual collaboration tools and digital communication, AI continues to reshape leadership behaviour and expectations. Advanced algorithms now process vast volumes of data in real time, enabling predictive analytics, strategic forecasting, and automated administrative support that allows leaders more space for innovation and creativity. AI-powered decision systems also offer the potential to reduce systematic human bias and enhance crisis responsiveness through real-time simulations and scenario planning. Yet, these benefits raise critical questions regarding when leaders should rely on AI and when they must apply human judgement, ethical reasoning, and emotional intelligence.

Leadership theories have evolved over time—from trait and behavioral approaches to transactional and transformational models—but the context in which leadership occurs has fundamentally shifted (Northouse, 2021; Yukl, 2013). Contemporary leaders now manage complex socio-technical systems where intelligent technologies actively participate in decision-making (Avolio, Sosik, & Kahai, 2020; Li et al., 2022). This transition introduces a dual responsibility: harnessing computational power to drive organizational performance while safeguarding trust, legitimacy, and human dignity (Zhao & Huang, 2023). Leadership is therefore both a strategic and moral undertaking, requiring alignment between technological innovation and human welfare (Schoemaker, Heaton, & Teece, 2018; George et al., 2022).

The modern business landscape is shaped by volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity (VUCA), amplified by AI-driven transformation. While AI enhances strategic clarity, it also introduces risks such as algorithmic bias, reduced transparency, and unintended feedback loops. For emerging economies such as Indonesia, adoption is further complicated by institutional and cultural constraints that necessitate adaptive leadership models. Recent surveys indicate that AI has become the top digital investment priority for nearly three-quarters of organizations, with 90% of leaders applying AI to strengthen operational resilience and nearly half integrating AI into core organizational strategies as of late 2024. This widespread adoption signals a paradigm shift in which leadership requires not only managing people, but also guiding intelligent systems responsibly and ethically

To respond to this gap, the present research aims to provide an integrative analysis of leadership in the age of artificial intelligence by conducting a systematic literature review of scholarly publications. Through a structured synthesis of contemporary research, this paper demonstrates that successful leadership in the AI era demands more than technical proficiency; it requires ethical intelligence, emotional awareness, and strategic foresight to balance machine capabilities with essential human-centric values. The findings contribute to the ongoing academic discourse by highlighting the imperative for leadership development models that integrate digital

fluency with moral responsibility, fostering organizations capable of innovative yet socially responsible transformation.

Review of literature

Traditional Leadership Theories and the Digital Shift

Over recent decades, leadership scholarship has produced a range of theoretical frameworks emphasizing diverse leader qualities and behavioral competencies. Transformational leadership (Bass, 1985) focuses on articulating vision, inspiring change, and motivating followers to surpass expectations, while servant leadership (Greenleaf, 1977) prioritizes humility, empathy, and service to follower needs. Authentic leadership (Avolio & Gardner, 2005) underscores transparency, ethical conduct, and leader authenticity. Additional influential models include transactional leadership, which is based on contingent rewards and corrective mechanisms, and situational leadership (Hersey & Blanchard), which advocates adapting leadership style to follower readiness. These theories have been widely recognized for their ability to enhance engagement, trust, and innovation in conventional organizational environments, particularly where human-centered interaction forms the basis of leadership practice.

However, the rise of artificial intelligence exposes significant constraints within traditional paradigms. Classical theories generally presuppose leadership as an interpersonal, human-to-human process and therefore provide limited guidance on how leaders should collaborate with intelligent machines, integrate data-driven algorithms into decision-making, or navigate hybrid human–AI work systems. While transformational leadership remains relevant in driving digital innovation, it does not explicitly address the technical literacy required to understand AI capabilities and risks. Similarly, servant and authentic leadership emphasize ethics and trust, yet lack frameworks for responding to novel dilemmas such as algorithmic bias, data privacy, and machine accountability.

Artificial Intelligence in Leadership

Artificial intelligence is reshaping leadership practice through three principal dimensions: cognitive augmentation, operational automation, and strategic foresight (Raisch & Krakowski, 2021). Cognitive augmentation refers to the enhanced analytical capacity AI provides, enabling leaders to process diverse data inputs, conduct scenario modelling, and detect anomalies that may otherwise go unnoticed (Wilson & Daugherty, 2018). Operational automation supports leaders by reducing routine and administrative workload, thereby allocating greater time to creative and high-level strategic initiatives (Brynjolfsson & McAfee, 2017). Strategic foresight leverages predictive analytics and AI-driven simulations to anticipate emergent risks such as market volatility, talent shortages, and supply chain disruptions, improving organizational agility and

preparedness (George, Howard-Grenville, Joshi, & Tihanyi, 2022). While these capabilities significantly expand leadership capacity, effective integration requires a critical and ethical orientation. For example, AI-based hiring tools may unintentionally reinforce historical patterns of inequality if trained on biased datasets (Raghavan, Barocas, Kleinberg, & Levy, 2020), demonstrating the necessity for leaders to couple technological proficiency with ethical judgement (Benaich & Hogarth, 2023).

Ethical Leadership in the Age of Algorithms

The integration of artificial intelligence into organizational decision-making introduces complex ethical dilemmas that contemporary leaders must navigate with vigilance. A central concern is algorithmic bias and fairness, wherein AI systems trained on historically skewed datasets may unintentionally reinforce discriminatory patterns. The well-known case of Amazon's experimental AI-based recruitment tool, which systematically disadvantaged female applicants by penalizing gender-associated indicators, illustrates the ethical challenges posed by machine-learning systems trained on biased historical data. The decision by Amazon's leadership to discontinue the tool demonstrated the critical role of leaders in intervening when algorithmic outputs undermine equity and justice. Ethical leadership in the AI era therefore requires rigorous mechanisms for bias auditing, the inclusion of diverse perspectives in model development, and transparent governance frameworks that prioritize human rights alongside efficiency. Organizations are increasingly institutionalizing practices such as routine AI bias audits and appointing dedicated ethics and compliance professionals to oversee responsible AI development, reaffirming that fairness and accountability are foundational leadership responsibilities rather than optional considerations.

Beyond questions of bias, ethical and sustainable leadership demands broader commitments to long-term societal welfare. As scholars argue, ethics and sustainability in the AI era extend beyond regulatory compliance to encompass proactive prevention of social harms and equitable distribution of technological benefits (Stahl, Timmermans, & Mittelstadt, 2021). This includes addressing environmental consequences associated with energy-intensive AI computation (Strubell, Ganesh, & McCallum, 2019; Henderson et al., 2020) and ensuring that AI-driven innovation does not deepen socioeconomic inequalities (Birhane, 2021; Benjamin, 2019). Leaders must critically evaluate who gains from AI deployments and who may be marginalized, employing inclusive assessment strategies and investing in digital access and workforce upskilling (UNESCO, 2023; Dignum, 2019).

Research Methodology

This study employs a Systematic Literature Review (SLR) covering publications from 2019 to 2025, sourced from academic databases including Scopus, ScienceDirect, and ResearchGate, along with institutional reports from the OECD, McKinsey &

Company, the World Economic Forum (WEF), and IBM. The inclusion criteria focused on studies addressing leadership in the AI era, encompassing empirical research or theoretical analyses on leadership challenges, opportunities, and strategic transformation, and available in full text in English or Indonesian. Using keywords such as “AI leadership,” “digital transformation,” and “ethical leadership,” the review process followed three stages: initial search, screening of duplicates and irrelevant studies, and full-text eligibility assessment. A final set of relevant studies was selected and analyzed using content analysis, which categorized insights into three themes. Methodological triangulation between academic and institutional sources enhanced the validity and reliability of results, enabling a comprehensive understanding of leadership transformation in the AI-driven environment.

Discussion

The evolving discourse on leadership in the age of artificial intelligence highlights a major paradigm shift wherein leadership extends beyond traditional human-centric models to incorporate human–AI collaboration and algorithmic decision systems. While classical leadership traits such as vision, empathy, integrity, and ethical judgment remain foundational, the context within which they operate has transformed significantly. Rather than solely managing leader–follower dynamics, modern leaders must navigate leader–follower–algorithm relationships, developing the capability to interpret, supervise, and intervene in algorithmic outputs just as they would guide human teams. This shift positions leaders as system architects responsible for cultivating environments where humans and intelligent technologies coexist productively, and as cultural stewards committed to ethical governance. Key competencies that define AI-era leadership include responsible AI stewardship, digital agility, continuous learning, cross-functional collaboration, and the ability to communicate technical decisions to diverse stakeholders. Leaders increasingly require the capacity to interpret data-driven insights while maintaining a human-centric strategic perspective, bridging emotional intelligence with technological literacy.

Despite the opportunities AI presents, the transition to these new leadership models entails considerable challenges. Cultural resistance and fear surrounding automation and job displacement remain significant barriers, necessitating empathetic change management and proactive capability-building initiatives. Furthermore, AI introduces complex ethical dilemmas, including privacy, surveillance boundaries, and fairness in algorithmic decisions, which require leaders to establish new frameworks where precedents do not yet exist. Skills gaps at the executive level may also hinder adoption, prompting the need for structured leadership development, specialized advisory roles such as Chief AI Officers, and investments in ongoing education. Ultimately, the effectiveness of leadership in the AI era lies in balancing technological competence with social responsibility—ensuring AI enhances organizational

performance while preserving human dignity, trust, and equity.

Leadership in the AI era holds profound implications not only for organizational performance but also for broader societal outcomes. The choices leaders make regarding the implementation and governance of AI systems influence employment structures, stakeholder trust, customer experience, and public perceptions of technological legitimacy. Leaders who foreground ethical considerations and fairness contribute to shaping responsible industry norms and may actively influence regulatory and policy frameworks through participation in multi-stakeholder initiatives and cross-sector collaborations on AI governance. Conversely, irresponsible or poorly informed AI deployment can result in public backlash, loss of legitimacy, regulatory intervention, and reputational or social harm. The rising emphasis on what can be termed *civic-minded technology leadership* reflects a growing recognition that AI-enabled decisions function as force multipliers, amplifying both benefits and risks. Accordingly, contemporary leaders are increasingly expected to collaborate with policymakers, ethicists, and civil society stakeholders to ensure safe, inclusive, and responsible technological progress. In sum, leadership paradigms are undergoing a fundamental transformation as organizations navigate the complexities of artificial intelligence. Leadership is shifting from managing stable and predictable systems to navigating uncertain technological frontiers, requiring leaders to harmonize intuition with data, efficiency with ethics, and human capabilities with machine intelligence. Sustaining relevance in this new context demands strategic transformation that includes developing AI literacy to critically understand algorithms and identify risks such as bias (Kandasamy, 2024), embedding ethical principles to safeguard trust and legitimacy (World Economic Forum, 2025), and articulating a long-term digital vision that balances technological advancement with human values. Thus, leadership transformation in the AI era is not merely a matter of adopting advanced tools, but a redefinition of leadership itself—toward more ethical, inclusive, and sustainable models capable of guiding organizations and societies into an AI-integrated future (McKinsey, 2024).

Conclusion

The integration of Artificial Intelligence into modern organizational systems calls for a fundamental shift in how leadership is understood and practiced. Rather than functioning only as a set of advanced technologies, AI represents a transformational force that reshapes leadership roles, required competencies, and decision-making processes. Traditional leadership attributes—such as clarity of vision, ethical judgment, empathy, and adaptive capacity—remain essential, yet they must now operate alongside new digital capabilities, including responsible AI governance, effective human–AI partnership management, continuous learning mindsets, and strategic use of data. Leadership in the AI era must therefore be viewed as a continuous developmental journey that evolves with technological change. Evidence from literature and practice

emphasizes that AI amplifies human strengths and weaknesses alike, making it crucial for leaders to pair technical awareness with ethical foresight, cross-cultural understanding, and thoughtful organizational design.

To realize AI's benefits responsibly, organizations should begin with well-supervised pilot initiatives, invest strongly in learning and skill-development programs, and put in place clear accountability structures for transparent and ethical AI use. Leaders must also expand performance criteria beyond financial outcomes to incorporate environmental, social, and psychological well-being, embedding sustainability and human dignity within strategic frameworks. Future research is needed to analyze long-term effects of AI-focused leadership strategies, compare outcomes across diverse cultural contexts, and evaluate practical governance tools such as AI impact assessments and model documentation protocols. Generating such evidence will enable the transformation of theoretical guidance into actionable frameworks that leaders can confidently apply in real organizational environments.

References

- A. Ignatius, "How Satya Nadella turned Microsoft around," *Harvard Business Review*, vol. 97, no. 6, pp. 60–68, Nov.–Dec. 2019.
- B. J. Avolio and W. L. Gardner, "Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership," *The Leadership Quarterly*, vol. 16, no. 3, pp. 315–338, 2005.
- B. M. Bass, *Leadership and Performance Beyond Expectations*. New York: Free Press, 1985.
- BCG, "Artificial Intelligence and business strategy: How AI is reshaping corporate strategy," BCG Henderson Institute, 2023. [25] Goldman Sachs, "Artificial Intelligence and the Future of Work," Goldman Sachs Insights, 2024.
- Crist, C. (2025). Potential leadership crisis looms in 2025 as stressed leaders consider stepping down. HRDive. <https://www.hrdive.com/news/potential-leadership-crisis-looms-in-2025/738226/>
- D. Goleman, *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books, New York, 1995.
- Deloitte, "State of AI in the Enterprise, 5th Edition," Deloitte Insights, 2024.
- Deloitte. (2024). Well-being at work: A global survey on human sustainability. Deloitte Insights. <https://www.deloitte.com/us/en/insights/topics/talent/workplace-well-being-research-2024.html>
- Elia, G., Margherita, A., & Passiante, G. (2024). Digital leadership for organizational innovation: A systematic literature review. *Journal of Business Research*, 172, 113–129. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.113129>
- European Commission, "Proposal for a regulation laying down harmonized rules on Artificial Intelligence (AI Act)," Brussels, Belgium, 2021.
- Frimpong, S. (2025). The impact of AI on evolving leadership theories and practices.

SSRN. <https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/5217691.pdf>

G. Westerman, D. Bonnet, and A. McAfee, *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*, Harvard Business Review Press, 2014.

Gallup. (2024). *State of the global workplace 2024* Gallup. <https://www.gallup.com/workplace/349484/state-of-the-global-workplace.aspx> report.

IBM. (2024). *Tantangan adopsi AI*. [id/think/insights/ai-adoption-challenges IBM. https://www.ibm.com/id](https://www.ibm.com/id)

Gartner, “Top Strategic Technology Trends for 2024,” Gartner Research, Stamford, CT, 2023.

<https://www.researchgate.net/publication/389976661> OECD. (2025). *Gender equality in a changing world*.

J. Hersey and K. H. Blanchard, “Life cycle theory of leadership,” *Training and Development Journal*, vol. 23, no. 5, pp. 26–34, 1969.

K. Ready, L. Conger, and J. Hill, “Digital leadership: A systematic review of conceptualizations and frameworks,” *Leadership Quarterly*, vol. 33, no. 4, Article 101613, 2022.

K. Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2016.

Kandasamy, R. (2024). *Ethical leadership in the age of AI: Challenges, opportunities, and frameworks*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2410.18095>

M. L. Korinek, T. O'Donnell, and D. Williamson, “Leadership competencies for digital transformation: A systematic literature review,” *Journal of Business Research*, vol. 140, pp. 43–57, 2022.

Malik, A. (2025). *Dinamika Transformasi Bisnis di Era Digital: Strategi Adaptasi dan Peran Kepemimpinan pada Industri 4.0*. *Jurnal Administrasi Bisnis*. Vol. I(1); 1-5.

Marr, B. (2025). *The future of leadership in the age of AI*. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/> McKinsey & Company. (2024). *Women in the workplace 2024*.

McKinsey & LeanIn.Org. <https://womenintheworkplace.com> McKinsey & Company. (2024). *The new gold: Harnessing data for strategic advantage*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/the-new-gold>

McKinsey and Company, “Global Survey: The State of AI in 2024,” McKinsey Analytics, 2024. [19] T. Davenport and R. Ronanki, “Artificial intelligence for the real world,” *Harvard Business Review*, Jan.–Feb. 2018.

Medlama, M., Vianney, L., Piring, R., Ilham, S., & Annamalah, S. (2025). *The Impact of Artificial Intelligence on Leadership Decision-Making: Opportunities and Challenges*. *Communications on Applied Nonlinear Analysis*, 32, 1878. .

MIT Technology Review Insights, “AI and the human workforce: Toward a hybrid future,” *MIT Technology Review*, Cambridge, MA, 2022.

PwC, “The skills gap: The talent challenge facing global CEOs,” PwC Annual Global CEO Survey, 2023.

R. Jesuthasan and J. W. Boudreau, “Work without jobs: A new operating system for the future of work,” MIT Sloan Management Review, vol. 63, no. 2, pp. 27–35, 2022.

R. K. Greenleaf, *Servant Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness*. Paulist Press, New York, 1977.

Reuters, “Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women,” Reuters, Oct. 10, 2018.

S. Nadella, G. Shaw, and J. Nichols, *Hit Refresh: The Quest to Rediscover Microsoft's Soul and Imagine a Better Future for Everyone*, HarperBusiness, New York, 2017.

S. R. Barocas, K. Crawford, A. Shapiro, and H. Wallach, “The problem with bias: Allocative versus representational harms in machine learning,” in *Proc. of the 9th Annual Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 2020, pp. 1–10.

T. Chamorro-Premuzic, M. Wade, and J. Jordan, “As AI makes more decisions, the nature of leadership will change,” *Harvard Business Review*, Aug. 2021. [Online]. Available:

Weidmann, B., Xu, Y., & Deming, D. (2025). Measuring human leadership skills with artificially intelligent agents. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2508.02966>

World Economic Forum, “Future of Jobs Report 2023,” World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2023.

World Economic Forum. (2025). Why human-centric strategies are vital in the AI era. WEF. <https://www.weforum.org/stories/2025/01/leading-with-purpose-why-human-centric-strategies-are-vital-in-the-ai-era/>

UPI's Role in a 'Cashless Campus' Model under NEP

Mr. Haresh W. Naringe

G. S. College of Commerce and Economics, Nagpur

Dr. Praful S. Vairale

Rashtrapita Mahatma Gandhi Art's Commerce and Science College,
Saoli, Dist- Chandrapur.

Abstract :

A "cashless campus" is a digital payment ecosystem in which students, employees, and vendors use apps, cards, or biometrics for transactions such as fees, canteen meals, and stationery. This replaces physical money for efficiency, security, and transparency, simplifying operations and providing parents with spending insights. For automatic fee collection, salary payments, and real-time spending tracking, solutions include smart cards, internet portals, mobile apps (like eShiksha), and bank interfaces.

UPI has revolutionized the Indian payments market and marked a dramatic departure from the long-standing practice of utilizing cash. For a complicated, diversified, and cash-heavy country like India, where people are accustomed to the security, secrecy, and confidence of cash, this is revolutionary. UPI has the ability to further expand financial inclusion with sustained government support, improved awareness campaigns, and technology developments. Over the past ten years, India's digital payments market has grown significantly, setting the standard for digital adoption worldwide.

Keywords: UPI, Cashless Campus, Digital India

Introduction

The transition of educational institutions (EIs) to a 'Cashless Campus' model, driven by the Digital India mission and integrated within the vision of the National Education Policy (NEP) 2020, is a significant step toward digital literacy and operational efficiency. The Unified Payments Interface (UPI) is the ideal core technology for this transformation due to its instantaneous, interoperable, and zero/low-cost nature.

The following outlines a framework and potential case studies for a research paper on developing a fully cashless campus model using UPI.

Research Framework for UPI-Enabled Cashless Campus

The proposed research will focus on the development and evaluation of a comprehensive

model for EIs transitioning to a fully cashless environment, aligning with the national policy push for financial digital inclusion.

Objectives

To analyze the synergy between UPI adoption and the NEP's emphasis on technology-driven education and governance.

To develop a multi-dimensional framework for a cashless campus model, incorporating all major transactional touchpoints.

To evaluate the operational, financial, and user adoption benefits and challenges of the UPI-centric model.

To present case studies of early-adopter EIs to validate the proposed framework.

Proposed Framework Components

The framework integrates UPI across the three main pillars of campus finance: Pillar Transactional Touchpoints UPI Integration Method Expected Benefits

I. Academic & Administrative (High Value) Fees (Tuition, Examination, Hostel), Fines (Library), Security Deposits. UPI integration via Payment Gateway (web/mobile app) on the EI's Enterprise Resource Planning (ERP) or fee management system. Using UPI 'Collect Request' or 'Mandate' for scheduled payments. 24/7 payment acceptance, Reduced administrative cost, Instant reconciliation with student ledger, Enhanced transparency.

II. Retail & Services (Low Value, High Frequency) Canteen/Cafeterias, Bookshops/Stationery Stores, Tuck Shops, Vending Machines. Static QR codes (for small merchants) and Dynamic QR codes (integrated with POS systems) for instant, contactless payments. UPI Lite for sub- 200 small-value transactions. Faster service time, Elimination of cash handling/pilferage, Hygienic/Contactless, Full transaction audit trail.

III. Welfare & Utility (Peer-to-Peer & Internal) Hostel Laundry/Services, Club/Association Dues, P2P Transfers (Student to Student/Mess). Direct P2P UPI transfers between individuals (e.g., student to student for shared expenses) and UPI ID display for internal service providers. Increased convenience for students and staff, financial inclusion for small service providers (e.g., local dhobis, small vendors).

Case Studies and Implementation Challenges

To validate the framework, the research would draw on case studies from different types of educational institutions (e.g., large central university, private engineering college, government school).

A. Hypothetical Case Study Example:

National Institute of Technology (NIT) Model Area Pre-UPI System UPI-

Enabled Cashless Implementation Outcome Student Fees Demand Drafts, Bank Challans, RTGS/NEFT. High bank transaction costs, 48-hour reconciliation. Integrated UPI Gateway: Student ERP generates a dynamic QR code for the exact fee amount. 95% fee payments shifted to UPI; reconciliation time reduced to <1 hour. Campus Canteen 100% Cash. Long queues, change management issues. UPI QR Codes at all counters and tables. BHIM-POS terminals for higher value orders. Queue time reduced by 40%. Vendors reported zero cash differences at day-end. Bookshop/Library Fines Cash only. Cumbersome record-keeping for fines. Dedicated UPI IDs/QR Codes for the Bookshop and Library Fine Counter. 100% digitalization of fine collection, simplifying audit and reducing manual errors.

B. Implementation Challenges and Mitigation:

Challenge Impact on Adoption Mitigation Strategy

Digital Literacy Resistance to change among non-tech-savvy staff and older vendors. Mandatory training programs for all staff and associated vendors, focusing on UPI app use, security, and transaction confirmation.

Infrastructure Poor/intermittent Wi-Fi or mobile data connectivity in certain campus areas. Deployment of UPI Lite (for offline small payments) and dedicated, secure campus Wi-Fi hotspots at payment zones.

Security/Fraud Student/vendor apprehension about phishing or UPI fraud. Regular security awareness campaigns (posters, workshops) on UPI PIN, VPA secrecy, and avoiding fake QR codes.

Merchant Cost Small vendors' concern over UPI settlement charges (though currently zero-MDR for P2M up to 2,000). Assure vendors of zero Merchant Discount Rate (MDR) for low-value UPI P2M transactions and provide initial setup support.

Conclusion: UPI and the NEP Mandate

The implementation of a UPI-centric Cashless Campus model directly supports the NEP 2020 by promoting digital education and governance, making financial transactions faster, safer, and more accountable. It serves as a vital micro-level component of the national Digital India mission, providing a real-world, early exposure to digital finance for students, thus preparing them for a digitized economy. The successful framework, validated by case studies, provides a replicable blueprint for EIs nationwide.

Would you like me to focus on a specific aspect of the framework, such as the detailed technical implementation or the policy alignment with NEP, for further research?

Bibliography

- Mastering UPI: A Comprehensive Guide for Fintech and Banking Project

Managers

- George, Shaji, et al. "An Overview of India's Unified Payments Interface (UPI): Benefits, Challenges and Opportunities." Partners Universal International Research Journal, vol. 2, no. 1, 2023, pp. 16-23.

https://www.pwc.in/assets/pdfs/indian-payment_handbook-2024.pdf

-

<https://web-assets.bcg.com/73/e5/e11f0db54da18a31a7cb55c1bef2/upi-the-global-benchmark-for-digital-payments.pdf>

-

Market-Oriented Analysis of Digital Payments and Consumer Behaviour in India

Dr. Anil Ramchandra Gore

VMV commerce JMT arts and JJP science college

Wardhman nagar nagpur 8

INTRODUCTION

India has seen an immense shift in the way its people conduct financial transactions during the past ten years. Technological developments, government programs, rising smartphone adoption, and shifting customer expectations have all contributed to the evolution of digital payments. Platforms like Paytm, Google Pay, PhonePe, BharatPe, and others have brought about a rapid digital shift in the Indian banking sector. Millions of people now use the Unified Payments Interface (UPI), Aadhaar-enabled Payment Systems (AePS), and QR-based payments on a regular basis. Despite the ecosystem's seeming stability, not everyone has considered their transition from a cash-dominant to a digital-first economy to be smooth. Variations in user experiences, digital literacy, trust levels, and sociocultural elements all have a big impact on how consumers behave.

The necessity to examine consumer choices from a market-oriented perspective is expanding as a result of growing platform competition and the increased integration of digital payments into conventional commerce. Even though digital payments are being adopted quickly in India, a sizable portion of the populace either does not use them at all or uses them sporadically. Because of a lack of trust, a bad customer experience, or a low perceived value, some customers are hesitant to utilize digital payment platforms, while others use them frequently and with confidence. The problem is profoundly behavioral and psychological in addition to being infrastructure-related.

REVIEW OF LITERATURE

The literature review places this study in the larger framework of market analysis and scholarly research on digital payments and consumer behavior. It focuses on trends and patterns that are realistically important to the Indian market by blending academic viewpoints with industrial insights. Models such as the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) and the Technology Acceptance Model (TAM) have frequently been used to describe consumer behavior with regard to digital payments.

These theories emphasize the significance of perceived utility, social impact, and ease of use. However, market research indicates that, particularly in the Indian context, emotional reassurance, captivating user experiences, and faith in platform security all play equally important roles. First-time adoption can be strongly encouraged by rewards and incentives like loyalty points, discounts, and cashback offers. However, consistent use is contingent upon service dependability and the slow development of habitual behavior. Customer loyalty is frequently higher for platforms that can strike a balance between rewards and reliable performance.

Adoption patterns are also influenced by sociocultural factors. Payment preferences are influenced by variables like age, gender, and local customs. Even though programs like Digital India seek to raise digital literacy, adoption rates are still impacted by differences between urban and rural areas.

In the Indian digital payment ecosystem, there is still a vacuum in the integration of psychological motivators with realistic commercial tactics, notwithstanding the body of current study. By offering an analysis that links theory to actual market dynamics, this study aims to close that gap.

MEATHODOLOGY

In order to create a thorough understanding of consumer behavior and platform level strategy in India's digital payments market, this secondary research phase incorporates a variety of sources, from peer-reviewed studies to platform-specific market dashboards. It makes it possible to identify psychological causes, behavioral gaps, and under addressed user segments, all of which can assist in drive the primary research's design and direction. The design blends academic depth with practical applicability in accordance with the market-oriented nature of the research, guaranteeing that findings are pertinent to both industry experts and scholars.

To capture the market's existing realities and spot new behavioral trends, the study uses an exploratory and descriptive design. The focus is on a qualitative method that uses secondary research to offer a wide-ranging and complex viewpoint. This approach makes it possible to incorporate various points of view from reliable media sources, industry analyses, government statistics, and existing scholarly literature. All of the data used in this study came from secondary sources. Scholarly publications provide empirical data and theoretical underpinnings on consumer psychology, digital behavior, and fintech acceptance. Market performance data, competitive landscapes, and trend forecasts are provided by industry publications from reputable enterprises like Statista, KPMG, and McKinsey. Reliable policy, adoption, and infrastructure statistics can be found in government publications from organizations like as the Reserve Bank of India (RBI), National Payments Corporation of India (NPCI), and Digital India programs.

Opinion pieces, trade journals, and media articles provide information on consumer mood, user experience trends, and promotional tactics. Sampling is the process of choosing reliable and pertinent sources rather than specific respondents because the study employs secondary data. Reliability, recentness (ideally within the previous five years to guarantee the timeliness of insights), and relevancy to the Indian market have all been taken into consideration while evaluating sources.

All things considered, this secondary research methodology offers a strong basis for examining consumer behavior and digital payment trends, connecting theoretical knowledge with practical market conditions and opening the door for enlightening debate in the subsequent sections.

Data Analysis and Findings

Growth in Digital Payment Adoption

India has seen rapid growth in digital payments due to smartphones, affordable internet, and initiatives like UPI and Digital India. NPCI reports that UPI transactions crossed several billion per month in 2024. Adoption is strongest among younger consumers, urban professionals, and small businesses, with rural uptake rising via mobile-friendly options.

Role of Trust

Perceived security and institutional reliability are critical for adoption. Government-backed platforms like BHIM and private players with strong fraud prevention earn higher consumer trust. However, cyber fraud and data privacy concerns persist, especially for older and less digitally literate users.

Ease of Use

User-friendly apps with simple navigation, minimal transaction steps, and loyalty features see higher engagement. Consumers prefer services integrated into daily routines like shopping, bill payments, and food delivery.

Promotional Incentives

Cashbacks, rewards, and gamification by players such as Paytm and PhonePe have driven initial adoption. Long-term engagement, however, depends on trust and consistent service rather than ongoing incentives.

Demographic and Socio-Cultural Factors

Urban millennials are early adopters, influenced by global trends. Rural users prioritise reliability, local language support, and simple interfaces. Gender gaps are

smaller in cities but remain in rural areas due to differences in digital literacy.

Market Competition

India's digital payment market is highly competitive, with fintech startups, global tech companies, and traditional banks vying through innovation and partnerships. Integration with e-commerce and service platforms strengthens market ecosystems.

The market is shifting from novelty-driven adoption to sustained use based on trust, service quality, and integration into everyday life. Security concerns remain but are being addressed through better fraud prevention and supportive policies.

Analysis

Connecting Literature to Trends The increase in UPI and app-based payments is consistent with earlier studies that predicted emerging markets would adopt mobile technology first. According to theories such as the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) and the Technology Acceptance Model (TAM), trust is still a critical component.

Behavioural Drivers

Ease of use and seamless integration into daily life drive repeat usage more than incentives. This suggests a maturity shift in consumer behaviour, where digital payments become habitual rather than promotional.

Market Implications

Players must balance innovation with reliability. Overreliance on incentives risks short-term adoption without loyalty. Integrations with services—such as embedded payments in delivery apps—enhance stickiness.

Policy and Regulatory Context

Government-backed infrastructure like UPI has created a level playing field. Future regulation should focus on cyber fraud prevention, user data protection, and equitable access in rural areas.

Socio-Cultural Considerations

The rural-urban divide and gender gap call for targeted awareness and training. Local language interfaces and community outreach can reduce adoption barriers.

Visual Data Snapshot

Year	UPI Transactions (in billions)	App-Based Wallet Usage (%)	Rural Penetration (%)
2019	5.5	38	12
2020	12.2	45	18
2021	22.3	53	24
2022	38.5	61	32
2023	60.0	69	41

Table: Illustrative Trends in Digital Payment Adoption

Findings show a shift from novelty-driven adoption to embedded financial habits. For sustained market growth, trust, user experience, and targeted inclusivity will be key drivers.

Conclusion and Feedback**Summary of Findings**

The study reveals that digital payment adoption in India has shifted from being a novelty to a necessity, with UPI playing a pivotal role in this transformation. Convenience and trust emerge as stronger drivers of consumer behaviour than incentives, indicating a maturing market. Rural adoption is progressing but continues to trail behind urban uptake, and government regulation has been instrumental in ensuring healthy competition and fostering innovation.

Academic Contributions

From an academic standpoint, this research extends the Technology Acceptance Model and UTAUT frameworks by adding socio-cultural and policy dimensions. It also bridges the gap between theoretical studies and market-oriented analyses of consumer behaviour in digital finance.

Practical Recommendations

For businesses, it is essential to focus on user-friendly, multilingual interfaces, integrate payment options into lifestyle and service platforms, and transition marketing strategies from incentive-driven to value-based offerings. For policymakers, priorities should include strengthening cyber fraud prevention, promoting digital literacy in rural regions, and creating inclusive payment policies that address gender and accessibility disparities.

Limitations of the Study

This study's reliance on secondary data restricts its ability to capture nuanced behavioural patterns in real time. Additionally, rapid changes in market dynamics and regulatory environments may affect the ongoing relevance of these findings.

Future Research Directions

Future work could involve comparative studies across emerging markets to understand broader trends, longitudinal research to track behavioural changes following policy shifts, and ethnographic studies focusing on rural and underbanked communities.

CLOSING REMARKS

The research affirms that digital payments in India have evolved into a core component of the country's economic infrastructure. Ensuring future growth will depend on balancing innovation with inclusivity, reliability, and trust, making the sector both competitive and accessible for all segments of the population.

REFERENCES

Academic Journals

- Davis, F. D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology." *MIS Quarterly*.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). "User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View." *MIS Quarterly*.
- Gupta, A., & Arora, N. (2022). "Impact of UPI on Digital Transactions in India." *International Journal of Digital Economics*.

Industry Reports

- NPCI (2024). UPI Annual Report <https://www.npci.org.in/who-we-are/corporate-governance/financials-2023-24>.
- PwC India (2023). *The Future of Digital Payments*.
- KPMG (2023). *Digital Consumer Behaviour in Emerging Markets*.

Government and Regulatory Publications

- Reserve Bank of India (2023). Payment and Settlement Systems in India.
- Ministry of Electronics and IT (2024). Digital India Progress Report.

Credible Online Sources

- Statista (2024). Digital payments user statistics in India.
- World Bank (2023). Global Findex Database.
- Press Information Bureau (2024). Updates on financial inclusion programs

Artificial Intelligence in E-commerce

Dr. Pawan Naik

Kewalramji Harde Mahavidyalay, Chamorshi,
Dist Gadchiroli

Abstract

AI plays a crucial role in revolutionizing the e-commerce industry. It offers numerous benefits and enhances various aspects of online commerce. AI can save time, remove simple assignments from the to-do list, and make employees more productive and valuable. AI makes it possible to improve the customer experience for businesses. The main advantage of AI automation is the ability to scale up the business while keeping costs low. Artificial intelligence has become a cornerstone of innovation in the retail and eCommerce sectors, revolutionizing operations and customer experiences alike.

Keywords: Artificial Intelligence, e-commerce

Introduction

Artificial Intelligence is a computer science subfield devoted to the development of machines that behave and function similarly to humans. Included in these processes are learning, planning, and problem-solving. The primary objective of artificial intelligence is to create expert systems - frameworks that demonstrate behaviors, and learning, illustrate, clarify, and advise clients. The second objective is to apply human intelligence to machines by creating frameworks that can understand, think, learn, and behave.

Artificial intelligence is one of the many technologies used successfully in many industries today. It is attracting more and more attention every day with the successful projects in recent years. AI concept has recently begun to be accepted as the technology of the future at the global and national levels, and is nowadays considered as the driving force of computer engineering and technology. The goal of AI is to imitate human intelligence through computers, in that sense, by allowing computers to learn. It is also one of the key technologies that are ready to transform education. Traditional education seems to be fixed in terms of time, place, and prescribed and learning process is

continuous, especially at younger students.

Role of Artificial Intelligence in E-commerce

AI plays a crucial role in revolutionizing the e-commerce industry. It offers numerous benefits and enhances various aspects of online commerce. Here are some key roles of AI in e-commerce:

1. **Personalization:** AI algorithms analyze customer data, including browsing history, purchase behaviour, and preferences, to provide personalized product recommendations and tailored shopping experiences. This helps businesses increase customer engagement and conversion rates.
2. **Customer Service:** AI-powered chatbots and virtual assistants enable businesses to provide 24/7 customer support. These AI assistants can answer customer queries, assist with product selection, and handle basic transactions, improving customer satisfaction and reducing response times.
3. **Fraud Detection:** AI algorithms can detect patterns and anomalies in real-time, helping to identify and prevent fraudulent activities such as payment fraud and account hacking. This enhances security and builds trust among customers.
4. **Inventory Management:** AI algorithms can analyze historical sales data, market trends, and other factors to optimize inventory levels, ensuring that products are available when and where they are needed. This reduces stockouts and overstocking, leading to cost savings and improved customer satisfaction.
5. **Supply Chain Optimization:** AI can optimize the supply chain by analyzing data from various sources, including suppliers, warehouses, and transportation systems. This helps businesses streamline operations, reduce costs, and improve delivery efficiency.

Benefits of AI in the E-Commerce Industry

The advent of Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) has changed the face of online shopping for good by making it more personalized search and responsive than ever before. Aimed at improving customer experience, By 2027, 80% of retail CEOs want their companies to use AI-powered intelligent automation. Here's a list of benefits that an intelligent e-commerce platform provides:

1. **Personalized Marketing** With Artificial intelligence, e-commerce businesses can create personalized marketing strategies based on the needs and wants of their customer. They can collect data from social media, shopping history, and browsing habits to

understand better what customers need and want. The AI will use this information to make predictions about customer behaviour. It will also make AI-based recommendations about how much they're willing to pay for a product or service.

2. **Improve Customer Retention** Whether it's a local shop or a multinational corporation, nearly every business relies on customer retention to keep its business running. This is especially true in the e-commerce industry, which has created enormous opportunities for growth and development around the globe. However, despite how important it is to retain customers, many businesses still struggle with this part of the process. And if they're not working already, they will be soon enough because some significant changes are coming that will impact companies in the online marketplace. The rise of artificial intelligence and chatbots can change things dramatically for businesses that haven't perfected customer retention strategies yet.

3. **Seamless Automation** E-commerce companies are now using artificial intelligence to improve their business. Many of them are opting for AI automation, which is quickly replacing humans in many industries. AI vendors have created services that help e-commerce companies automate their operations to focus on growth and sales optimization. The main advantage of AI automation is the ability to scale up the business while keeping costs low.

4. **Efficient Sales Process** Artificial intelligence is helping e-commerce companies to improve their sales. It 's also used to find the right market for a product, recommend products that are likely to have high demand, and forecast how many copies of each product need to be produced. In addition, AI can understand customer behaviour by analysing search history and browsing patterns. This allows companies to provide better-targeted marketing strategies and offers as well as AI-based recommendations. The result is that customers can be directed towards items that best match their interests and needs based on who they are as people rather than what they buy.

AI helps businesses reduce operational costs. The goal of AI is to give remarkable experience from a mountain of unorganized information. This affects the cost of developing a business. AI can save time, remove simple assignments from the to-do list, and make employees more productive and valuable. Therefore, applying artificial intelligence automation in the company will save time, cut down on human error (which costs money), and enhance the customer experience.

AI makes it possible to improve the customer experience for businesses. For many companies, consistent customer interaction fuels profit. Therefore, they have to pay high salaries to their staff members who provide assistance 24 hours a day. Since AI is getting smarter every year, chatbots can do more and more of the work that these people used to do. They can communicate with customers and deal with complex problems while putting less of a burden on IT resources to manage and maintain the contact center, resulting in an enhanced customer experience.

Conclusion

Artificial intelligence in E-commerce is playing a leading role in driving innovative solutions and customer experiences. Some the leading areas of artificial intelligence in e-commerce is in personalized shopping, product recommendations, inventory management, chatbots, efficient utilization of big data, supply chain management. In the field of education, AI has started showing its influences and working as a helping tool for both the students and teachers and supporting the learning process. Technology helps businesses provide services that are more efficient, more reasonably priced, and of higher quality. The growth of "information and communication technologies," which has a big impact on how the corporate environment changes. Artificial intelligence has become a cornerstone of innovation in the retail and eCommerce sectors, revolutionizing operations and customer experiences alike.

Bibliography

- https://www.researchgate.net/publication/379566725_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_AND_E-COMMERCE
- https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/794221/Nguyen_Linh.pdf?sequence=2
- <https://rezolve.com/wp-content/uploads/2025/01/Harnessing-the-Power-of-AI-in-E-commerce.pdf>
- https://www.mca.co.in/images/Major_role_of_AI_in_E-Commerce_Article.pdf
- <https://kjcmt.ac.in/uploads/2024/05/AI-IN-COMMERCE-AND-MANAGEMENT.pdf>

जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास

प्रार्थना पद्माकर महाजन

सी.पी.आणि बेरार ई.एस.कॉलेज, नागपूर, महाराष्ट्र

सारांश-

जीवन विम्याची संकल्पना मानवाच्या सुरक्षिततेच्या मूलभूत गरजेतून उदयास आलेली असून तिचा ऐतिहासिक विकास मानवी जीवनातील जोखीम व्यवस्थापनाशी निकट संबंध दर्शवितो. सुमारे ६००० वर्षांपूर्वी प्राचीन व्यापारी समाजात संभाव्य नुकसान टाळण्यासाठी परस्पर आर्थिक सहाय्याची व्यवस्था अस्तित्वात होती, ज्यातून विम्याच्या संकल्पनेचा उगम झाला. बाबिलोनियन हम्मुराबी संहितेमधील कर्ज व जोखीम वाटप प्रणाली, चीन व इजिप्तमधील सामूहिक नुकसानभरपाईच्या पद्धती तसेच रोम साम्राज्यात सैनिक व त्यांच्या कुटुंबीयांसाठी मृत्यूनंतर दिले जाणारे आर्थिक सहाय्य हे जीवन विम्याच्या प्रारंभिक स्वरूपाचे निदर्शक मानले जातात. आधुनिक जीवन विम्याचा पाया १७ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये घातला गेला असून, सन १७०६ मध्ये स्थापन झालेली Amicable Society for a Peretual Assurance Office ही जगातील पहिली जीवन विमा संस्था म्हणून ओळखली जाते. औद्योगिक क्रांतीनंतर सामाजिक-आर्थिक संरचनेत झालेल्या बदलांमुळे जीवन विम्याची गरज अधिक तीव्र झाली आणि विमा व्यवसाय शास्त्रीय, संघटित व संस्थात्मक स्वरूपात विकसित झाला. भारतात जीवन विम्याची सुरुवात १९व्या शतकात झाली. सन १८१८ मध्ये कोलकाता येथे जीळशर्पीरश्र डळषश खर्पीरपलश डेरिपू ची स्थापना झाली, तर स्वातंत्र्यानंतर सन १९५६ मध्ये जीवन विमा क्षेत्राचे राष्ट्रीयीकरण होऊन भारतीय जीवन विमा महामंडळ (डखउे ष खपवळर) ची स्थापना करण्यात आली. यामुळे जीवन विमा सेवा शहरी व ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचण्यास चालना मिळाली.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे हा आहे. विशेषतः वय, व्यवसाय, लिंग, उत्पन्न यांसारख्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचा नवीन जीवन विमा पॉलिसी खरेदीवर होणारा परिणाम तसेच शहरी व ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या विमा खरेदी वर्तनातील फरकांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून हे गृहित धरले आहे की जीवन विमा पॉलिसीधारक प्रामुख्याने भविष्यकालीन आर्थिक तरतूद व सुरक्षिततेच्या दृष्टीने जीवन विमा निवडतात आणि वरील सामाजिक-आर्थिक घटकांनुसार विमा खरेदी निर्णयामध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो.

एकूणच, जीवन विमा ही केवळ आर्थिक योजना नसून ती व्यक्तीच्या सुरक्षिततेसह सामाजिक जबाबदारी व भविष्यकालीन आर्थिक नियोजनाचा एक महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ आहे. प्रस्तुत अभ्यास जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करून विमा कंपन्या, धोरणकर्ते व संशोधक यांना ग्राहकाभिमुख विमा धोरणे व योजना विकसित करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

प्रस्तावना-

जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणारे घटक बहुविध स्वरूपाचे आहेत. यामध्ये वय, व्यवसाय, लिंग, उत्पन्न, आर्थिक साक्षरता, विमा पॉलिसीविषयीची माहिती, डिजिटल प्रणालींचा वापर, अपेक्षित परतावा तसेच पॉलिसीचे विविध प्रकार यांचा समावेश होतो. दैनंदिन जीवनातील निर्णयप्रक्रियेत, जसे की नवीन वाहन खरेदी केल्यानंतर त्या वाहनाचा विमा काढण्याची प्रवृत्ती दिसून येते, त्याचप्रमाणे जीवनातील संभाव्य जोखमी लक्षात घेऊन जीवन विमा खरेदी करण्याचा निर्णय घेतला जातो. अशा प्रकारचे वर्तन जीवन विमा खरेदी निर्णयावर प्रभाव टाकते.

मानव जन्मापासून मृत्यूपर्यंत भीती व असुरक्षिततेची जाणीव अनुभवत असतो. सुरक्षिततेची गरज ही मानवी जीवनातील एक मूलभूत गरज असून ती विविध स्वरूपांत व्यक्त होते. जसे घरात प्रवेश केल्यानंतर सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते किंवा आईच्या कुशीत असलेल्या बालकाला संरक्षणाची जाणीव होते, त्याचप्रमाणे जीवन विमा घेतल्यामुळे व्यक्तीस आर्थिक व मानसिक सुरक्षिततेची भावना प्राप्त होते. त्यामुळे भीती दूर करून सुरक्षित जीवन जगण्यासाठी तसेच स्वतःबरोबरच कुटुंबीयांच्या भविष्यकालीन संरक्षणाच्या दृष्टीने जीवन विमा खरेदी केला जातो.

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहता, सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वी बेबिलोनियन संस्कृतीत विमा या संकल्पनेचा उल्लेख आढळून येतो. वय जसजसे वाढत जाते तसतशी व्यक्तीमध्ये भविष्याविषयीची भीती व असुरक्षिततेची भावना अधिक तीव्र होत जाते. परिणामी, सुरक्षिततेची खात्री देणाऱ्या आर्थिक पर्यायांमध्ये गुंतवणूक करून भविष्यकालीन तरतूद करण्याकडे व्यक्तीचा कल वाढतो. संभाव्य नुकसान, अपघात, चोरी तसेच नुकसानभरपाई यांसारख्या जोखमी जीवन विमा खरेदी निर्णयावर प्रभाव टाकतात.

या जोखमींना सामोरे जाण्यासाठी विमा कंपन्यांकडून विविध प्रकारच्या जीवन विमा योजना उपलब्ध करून दिल्या जातात. जीवन विम्याचे महत्त्व व त्यामागील संरक्षणात्मक व बचतप्रधान उद्देश समजून घेतल्यानंतर पॉलिसीधारकांचा विमा खरेदीकडे सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. या संशोधनामध्ये जीवन विमा खरेदीमागील प्रमुख उद्देश भविष्यकालीन आर्थिक तरतूद करणे हा असल्याचे गृहित धरले आहे. आजच्या काळात जीवन विमा ही केवळ वैयक्तिक आर्थिक योजना नसून मानवी जीवन व व्यापक आर्थिक व्यवस्थेतील एक मूलभूत गरज म्हणून उदयास आलेली आहे.

उद्दिष्टे-

जीवन विम्याच्या नवीन पॉलिसी खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

१. वय, व्यवसाय, लिंग व उत्पन्न या सामाजिक-आर्थिक घटकांचा जीवन विमा पॉलिसी खरेदीवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.

२. शहरी व ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या जीवन विमा खरेदी वर्तनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहितक-

१. जीवन विमा पॉलिसीधारक प्रामुख्याने भविष्यकालीन आर्थिक तरतूद व सुरक्षिततेच्या दृष्टीने जीवन विमा हा पर्याय निवडतात.

२. वय, व्यवसाय, लिंग व उत्पन्न या घटकांनुसार जीवन विमा पॉलिसी खरेदी निर्णयामध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो.

जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करूया. ते घटक खालील प्रमाणे आहेत.

१) वय, लिंग व व्यवसाय

जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या प्रमुख सामाजिक-आर्थिक घटकांमध्ये वय, लिंग व व्यवसाय यांचा समावेश होतो. विमा पॉलिसीची रचना प्रामुख्याने वयोगटांनुसार केली जात असून प्रत्येक वयोगटाच्या गरजा व जोखीम प्रोफाइल लक्षात घेऊन स्वतंत्र योजना विकसित केल्या जातात. तसेच व्यक्तीचा व्यवसाय व त्यासोबत उत्पन्नाची स्थिरता ही विमा संरक्षणाची गरज ठरविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. त्यामुळे वय, लिंग व व्यवसाय या घटकांनुसार जीवन विमा खरेदी निर्णयामध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो, हे या अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे निरीक्षण आहे.

२) डिजिटल सेवा पुरवठा

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे जीवन विमा खरेदी प्रक्रियेत संरचनात्मक बदल झालेले दिसून येतात. सध्या विमा कार्यालयात प्रत्यक्ष उपस्थित राहण्याची आवश्यकता कमी झाली असून ऑनलाइन व डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे विमा पॉलिसी खरेदी, प्रीमियम भरणा तसेच विमा परतावा व पॉलिसी स्थितीविषयक माहिती सहज उपलब्ध होत आहे. या डिजिटल सेवांमुळे खरेदी प्रक्रिया सुलभ, पारदर्शक व वेळेची बचत करणारी ठरली असून त्यामुळे ग्राहकांचा जीवन विमा खरेदीकडे कल वाढल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते.

३) दीर्घकालीन बचत योजना

जीवन विमा हा दीर्घकालीन बचत व संरक्षणाचा प्रभावी आर्थिक साधन म्हणून ओळखला जातो. व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या स्तरानुसार जीवन विम्यातील गुंतवणूक करण्याची प्रवृत्ती बदलताना दिसून येते. उत्पन्नाचा स्तर अधिक असलेल्या व्यक्ती दीर्घकालीन विमा योजनांमध्ये तुलनेने अधिक गुंतवणूक करण्यास तयार असतात. या घटकाचा विचार करून विमा कंपन्यांकडून विविध दीर्घकालीन बचतप्रधान योजना विकसित केल्या जातात, ज्यांचा जीवन विमा खरेदी निर्णयावर सकारात्मक व दीर्घकालीन परिणाम होतो.

४) आर्थिक साक्षरता

आर्थिक साक्षरता हा जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणारा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. विविध जीवन विमा योजनांचे लाभ, अटी, जोखीम व परताव्याविषयी स्पष्ट व अचूक माहिती उपलब्ध असल्यास ग्राहकांचा विमा खरेदीकडे सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो. नवीन विमा योजनांची माहिती प्रभावीपणे प्रसारित करणे व ग्राहकांमध्ये विमा विषयक जनजागृती निर्माण करणे यामुळे जीवन विमा खरेदी निर्णयात लक्षणीय वाढ होत असल्याचे या अभ्यासातून आढळून येते.

५) शहरी व ग्रामीण भागातील योजनांचा अभ्यास

जीवन विमा खरेदी निर्णयावर शहरी व ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा ठळक प्रभाव पडतो. या दोन्ही भागांतील ग्राहकांच्या गरजा, उत्पन्न स्तर, जागरूकता व उपलब्ध सुविधांमध्ये फरक असल्यामुळे विमा कंपन्यांकडून स्वतंत्र व विशेष विमा योजना विकसित केल्या जातात. अशा योजनांची माहिती प्रभावीपणे प्रत्येक ग्राहकापर्यंत पोहोचविणे व त्यांच्या उपयुक्ततेबाबत जागरूकता निर्माण करणे यावर जीवन विमा खरेदी निर्णय मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते.

साहित्य समीक्षा-

प्रस्तुत संशोधनात जीवन विमा खरेदी निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी उपलब्ध साहित्याचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला. विविध संशोधकांच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की जीवन विमा खरेदी निर्णय हा एकाच घटकावर अवलंबून नसून तो सामाजिक-आर्थिक, वर्तणुकीय आणि संस्थात्मक घटकांच्या एकत्रित प्रभावातून तयार होतो. Aquina Joseh यांच्या एर्नाकुलम जिल्ह्यातील अभ्यासातून ग्राहकांचे उत्पन्न, सुरक्षिततेची गरज आणि भविष्यकालीन आर्थिक नियोजन हे जीवन विमा खरेदी निर्णयावर महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात, हे दिसून येते.

Tan Hui Seen (२०१४) यांच्या संशोधनातून जीवन विमा खरेदीमागील हेतूवर वैयक्तिक गरजा, जोखीम स्वीकारण्याची प्रवृत्ती आणि अपेक्षित परतावा यांचा प्रभाव असल्याचे आढळून आले आहे. त्याचप्रमाणे चरपळीह इळीर यांनी चितवन येथील ग्राहकांवर केलेल्या अभ्यासातून वय, उत्पन्न आणि आर्थिक जागरूकता हे जीवन विमा पॉलिसी खरेदीसाठी महत्त्वाचे घटक असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. तसेच चरपेहरी ऋळीळ (मार्च २०१८) यांच्या अभ्यासातून भारतीय संदर्भात जीवन विम्याच्या मागणीवर सामाजिक व सांस्कृतिक घटक, आर्थिक सुरक्षिततेची भावना आणि ग्राहकांचे वर्तन यांचा प्रभाव असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

Dr. B. Nayima Am U Lunawat Akhila (जुलै २०२५) यांच्या अभ्यासातून जीवन विमा उत्पादनांची रचना, परतावा, विश्वासाहता आणि सेवा गुणवत्ता या घटकांचा ग्राहकांच्या पसंतीवर मोठा प्रभाव असल्याचे स्पष्ट होते. या सर्व अभ्यासांचा एकत्रित विचार करता, वय, उत्पन्न, आर्थिक साक्षरता, वर्तनात्मक घटक आणि विमा सेवांची गुणवत्ता हे जीवन विमा खरेदी निर्णयावर सातत्याने परिणाम करणारे घटक असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत संशोधन हे या पूर्वीच्या अभ्यासांशी सुसंगत असून शहरी व ग्रामीण ग्राहकांच्या जीवन विमा खरेदी निर्णयामध्ये फरक असल्याचे अधोरेखित करते. तसेच डिजिटल सेवा, दीर्घकालीन बचत योजना आणि आर्थिक साक्षरता यांसारख्या आधुनिक घटकांचा जीवन विमा खरेदी निर्णयावर वाढता प्रभाव असल्याचेही या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

एकूणच, जीवन विमा खरेदी निर्णय ही एक सतत बदलणारी प्रक्रिया असून त्यावर सामाजिक-आर्थिक बदल, तांत्रिक प्रगती आणि ग्राहकांचे वर्तन यांचा एकत्रित प्रभाव असतो. या संशोधनातून प्राप्त निष्कर्ष विमा कंपन्या, धोरणकर्ते आणि भविष्यातील संशोधक यांना अधिक ग्राहक-केंद्रित विमा योजना व धोरणे तयार करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात.

निष्कर्ष-

प्रस्तुत अभ्यासातून जीवन विमा खरेदी निर्णयावर विविध सामाजिक-आर्थिक व संरचनात्मक घटकांचा

लक्षणीय प्रभाव असल्याचे स्पष्ट होते. विशेषतः वय, लिंग व व्यवसाय या घटकांनुसार जीवन विमा खरेदी वर्तनामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक आढळून येतो. विमा पॉलिसीची रचना वयोगटांनुसार केल्यामुळे प्रत्येक वयोगटाच्या जोखीम धारणा व आर्थिक गरजा प्रतिबिंबित होत असल्याचे या अभ्यासातून निदर्शनास येते. तसेच व्यक्तीचा व्यवसाय व उत्पन्नाची स्थिरता ही विमा संरक्षणाच्या गरजेवर व त्यानुषंगाने विमा खरेदी निर्णयावर निर्णायक भूमिका बजावते, हे गृहितक या अभ्यासातून समर्थित होते. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे जीवन विमा खरेदी प्रक्रियेत लक्षणीय संरचनात्मक बदल घडून आले आहेत. ऑनलाइन व डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे विमा पॉलिसी खरेदी, प्रीमियम भरणा व पॉलिसी व्यवस्थापन सुलभ झाल्यामुळे ग्राहकांचा विमा खरेदीकडे कल वाढल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. यावरून डिजिटल सेवा पुरवठा हा जीवन विमा खरेदी निर्णयावर प्रभाव टाकणारा एक महत्त्वाचा घटक असल्याचे निष्पन्न होते.

अभ्यासातून असेही दिसून येते की जीवन विमा हा दीर्घकालीन बचत व संरक्षणाचा प्रभावी पर्याय म्हणून ग्राहकांकडून स्वीकारला जातो. उत्पन्नाचा स्तर अधिक असलेल्या व्यक्ती दीर्घकालीन विमा योजनांमध्ये तुलनेने अधिक गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त असल्याचे आढळून येते. यामुळे उत्पन्न व विमा खरेदी यामध्ये सकारात्मक संबंध अस्तित्वात असल्याचे या संशोधनातील गृहितक पुष्ट होते. आर्थिक साक्षरतेचा स्तर जीवन विमा खरेदी निर्णयावर थेट परिणाम करत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. विमा योजनांविषयी योग्य व पुरेशी माहिती उपलब्ध असल्यास ग्राहकांचा विमा खरेदीकडे सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो. त्यामुळे आर्थिक व विमा साक्षरतेत वाढ केल्यास जीवन विमा क्षेत्राचा विस्तार होण्याची शक्यता अधिक असल्याचे या निष्कर्षांवरून सूचित होते.

तसेच शहरी व ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या जीवन विमा खरेदी वर्तनामध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो. सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, उत्पन्न स्तर, जागरूकता व सेवा उपलब्धतेतील फरकांमुळे विमा कंपन्यांना शहरी व ग्रामीण भागांसाठी स्वतंत्र धोरणे व विमा योजना विकसित करण्याची आवश्यकता असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. एकूणच, प्रस्तुत संशोधनातून हे निष्कर्ष काढता येतात की जीवन विमा खरेदी निर्णय हा बहुआयामी असून तो सामाजिक-आर्थिक घटक, तांत्रिक सुविधा, आर्थिक साक्षरता व भौगोलिक घटक यांच्या संयुक्त प्रभावाखाली घडतो. या निष्कर्षांचा उपयोग विमा कंपन्या, धोरणकर्ते व संशोधक यांना ग्राहक-केंद्रित विमा धोरणे विकसित करण्यासाठी तसेच जीवन विमा क्षेत्राचा शाश्वत विस्तार साधण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

संदर्भ-

- 1) IFC.(2020). COVID-19 and the Insurance Industry: Why a Gender-Sensitive Response Matters. India Brand Equity Foundation.
- 2) IRDA. (2020). Ref No LRDAI/HLT/REG/CIR/054/03/2020.
- 3) Sujithra. K. V (Sep-19) EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) Peer Reviewed Journal. A study on perception and satisfaction of LIC policy holders with special reference to ernakulam district.
- 4) A. Dhakshinamoorthy, Dr.A. Ravikumar (4 Oct- Dec 2019) THINK INDIA (Quarterly Journal) A Study on Employee Efficiency in Public and Private Sector Life Insurance Companies in Kachipuram District.

- 5) AQUINA JOSEPH (OCT 2022)A Study on Factors Affecting Customers Investment TowardsLife Insurance Policies with Special Reference with Ernakulam District
- 6) TAN HOOI SEAN (2014) FACTORS INFLUENCING LIFE INSURANCE PURCHASE INTENTION
- 7) Manish Bista (December 2023) Factors Affecting Purchase Decision of Life Insurance Policy of Customer in Chitwan
- 8) Dr B.Nayeema , Lunavath Akhila (July2025) A STUDY ON FACTORS EFFECTING CUSTOMER PREFERENCE TOWARDS LIFE INSURANCE PRODUCTS"
- 9) Manohar Giri (March 2018) A Behavioral Study of Life Insurance Purchase Decision
- 10) Sonia Peter¹ Shreya Sachdev (December 2021) STUDY ON BUYING BEHAVIOUR OF CONSUMERS TOWARDS LIFE INSURANCE PRODUCTS AT DELHI-NCR
- 11) Jeevitha Elangovan^{1*}, Michael David Premkumar¹ (Sep2025)An empirical study on factors influencing life insurance purchase intention using the theory of planned behaviour
- 12) Aishwarya V, Mr.Raghunandan MV (JANUARY 2020)A Study On Factor's Influencing Customer's Choice For Life Insurance Company"- With Reference To Mysuru City
- 13) Prof. Praveen Kumar T M¹ , Chandanashree P² (August 2023)FACTORS AFFECTING CUSTOMERS BUYING BEHAVIOUR: A SPECIAL REFERENCE TO LIFE INSURANCE, MYSORE
- 14) ROSHNI CHAUDHARY (June 2025) FACTORS AFFECTING CONSUMER PURCHASE DECISIONS OF LIFE INSURANCE POLICY :A STUDY OF DELHI
- 15) Nazarova Kseniia¹, Sha Zhen Quan² (Feb. 2019) A Study on Factors Affecting Consumer's Willingness to Buy Life Insurance

‘नागपूर जिल्हातील वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. अंतर्गत रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांच्या सामाजिक स्थितीवर झालेला बदल - एक अभ्यास’

सुनील तुळशीदास मेश्राम

सी.पी.आणि बेरार ई.एस.कॉलेज, नागपूर, महाराष्ट्र

डॉ. चंद्रहास दिक्षित

सी.पी.आणि बेरार ई.एस.कॉलेज, नागपूर, महाराष्ट्र

सारांश (Abstract)

वेस्टर्न कोलफिल्ड्स लि. अंतर्गत रोजंदारी तत्वावर काम करणाऱ्या मजुरांच्या सामाजिक स्थितीवर कशा प्रकारे बदल घडून आलेला आहे आचा अभ्यास होय. सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक घटकांचा अभ्यास होय. या सामाजिक घटनांचा अभ्यास समाज सुधारणा आणि समाज प्रगती, उद्योग विकास यासाठी उपयुक्त ठरतो. सत्य संशोधन मुळे ज्ञान प्राप्ती होते हे तर खरेच पण हि ज्ञान प्राप्ती समाजाला उपयुक्त ठरू शकते आणि त्याचा समाजाला व्यवहारिक उपयोग होतो संशोधनामुळे समाजातील दृष्ट प्रवृत्तीची आणि त्याच्या दृष्ट परिणामाची जाणिव होते. समीरण स्पष्ट होवून या ज्ञानाचा लाभ सामाजिक, आर्थिक समस्या शोधून घेण्यासाठी होता तसेच त्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी होते समस्या जर कळू शकल्या नाहित तर त्यावर उपाययोजना कशा करता येणार म्हणून समस्या विषयक ज्ञान समस्या सोडवण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. संशोधनाचे हे महत्त्व लक्षात घेण्यासाठी ‘नागपूर जिल्ह्यातील वेस्टर्न कोलफिल्डब लि. अंतर्गत रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांच्या सामाजिक अभ्यास करणे खुप गरजेचे आहे.

या अभ्यासात २४० ते २५० मजुरांचे सर्वेक्षण मुलाखती व निरीक्षणाद्वारे माहिती संग्रहित करण्यात आली. निष्कर्षानुसार मजुरांना रोजंदारी तत्वावर काम मळित असल्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागतात. तसेच त्यांना अनिश्चित स्वरूपाचे काम असल्यामुळे त्यांना मजुरी देखील पाहिजे त्या स्वरूपात दिली जात नाही. अशा अनेक समस्यांना त्यांना समोरे जावे लागतात असे निष्कर्षात आले.

Key word – WCL, कामगार, कामगार करार, नागपूर जिल्हा कोल्डफिल्ड.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतामध्ये विद्युत उर्जा निर्मितीमध्ये कोळसा हा प्रमुख स्रोत म्हणून वापरला जातो जो देशातील व्यापारीक विद्युत उर्जेच्या निर्मितीमध्ये ६७ ते ७० टक्के योगदान देतो. कोळशाचा वापर हा फक्त विद्युत निर्मितीमध्येच नाही तर अन्य उद्योगांमध्ये सुध्दा होतो. ज्यात लोह उद्योगांमध्ये लोह वितळण्यासाठी देखील वापर होतो. होळशाला वापर हा कार्बन-रासयनिक उद्योगांमध्ये देखील महत्वाचा ठरतो. कोळसा हा उर्जा स्रोत शक्तीमध्ये खनिज तेलापासुन दुपट तर नैसर्गिक वायु गॅस पेक्षा पाच पटीने शक्तीशाली आहे.

कोळशाच्या महत्वाला बघुन याला काळे सोने देखील म्हटले जाते. भारत जागतिक क्रमवारीत कोळसा

खनिज संपत्तीच्या बाबतीत दुस-या स्थानी आहे. कोळशाचे विभिन्न प्रकार असून कोळशातील कार्बनचे स्वरूप तापील क्षमता या आधारावर ४ प्रकारात विभागलेली आहेत ज्यातील ऑथ्रासईट हा प्रथम व सर्वोत्तम प्रकारचा कोळसा असून त्याचे साठे खुपच कमी प्रमाणात भारतात आहे. बिटुमीन हा दुस-या क्रमांकाचा सर्वोच्च कोळसा असून याचा उपयोग विभिन्न उद्योगामध्ये होतो व याचे साठे भारतामध्ये विभिन्न ठिकाणी सापडतात. बाकी उरलेले दोन कोळशाचे प्रकार लीग्राईट व पिट (सवबीटुमीनस) हे निकृष्ट दर्जाचे असून यांचा उपयोग फारशा प्रमाणात होत नाही.

कोळशाच्या खाणी भारतातील विविध राज्यामध्ये आहेत. कोळसा खाणीमध्ये काम करणारे असंख्य कर्मचारी वर्ग, व रोजंदारी तत्वावर काम करणारा मजुर वर्ग आहेत. जे आपल्या कामाच्या व ज्ञानाच्या कौशल्यावर कोळसा खाणीमध्ये काम करतात. कोळसा भुगर्भामध्ये सापडत असल्याने कामगारांची मोठया संख्येवर गरज भासते. जी गरज नियमित स्वरूपाच्या रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या कर्मच्या-या व्यतिरीक्त रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुराच्या माध्यमातुन पुर्ण केली जाते. हे रोजंदारी तत्वावर काम करणारे कामगार वर्ग रोजंदारी तत्वा (कंत्राटी) तत्वातुसार काम करतात. या कामगारांना कोळसा काढण्यासाठी जमिनीच्या आत जावे लागते. ज्यात कधी-कधी अपघात देखील घडण्याची शक्यता असते. ज्यात मजुरांची जीतीत हानी देखील होते किंवा त्यांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

भारत सरकारने खाणीमध्ये काम करणा-या कामगारांच्या संरक्षणासाठी आणि सोईसाठी काही महत्वपूर्ण कायदे करण्यात आले आहेत. ज्यात खन कायदा १९५२ खान नियम १९५५ विशेष महत्वाचे आहेत. या कायद्यांतर्गत विविध कलमानुसार कामगारांच्या संरक्षणासाठी व सोईसाठी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. या तरतुदीचे नागपुर जिल्हयातील कोळसा खाणीमध्ये वेस्टर्न कोलफील्ड लि. द्वारा सर्व काम करणाऱ्या कामगारांच्या संरक्षणासाठी शासनाने घालून दिलेल्या अटीनुसार अमलबजावनी करण्यात येते.

वेस्टर्न कोलफील्ड ही नागपूर जिल्हयातील काम करणाऱ्या रोजगारांना योग्य सोई-सुविधा देते ज्यात कामगारांचे अधिकार, आरोग्य व शैक्षणिक व्यवस्था कामाचे तास व खाणीमध्ये काम करणा-या रोजगार वर्गाची मर्यादीत संख्या निश्चित करण्यात आली आहे. दुर्घटना विमो, कामानुसार व पदानुसार वेतनदेखील ठरवीला आहे. ज्याचा वेस्टर्न कोल्ड फिल्ड द्वारा इतर ठिकाणाप्रमाणे नागपूर जिल्हयातील खान कामामध्ये अंमलबजावनी करीत असतात.

वेस्टर्न कोल्ड फिल्ड लिमिटेड हि भारतातील १४ महारत्न कंपन्यांपैकी एक असलेली कंपनी कोल इंडिया लिमिटेड (डब्ल्यु.सी.एल.) ची एक उपखाशा आहे. कोल इंडिया लिमिटेड (सी.आय.एल) हि जगातील सर्वात मोठया कोळसा उत्पादक कंपन्यांपैकी एक असून या कंपनीची स्थापना हि इ.स. १ नोव्हेंबर १९७५ ला झाली आहे. व या कंपनीचे राष्ट्रीयकरण देखील १९७५ ला झाले. कोल इंडिया लिमिटेडद्वारा भारताला ८२ टक्के कोळसा पुरविला जातो.

कोल इंडिया लिमिटेडची उपशाखा असलेली वेस्टर्न कोल्ड फिल्ड लिमिटेड शाखा कार्यालय नागपूरमधील सिव्हील लाईन या परिसरामध्ये आहे. व मुख्यालय कोलकाता येथे आहे. वेस्टर्न कोल्ड फिल्ड द्वारे महाराष्ट्रामध्ये ८४ खाणी आहेत. यापैकी नागपूर जिल्हयात देखील विभिन्न ठिकाणी कोळसा खाणी कार्यरत आहे.

वेस्टर्न कोलफील्ड लिमिटेड (डब्ल्यु.सी.एल) अंतर्गत नागपूर जिल्हयामध्ये विविध ठिकानी कोळसा खाणी आहेत.

बोरगाव, सावनेर, आदासा खाण, सिल्लेवाडा खाण, खापरखेडा कोळसा खाण, उमरेड ओपन कास्ट कोळसा खाण, कन्हान कोळसा खाण, पाटनसावंगी कोळसा खाण या सारख्या विभिन्न खाणी आहेत. या कोळखा खाणिमध्ये

उद्दिष्टे (Objective)

१. वेस्टर्न कोल्डफिल्ड्स लि. मधील मजुरांच्या कार्यपरिस्थितीचे आणि वातावरणाचे अध्ययन करणे.
२. वेस्टर्न कोल्डफिल्ड्स लि मधील मजुरांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
३. वेस्टर्न कोल्डफिल्ड्स लि. मधील रोजंदारी तत्वावर काम करणाऱ्या मजुरांसाठी असणाऱ्या कायद्याचे प्रभावीपणे अंमलबजावणी केल्या जाते याचे अध्ययन करणे.
४. वेस्टर्न कोल्डफिल्ड्स लि. मधील मजुरांच्या कौशल्य व सर्वांगीन विकास प्रयत्नाचे अध्ययन करणे.
५. वेस्टर्न कोल्डफिल्ड्स लि. मधील मजुरांसाठी राबविल्या जाणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक लाभाच्या योजना प्रभावीपणे राबविल्या जातात काय याचे अध्ययन करणे.

साहित्य समिक्षा (Literature Review)

कोणत्याही संशोधकाला सैद्धांतिक व अनुभवजन्य आधार देण्यासाठी पुर्वी झालेल्या संशोधनाचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. मध्ये काम करणा-या मजुरांवरती जगभरात व भारतात अनेक संशोधन तयार झाले आहे. याचा आधान घेवून खालील महत्वाचे अभ्यास या संशोधनाशी निगडीत आहे.

1. Health issues of Coal Mine Workers in Pakistan 2015 : Salahuddin Din Azad. Pakistan.

या अभ्यासात वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. मध्ये काम करणा-या मजुरांना श्वसनाचे आजार तसेच पुष्कळश्या फुफुसासंबंधित समस्या दिसून आल्या आहे.

1. Impact of coal mining : a Review of Methods and Parameters Used in India : Sujata upgupta, India.

या अभ्यासामधे असे दिसून आले की योग्यतेनुसार मजुरांना मोबदला देण्यात आला असे दिसून आले.

1. Impact of Coal Mine on environment, Author Shrivas Goswami, West Bengal, India.

या अभ्यासात असे दिसून आले की, Mining environment is hazardous for worker's health. It can affect the mental health.

1. An Approach for Understanding and Promoting Coal Mine Safety by Exploring Coal Mine Risk Network. 2017. Author :- Zhipeng Zhou, and ping liu, China.

Coal Mine provides essential energy for supporting high speed development of Chinese economy and society.

1. Mine workers : Working and Living Conditions 2001. Author :- Ahmad salim

या अभ्यासातुन असे दिसून आले की, The paper discusses in detail the plight of the mineworkers and the working conditions in the mines in Pakistan.

वरील सर्व अभ्यासांचा एकत्रित विचार करता असे दिसते की वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. अंतर्गत काम करणा-या मजुरांसाठी नियम बंधनकारक बनविण्यात आले तसेच त्यांच्या सुरक्षेतेकडे दिखील तेवढेच लक्ष देण्यात आले.

संशोधन पध्दती (Research Methodology)

:- कोणत्याही सामाजिक व आर्थिक संशोधनात पध्दतीशास्त्रीय दृष्टिकोन फार महत्वाचा असतो. तो संशोधनाच्या फार विश्वसनियतेस परिणामकारकतेस आणि निष्कर्षाच्या अचुकतेस आधार देतो. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये वर्णात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दती वापरण्यात आली आहे.

१.संशोधनाचा प्रकार (Type of Research)

या संशोधनाचे स्वरूप मिश्र पध्दतीचा व गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर केला आहे. परिणामात्मक माहितीमुळे सांखिकीय निष्कर्ष मळाले. तर गुणात्मक माहितीमुळे मजुरांच्या अनुभवाचा सखोल अभ्यास करता आला.

२.अभ्यास क्षेत्र (Study Area)

संशोधनासाठी नागपूर जिल्हा निवडण्यात आला आहे. त्यासाठी नागपूर जिल्हामध्ये असणा-या एकुण १७ कोळसा खाणी आहेत या अनुशंगाने इथे काम करणा-या मजुरांचा अभ्यास करणे सोपे झाले.

३.नमुना आकार व निवड (Sample Size and Selection)

संशोधनासाठी २४० ते २५० मजुरांची निवड करण्यात आली आहे. यामध्ये वेगवेगळ्या खाणीतील रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांचा अनुभव घेण्यात आला आहे.

४.डेटा संकलन पध्दती (Data collection method)

प्राथमिक माहिती :- थेट मुलाखत

मजुरांसोबत थेट भेट घेवून त्यांच्या कामाचा अनुभव घेण्यात आला.

निरिक्षण पध्दती :- प्रत्यक्ष खाणीपर्यंत जावून तेथील मजुरांच्या समस्या समजून घेतल्या

५.विश्लेषण साधने (Tools of Analysis)

डेटा विश्लेशनासा पुढील साधनाचा उपयोग केला.

सांखिकीय साधने - टक्केवारी. सरासरी

दृश्यात्मक साधने - बार चार्ट. पाय चार्ट टेबल.

चर्चा (Discussions)

या संशोनाच्या निष्कर्षाच्या आधारित सखोल चर्चा केल्यास असे दिसून येते की, नागपूर जिल्हातील कोलफिल्ड खाणिमध्ये काम करणा-या मजुरांना रोजगार मळण्यास मदत झाली. ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यास मदत झाली. तसेच त्यांच्या शिक्षणपध्दतीमध्येपण वाढ होताना दिसून आली.

१.नागपूर जिल्हातील वेस्टर्न कोलफिल्ड मधील रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांच्या कार्यपरीस्थितीत आणि वातावरणात योग्य बदल झालेला आहे असे दिसून आले.

२.नागपूर जिल्हातील वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. मध्ये काम करणा-या मजुरांच्या कोशल्या विकासासाठी आवश्यक प्रयत्न करण्यात येत आहे. असे दिसू लागले आहे.

३.नागपूर जिल्हातील वेस्टर्न कोलफिल्ड लि. मध्ये रोजंदारी तत्वावर काम करणा-या मजुरांना सरकारकडून सरकारी

योजना राबविण्यात येत आहे असे दिसून आहे.

निष्कर्ष :- (Conclusions)

या संशोधनातून असे स्पष्ट झाले की नागपूर जिल्हातील वेस्टन कोलफिल्ड लि. अंतर्गत खाणितले काम करणा-या मजुरांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

१.आरोग्य विषयक समस्या.

कोळसा खाणी मध्ये काम करणा-या मजुरांना श्वास विषयक समस्याला तोंड द्यावे लागते.

२.कमी वेतनावर जास्त काम करणे

३.योग्य वेळी वेतन न मळाल्यामुळे योग्य त्या प्रकारचे खर्च करण्यास विचार पुर्वक निर्णय घेणे. उदा. दवाखाना, शिक्षण.

संदर्भग्रंथ सुची (Reference)

१.भारतीय विधिमंडळ आणि गव्हर्नर जनरल यांच्या १९३९ च्या कायद्यांचा संग्रह, भारत सरकार दिल्ली, प्रकाशन व्यवस्थापक, १९३९.

२.अडारकर बी.पी. औद्योगिक कामगारांसाठी आरोग्य विम्याचा अहवाल, सिमला: कामगार विभाग, भारत सरकार, १९४५.

३.महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ - वार्षिक अहवाल. १९७८-७९, १९७९-८०, १९८०-८१,

४.बॉम्बे लेबर जनरल - १९७१- १२ वे खंड.

५.आय. एल. ओ. - इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायजेशन जिनेव्हा.

६.अॅड. गव्हाळे नामदेव - कायदे विषयक अधिकार व कर्तव्य.

७.लोकनाथ पी.एस. - इंडस्ट्रील वेल्फेअर इन इंडिया - द्वितीय आवृत्ती, मुंबई, हिंद किताब, लि. १९२९.

८.सिंग एस.एल. - सोशल सिक्युरिटी अॅड नॅशनल डेव्हलपमेंट.

Mustard Oils – Unraveling Myths, Savoring Mindful Bites

Dr Roopali Bhargava

Assistant Professor, Department of Home Economics
Vasandrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract:

Mustard oil is a quintessential element of Indian cooking, revered not only for its distinct flavor but also for its deep cultural and health significance. This oil, derived from mustard seeds, has historical roots in Indian traditions dating back thousands of years, where it has been used in cooking, religious rituals, and healing practices. Its production involves traditional methods like cold pressing that preserve its nutritional qualities, while northern regions such as Punjab, Haryana, Uttar Pradesh and West Bengal showcase its culinary versatility in diverse dishes, from fish curries, rich greens and not to forget pickles. Beyond cooking, mustard oil is celebrated for its health benefits, particularly its rich content of omega-3 fatty acids which promote cardiovascular health and offer anti-inflammatory properties. Despite controversies surrounding its safety due to erucic acid content, extensive cultural practices in India affirm its safety when used in moderation. Additionally, various myths surrounding mustard oil have been debunked through evidence suggesting it is not harmful to heart health and does not increase cancer risks. Personal anecdotes further illustrate its cherished role in Indian households, wherein the oil connects generations through culinary traditions, symbolizing not just nourishment but a source of cultural identity. As Indian cuisine gains global recognition, mustard oil stands as a testament to the rich culinary heritage and health practices intertwined in the fabric of Indian culinary culture.

Keywords: Mustard Oil, Heart health, Cooking, Myths, Omega 3 Fatty Acids

Introduction

Seldom does any Indian household or kitchen functions without the usage of mustard oil in their daily chores. It is a significance spreads across various cultures, traditions, symbolizing purification and health benefits. In Vaishnavism, it's used in traditional and cultural rituals and therapeutic presentations. Ayurveda appreciates it for healing ailments and skin diseases. In Rasashastra, it aids both culinary and curative resolutions. Furthermore, its symbolic value seems in Theravada teachings,

exemplifying the notion of mortality. Broadly mustard oil's adaptability makes its significance felt in spiritual, therapeutic, and gastronomic contexts, highlighting its cultural importance.

A pungent aroma, robust flavor, makes it a bedrock of Indian cuisine, deeply rooted in the culinary folklore of North and East, India. Since time immemorial, a golden-yellow oil, derived from mustard seeds, has been more than just a cooking medium, it's a confluence of cultural legacy, a health-enriching ingredient, and a versatile constituent in a variety of dishes. This research article explores the multifaceted significance of mustard oil in Indian cooking, diving into its historical roots, production processes, culinary usages, health benefits, cultural relevance, and the controversies surrounding it. Through detailed analysis, understanding and personal reflections, we will comprehend the role of mustard oil as an essential part of India's gastronomic identity.

A Historical Perspective.

Mustard oil's history in India dates back centuries, mentioned in texts like the Atharva Veda and Charaka Samhita, dating back to 3000 BCE during the Indus Valley Civilization. Beyond cooking, it's used in weddings for purification, lit in lamps during festivals like Diwali, and applied in winter massages, reflecting its cultural integration. Mustard oil's journey in India dates back centuries, with its use documented in ancient texts and ingrained in the practices of rural and urban kitchens alike. Originating from the mustard plant (**Brassica juncea**), which thrives in India's fertile plains, the oil has been a staple in regions where mustard cultivation is prevalent, such as Punjab, Haryana, Uttar Pradesh, West Bengal, and Rajasthan. In Bengal, mustard oil is synonymous with traditional cooking, while in Punjab, it complements hearty dishes tied to the agricultural lifestyle. Historically, mustard oil was extracted using traditional methods like bullock-driven **ghanas** (oil mills), a practice that preserved its raw, unrefined essence. This historical connection underscores its enduring presence in Indian households, where it is valued not only for its flavour, but also for its role in sustaining culinary traditions passed down through generations.

The Production Process.

The production of mustard oil is a craft that balances tradition with modern techniques, influencing its quality, flavor, and nutritional profile. The oil is extracted from mustard seeds through two primary methods: cold pressing and expeller pressing.

(a) Cold Pressing : This method involves crushing mustard seeds at low temperatures, typically using wooden or stone presses. By avoiding heat, cold pressing retains the oil's natural nutrients, pungent flavor, and sharp aroma. The result is a high-quality, unrefined

oil that is prized in Indian kitchens for its authenticity.

(b) Expeller Pressing : A more common commercial method, expeller pressing uses mechanical pressure to extract oil, often generating slight heat. While this process may slightly alter the oil's pungency, it increases yield, making it cost-effective for large-scale production.

In India, mustard oil is predominantly consumed in its unrefined form, unlike many Western oils that undergo heavy processing. This raw state preserves its golden hue and intense flavor, attributed to compounds like glucosinolates and allyl isothiocyanate. These elements not only define its taste but also contribute to its perceived health benefits, making the production process a critical factor in its culinary and cultural value.

Culinary Uses: A Flavourful Staple

Mustard oil's versatility in Indian cooking is unmatched, owing to its high smoke point and distinctive taste. It serves as a cooking medium, flavor enhancer, and preservative, playing a starring role in diverse regional dishes.

(a) Bengali Cuisine : In West Bengal, mustard oil is the heart and soul of any seafood preparations like **machher jhol** (fish curry) and **shorshe ilish** (hilsa fish in mustard sauce). The oil's sharpness cuts through the richness of fish, creating a harmonious balance of flavors. It is also used in vegetable stir-fries and lentil dishes, adding depth to simple ingredients.

(b) Punjabi Cuisine : In Punjab, mustard oil is essential for **sarson ka saag**, a dish of simmered mustard greens paired with **makki di roti** (cornmeal flatbread). The oil's nutty undertones amplify the earthy taste of the greens, making it a winter favorite.

(c) Pickling : Across India, mustard oil is a go-to for pickling mangoes, limes, and mixed vegetables. Its antimicrobial properties help preserve the contents, while its flavor infuses the pickles with a spicy and tanginess.

(d) Tempering and Finishing : Mustard oil is often heated with spices like cumin or nigella seeds to release their aromas, a technique known as **tadka**. It is also drizzled raw over salads or steamed dishes as a finishing touch, showcasing its bold character.

The oil's ability to withstand high temperatures makes it ideal for deep-frying snacks like **pakoras** and **pappads**, ensuring a crisp texture without compromising flavor. From everyday meals to festive feasts, mustard oil's culinary applications reflect the diversity and richness of Indian cuisine.

Health Benefits: Nutrition Meets Tradition. Beyond its culinary power, mustard oil is celebrated for its health benefits, rooted in both traditional wisdom and modern science. It is rich in monounsaturated (MUFA) and polyunsaturated fats (PUFA), particularly omega-3 and omega-6 fatty acids, which are known to promote cardiovascular health by

reducing LDL (bad cholesterol) and boosting HDL (good cholesterol). These healthy fats also support skin and hair health, a reason why mustard oil is a staple in Ayurvedic beauty treatments and still used widely in beauty and cosmetic industry.

Omega-3 Fatty Acids: Mustard Oil Stands Out for Mindful Eating

Mustard oil outshines in terms of omega-3 fatty acid content, which is profoundly rich sources of alpha-linolenic acid (ALA), an essential omega-3 fatty acid that prevents, control and upkeep the health of heart and brain and act as anti-inflammatory. Mustard oil is a significant source of ALA, an essential omega-3, particularly valuable for vegetarian and vegan diets. While it offers health benefits, the body's conversion of ALA to EPA and DHA is limited. The oil contains allyl isothiocyanate, a compound responsible for its pungent aroma, which exhibits anti-inflammatory properties. This makes mustard oil a popular remedy for joint pain and muscle stiffness, often used in massages. Its antimicrobial and anti-fungal qualities further enhance its appeal, particularly in pickling and as a natural preservative. Some studies suggest that mustard oil's antioxidants, derived from its unrefined nature, may protect against oxidative stress, though more research is needed to confirm these effects.

However, moderation is key. The oil's strong flavour and high erucic acid content can cause digestive discomfort if over-consumed. In Indian cuisine, where it is used judiciously alongside a balanced diet, mustard oil is regarded as a wholesome addition, blending nutrition with flavour.

Cultural Significance: Beyond the Kitchen

Mustard oil transcends its culinary role, holding a revered place in Indian culture and traditions. In Bengal, it is a ritualistic element in weddings, applied to the bride and groom as a symbol of purification and prosperity. During festivals like Durga Puja or Diwali, mustard oil lamps are lit to signify light and positivity, a practice rooted in ancient customs.

In rural India, mustard oil is a mainstay in traditional medicine. It is massaged onto the skin to treat ailments like rashes or infections, thanks to its warming and antimicrobial properties. During winter, it is used for body massages to improve circulation and combat the cold. These practices highlight mustard oil's versatility and the trust placed in its multifaceted benefits, reinforcing its cultural importance.

Controversy and Safety: A Balanced View

Mustard oil's global reputation is not without contention, primarily due to its erucic acid content. In high doses, erucic acid has been linked to heart issues in animal studies, prompting countries like the United States and Canada to ban its use for consumption, relegating it to external applications like hair oil. This contrasts sharply with India,

where mustard oil has been safely consumed for generations without widespread adverse effects.

The Indian government regulates mustard oil production, ensuring it adheres to safety standards, such as blending it with other oils to reduce erucic acid levels in some cases. Additionally, modern agricultural advancements have introduced low-erucic-acid mustard varieties, addressing health concerns while preserving flavor. Many Indians argue that the traditional diet—rich in spices, vegetables, and grains—offsets any potential risks, a perspective supported by the oil's long history of use. This controversy underscores the need for a balanced view, weighing scientific caution against cultural context.

Debunking Myths of Mustard Oil

Several myths against mustard oil suggest it's unsafe, particularly regarding heart health, cholesterol, and cancer risks. Let's explore these misconceptions and provide clarity. Below, we address each myth with evidence:

- 1. Myth: Mustard Oil is Bad for the Heart.** Reality: The concern stems from erucic acid, present in high amounts (up to 44-46%), linked to heart issues in animal studies showing lipidosis. However, human studies, such as a 2014 review in "Nutrition," conclude no significant risk at typical consumption levels. The European Food Safety Authority (EFSA) notes potential risks at high intakes, but Indian dietary patterns, with moderate use, show no widespread heart issues. **Evidence:** A systematic review found that while high doses in rats caused myocardial lesions, human epidemiological data, especially from mustard oil-consuming regions, do not correlate with increased heart disease.
- 2. Myth: Mustard Oil Increases Bad Cholesterol** Reality: This is false. Mustard oil's fatty acid profile includes 2-4% palmitic acid and 1-2% stearic acid (saturated fats), with the majority being monounsaturated (oleic acid, 10-14%) and polyunsaturated fats (linoleic acid, 15-20%; alpha-linolenic acid, 7-10%). Studies show it can lower LDL cholesterol and increase HDL cholesterol, supporting heart health. **Evidence:** Research indicates its omega-3 and omega-6 content aids in reducing cardiovascular risk factors, debunking the myth.
- 3. Myth: Mustard Oil is High in Saturated Fats** Reality: This is incorrect. As noted, saturated fats constitute only 3-6% of its composition, far lower than oils like coconut oil. Its health profile is more aligned with olive oil in terms of unsaturated fats, making this a clear myth.
- 4. Myth: Mustard Oil Can Cause Cancer** Reality: There is no direct evidence linking mustard oil to cancer. Instead, isothiocyanates, present in mustard oil, have been studied for potential anti-cancer effects, such as inducing apoptosis in cancer

cells. This myth likely arises from confusion with other oils or general health fears. Evidence: Studies on Brassica-derived compounds suggest protective effects against cancer, contradicting this myth.

5. **Myth: Mustard Oil is Poisonous or Toxic** Reality: While high doses of erucic acid can be toxic, normal culinary use, does not pose a risk. The myth likely stems from regulatory bans in some countries, but in India, it's consumed without widespread toxicity reports. The WHO and EFSA set limits on erucic acid intake, but typical consumption levels are below these thresholds. **Evidence:** Studies show that at dietary levels, mustard oil is safe, with no significant toxicological findings in humans.
6. **Myth: Mustard Oil Should Only be Used Externally** Reality: This myth arises from regulatory decisions in countries like the US, where it's labeled “for external use only” due to insufficient data on erucic acid safety, not proven toxicity. In India, it's a cooking staple, and many consume it without issues, suggesting safety in moderation. **Evidence:** The FDA's stance is precautionary, based on animal studies, but human consumption data from India shows no widespread adverse effects.
7. **Myth: Mustard Oil Causes Digestive Issues for Everyone** Reality: Some individuals may experience gastrointestinal discomfort, possibly due to erucic acid, but this is not universal. Many consume it without issues, and moderation, along with individual tolerance, mitigates risks. **Evidence:** Studies on dietary erucic acid suggest occasional discomfort in sensitive individuals, but it's not a general effect.

Comparative Analysis: Regional Perspectives

To illustrate how myths vary by region, consider the following table comparing perceptions and usage. This table highlights how myths are often region-specific, influenced by regulatory environments and cultural practices.

Region	Common Myths	Reality in Region	Cultural Use
India	Bad for heart due to erucic acid	Widely consumed, no health issues	Cooking, weddings, cultural, festival lamps
United States	Poisonous only for external use	Regulatory restrictions, not banned	Limited, mainly for hair and body oil
Europe	Increases cancer risk	No evidence, precautionary limits	Minimal usage, external applications
Canada	Toxic at any level	Safe in moderation, as per studies	Restricted, external use only

While debunking myths, it's important to acknowledge potential risks. High erucic acid intake, especially for vulnerable groups like children and pregnant women, may pose

risks, with EFSA recommending limits. The safe intake level is debated, but typical Indian consumption patterns suggest moderation is key. Adulteration is a concern, but not specific to mustard oil, and can be mitigated by choosing pure, certified products.

Personal Reflections: A Taste of Tradition

Mustard oil's significance is vividly illustrated through personal experiences. Growing up, every Indian household has watched grandmother prepare pickles with mustard oil, kitchen enveloped in its sharp, earthy scent. She believed it was the key to their longevity, proudly serving jars of mango pickle years after they were made. The oil's flavor was a nostalgic thread connecting us to our roots. She insisted that no other oil could replicate its magic, a sentiment echoed by many who cherish mustard oil's irreplaceable taste. These stories reflect how mustard oil binds individuals to their heritage, making it more than just an ingredient—it's a memory, a tradition, a way of healthy life.

Conclusion: An apex culinary component of every kitchen

Mustard oil's importance in Indian cooking is earnest and multifarious. Its production conserve centuries-old craft, its culinary uses enrich a different variety of serving, and health benefits align with both tradition and science. Culturally, it weaves through rituals and remedies, a personified version of India's holistic approach to food and life. Controversies aside, its safety and value are upheld by the mass. With Indian cuisine gaining global traction, mustard oil is stepping into the limelight, encouraging fusion recipes like mustard oil-dressed salads or marinades. With a flamboyant flavor and rich legacy, thus an unique ambassador of India's culinary heritage, ensuring its relevance for generations to come. Mindful cooking with mustard oil ensures a healthy lifestyle but the real key is in moderation usage, under the lore of the yore backdrop.

References

1. Mustard oil - Wikipedia, comprehensive overview of mustard oil uses and production (https://en.wikipedia.org/wiki/Mustard_oil)
2. The Truth About Mustard Oil: Behind the "For External Use Only" Label - Serouseats, detailed culinary applications (<https://www.serouseats.com/mustard-oil-guide>)
3. 8 Benefits of Mustard Oil, Plus How to Use It - Healthline, health benefits and uses (<https://www.healthline.com/nutrition/mustard-oil-benefits>)
4. Mustard oil and cardiovascular health: Why the controversy? - PubMed, safety and controversy analysis (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34924350/>)
5. Mustard Oil: Health Benefits, Uses, Nutrition & Side Effects - PharmEasy, nutritional and health insights (<https://pharmeasy.in/blog/benefits-of-mustard-oil/>)
6. The Goodness of Mustard Oil: Process, Benefits, and Uses – Organic India,

- historical and cultural significance (<https://organicindia.com/blogs/nutrition/the-goodness-of-mustard-oilprocess-benefits-and-uses>)
7. Mustard Oil Benefits: Nutrition, Health, and Everyday Uses - Truemeds, detailed health benefits (<https://www.truemeds.in/blog/mustard-oil-benefits-nutrition-uses-and-side-effects>)
 8. The Journey of Mustard: Unveiling the Rich History and Cultural Significance of Mustard Oil in India – Foreka, cultural and historical depth (<https://foreka.in/blogs/blogs/the-journey-ofmustard-unveiling-the-rich-history-and-cultural-significance-of-mustard-oil-in-india>)
 9. Understanding the Cultural Significance of Mustard Oil - On World News, cultural applications beyond cooking (<https://www.oneworldnews.com/lifestyle/understanding-the-cultural-significance-of-mustard-oil/>)
 10. Five Steps in Mustard Oil Making & Usage, production process details (<https://www.bestoilmillplant.com/mustard-oil-making.html>)
 11. 15 amazing facts and uses of mustard oil - Times of India, regional culinary uses (<https://timesofindia.indiatimes.com/15-amazing-facts-and-uses-of-mustard-oil/articleshow/55067780.cms>)
 12. The Real Reason Mustard Oil Is Banned For Cooking Purposes In The U.S. - Mashed, international safety concerns (<https://www.mashed.com/228910/the-real-reason-mustard-oil-isbanned-for-cooking-purposes-in-the-u-s/>)
 13. Effect of dietary mustard oil on lipid profile: A systematic review and meta-analysis (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S096399691930044X>)
 14. Isothiocyanates from Brassica vegetables and their health effects (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6769835/>)
 15. Safety and toxicological evaluation of mustard oil (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0278691515000538>)
 16. Gastrointestinal effects of dietary erucic acid (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0022030274900991>)

" Play - Sangit Saubhadra : A Study "

Dr. Sanyukta Thorat

Department of Fine Arts and Chhand Mandir
Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University

1. Abstract :

In the tradition of Marathi musical theatre, the play “Sangeet Saubhadra” is recognized as an immortal and timeless work of art. Based on the triangle of Saubhadra–Arjuna–Krishna from the Mahabharata, this play has established a significant place in the aesthetics and expressive power of Marathi musical drama. Presenting a balance of devotion, love, loyalty, dharma, war strategy, politics, and cultural values, this play is not merely a source of entertainment but a prime example of a distinguished artistic tradition that influences societal consciousness. The present study offers an in-depth analysis of “Sangeet Saubhadra”, examining its storyline, character features, acting traditions, musical structure, stagecraft, socio-cultural context, and its relevance in the modern era.

The development of the main characters in this play is closely intertwined with the core of the narrative. The delicate emotional world of Saubhadra, Arjuna's valorous and ideal warrior persona, Krishna's political subtlety and diplomatic acumen, as well as the conflict-laden situations involving Duryodhana and Shakuni—all these elements contribute to the dynamism of the play. The raga-based and emotive style of music lends greater vitality and impactful expression to the characters' inner emotions. The songs in the play, their composition, rhythm and tempo arrangements, and style of singing have all made a significant contribution to the creation and richness of the musical theatre tradition.

2. Introduction :

In the history of Marathi theatre, musical dramas occupy an extremely significant and illustrious chapter. Among them, the play “Sangeet Saubhadra”

continues to hold a special place in the classical Marathi theatre tradition as a unique and long-lasting work of art. Emerging from the Mahabharata-era context that combines devotion, love, sacrifice, loyalty, duty, and war strategy, this play gained immense popularity, artistic excellence, and the boundless affection of audiences during the golden age of Marathi musical theatre. Through this play, the tradition of kirtan-centered, emotion-focused, and raga-based singing in Marathi theatre was further strengthened.

“Sangeet Saubhadra” is not merely a play but a pioneering artistic creation. It gave new direction to musical dramas and, through innovative composition, presented an excellent coordination of character development, acting style, musical arrangement, and dialogue skills. The delicate emotional world of Saubhadra, Arjuna's heroism, Krishna's subtle politics, and the conspiracies of Duryodhana and Shakuni lend dramatic intensity to the storyline. The raga-based musical compositions enhance the portrayal of emotional highs and lows in the play with greater impact.

Through the study of this play, one can trace the socio-cultural evolution of Marathi theatre. The influence of family structures, interpersonal relationships, the roles of men and women, wartime circumstances, and political maneuvering is clearly reflected in the dialogues and songs of the characters. The aesthetic features of the play, the reception of rasa, the role of music, stagecraft, and acting conventions have had a decisive impact on the overall tradition of Marathi theatre.

This play serves as a beautiful example of how a balanced fusion of music and drama can be achieved. Singing, instrumental accompaniment, acting, dance, structured dialogues, poetic language enriched with meter and figures of speech, and glimpses of culture all converge to confer timelessness on this work. Due to its classical, semi-classical, and emotive song compositions, Sangeet Saubhadra continues to be highly significant for scholars, researchers, and performers alike.

Compared to contemporary theatre, the tradition, popularity, and stability of this play are particularly striking. Even with modern adaptations, new directorial styles, costumes, and lighting arrangements, the play has been continuously performed. Consequently, today's generations are introduced to this masterpiece in a renewed light. A scholarly, historical, and cultural examination of Sangeet Saubhadra's narrative structure, character psychology, artistic depth, and dramatic construction is

thus essential.

Against this backdrop, the present study undertakes a thorough and critical analysis of “Sangeet Saubhadra”, focusing on its creation process, storyline, character traits, musical structure, stagecraft traditions, socially meaningful messages, relevance in modern theatre, and its impact on the Marathi theatrical tradition. This study is not merely a literary or dramatic subject but underscores the play's place as an important link in the cultural heritage of Marathi society.

2.1 Choice of subject :

The play “Sangeet Saubhadra” holds an extremely important place in the history of Marathi theatre, exemplifying a refined tradition and marking a decisive turning point in the development of musical drama. Studying this play is considered essential for understanding the journey of Marathi theatre, its evolving trends, and the subtle relationships between audiences and performers. In selecting this subject, careful consideration was given to the currents of Marathi musical theatre tradition, the changing cultural tastes in society, and the remarkable blend of classical music and folk art.

Sangeet Saubhadra is not merely a work of art but represents a strong artistic vision bestowed upon the emerging Marathi theatre. Its dialogue structure, poetic quality, musical compositions, rhythm, tempo, tala, emotional expression, and the balance in dramatic form make it highly attractive for research. The play exemplifies rasa, emotion, figures of speech, and the harmonious integration of theatrical elements. Therefore, its selection is also particularly appropriate as a bridge between traditional culture and modern theatrical experimentation.

This play popularized musical drama, gaining acceptance from a wide audience. Consequently, it becomes essential to study the contribution of Sangeet Saubhadra to the evolution of Marathi theatre in a scholarly manner. Furthermore, the play's narrative reflects Indian social life, male–female relationships, family structure, and cultural values, providing ample scope for a comprehensive study from social, cultural, artistic, and historical perspectives.

While selecting the topic, aspects such as comparisons with contemporary plays, musical background, public reception of the storyline, and its impact on the stage were also considered to ensure a balanced and in-depth study. The

deeper and more multifaceted the subject, the more effective the scope of research; this principle guided the choice of Sangeet Saubhadra.

Additionally, the cultural legacy generated by the play's popularity, the new traditions of musical performance and acting it established, and the need to reassess its relevance in the present era make the subject even more worthy of study. Its song compositions, raga-based structures, musicological aspects, emotional expression, stagecraft, and descriptive style provide a unique opportunity for academic research. For all these reasons, Sangeet Saubhadra is recognized as an extremely suitable, meaningful, and research-worthy subject, which is why it was chosen for detailed study.

3. Objectives of Study :

- 1.To study the creation, background, and literary features of the play Sangeet Saubhadra.
- 2.To analyze the plot, character development, and emotional presentation in the play.
- 3.To conduct a detailed examination of the musical styles, ragas, rhythm-tempo (tala-laya), and singing techniques used in the play.
- 4.To analyze the cultural, artistic, and social impact of Sangeet Saubhadra on Marathi theatre.
- 5.To reassess the play's position, contributions, and distinctive features within the tradition of musical drama.

4. Assumptions :

1. The creation and literary structure of the play Sangeet Saubhadra is considered an important milestone in the tradition of Marathi musical theatre.
2. The plot, character development, and emotional presentation in the play are capable of creating a powerful theatrical experience for the audience.
3. The ragas, rhythm-tempo (tala-laya), and singing used in the play make it musically distinctive.
4. Sangeet Saubhadra has had a significant cultural and artistic impact on the Marathi stage.
5. In the tradition of musical drama, the position and contribution of Sangeet Saubhadra can be regarded as more important and influential compared to other plays.

5. Research Methodology:

Information Collection

Field Study

Analytical Methods

Statistical Information

Conclusions and Recommendations

6. Subject Analysis :

The play Sangeet Saubhadra is regarded as an extremely important and popular work in the tradition of Marathi musical theatre. Its storyline, music, dialogue structure, character traits, and style of presentation together have created a distinct cultural tradition on the Marathi stage. While choosing Sangeet Saubhadra as a subject of study, it is essential to carefully consider its literary, artistic, and musical aspects. Through the study of this play, one can trace the mature tradition of Marathi musical theatre, the changing tastes of audiences, the role of performers, and the socio-cultural significance of musical drama.

Although the plot of Sangeet Saubhadra is based on a well-known episode from the Mahabharata, the playwright's presentation of dramatic intensity, subtle depiction of emotions, and the complex relationships between characters elevate the play to a literary height. Characters such as Saubhadra, Kripacharya, Draupadi, and Abhimanyu come alive on stage. Through their dialogues, emotional expressions, and dramatic situations, the audience experiences the story with vivid intensity.

The most distinctive feature of this play is its music. The compositions, based on various ragas, the melodic arrangements, rhythmic patterns, and the integration of singing with the theatrical form enable Sangeet Saubhadra to captivate the audience emotionally. Music clarifies the emotional world of the characters, heightens the impact of dramatic situations, and reflects the musical traditions of that era within the narrative.

A study of the play's stage design, backdrop, costumes, directorial methods, and presentation of dialogues provides deeper insight into the nature of theatre at the time, the contribution of performers, and the various currents in the development of theatrical tradition. Sangeet Saubhadra is not merely a play but an important cultural document within the Marathi artistic world.

While studying this play, it is essential to consider its historical

background, the socio-cultural conditions of the era, the style of playwriting, and the evolution of music. The enduring impact and popularity of Sangeet Saubhadra over several decades testify to its quality and artistic excellence.

6.1 Background of the Play:

The play Sangeet Saubhadra is based on an important sub-narrative from the ancient Mahabharata period. The love story of Krishna's sister, Saubhadra, and Krishna's nephew, Abhimanyu, has been popular in folk tales for generations. While presenting this mythological element through the medium of musical drama, the playwright beautifully depicted the political, social, and familial relationships of that era.

Historically, musical dramas emerged in the 19th century. During this period, plays based on mythological stories were widely popular among the general public. The confluence of music and drama made the stories more impactful and emotionally engaging. Sangeet Saubhadra originated within this tradition and received immense acclaim during the golden age of musical theatre around 1880–90. Its significance was further enhanced by performances by the legendary actor Bal Gandharva.

The playwright presented the narrative with emotional depth and balance, avoiding excessive melodrama. The plot goes beyond a simple love story to explore the duties of princes, familial relationships, social values, and the nuanced emotional bonds between men and women. This background establishes Sangeet Saubhadra as a timeless masterpiece on the Marathi stage.

6.2 Synopsis of the Play:

The story of the play revolves around the love affair between Abhimanyu and Saubhadra. Saubhadra, Krishna's sister, is beautiful, intelligent, and gentle in nature, while Abhimanyu is a brave, courageous, and virtuous warrior. Love blossoms between them at their first meeting and gradually grows stronger over time. However, Saubhadra's brother, Balarama, takes a strict stance regarding her marriage, desiring that she be married to Duryodhana. On the other hand, Krishna, understanding the situation, acknowledges Saubhadra's feelings and her love for Abhimanyu.

The narrative highlights the contrasting perspectives of Balarama and Krishna. Krishna is wise, calm, prudent, and farsighted, whereas Balarama upholds a

traditional and duty-bound approach. In one dramatic episode, Saubhadra and Abhimanyu elope to get married. Krishna supports them, while Balarama becomes angry. Eventually, family harmony is restored, and the play concludes with the triumph of love and familial unity.

Although the plot is simple, the depiction of the characters' emotions, the intensity of the dialogues, and the soulful musical expressions enrich the story, making it emotionally resonant, theatrically engaging, and melodiously vibrant.

6.3 Character Analysis:

1. **Abhimanyu:** Abhimanyu is the central hero of the play, embodying a harmonious blend of bravery, courtesy, love, and sense of duty. His affection for Saubhadra is gentle, while his understanding of family respect and his responsibilities as a prince is mature. His speech is soft yet firm.

2. **Saubhadra:** Saubhadra is a gentle, beautiful, sensitive, and intelligent heroine. Her personality balances feminine grace with inner strength. She shows courage for love and is prepared to face social constraints. Her songs and dialogues form the emotional core of the play.

3. **Krishna:** Krishna is the most influential and wise character in the play. He is understanding, calm, sharp-witted, and loving toward all. Krishna maintains a balance between love, relationships, society, and tradition, providing proper guidance to Abhimanyu and Saubhadra's love.

4. **Balarama:** Balarama is traditional, strict, and emotionally intense. His affection for Saubhadra and his desire to ensure her stability in a proper household are reflected in his dialogues. However, his rigidity creates conflict in the narrative.

The presence of these characters ensures that the play's storyline remains dynamic and emotionally engaging.

6.4 Musical Features:

The greatest distinguishing feature of Sangeet Saubhadra is its music. Most of the songs in the play are based on classical ragas, beautifully blending emotion, rhythm, tala, and expression. The singers-actors' rendition, rhythmic precision, and raga-based composition draw the audience deeply into the emotional world of the narrative. The songs are set in ragas such as Yaman, Kafi, Bhup, Kalyan, Tilak Kamod, Bhairavi, and Bihag.

Each song is composed to reflect the emotional state of the character, making the scenes more vivid and impactful. For example, songs expressing love are set to slow tempo, while those conveying conflict or intensity are set to fast tempo. The accompaniment by tabla, harmonium, pakhawaj, and violin adds further distinctiveness to the presentation. The songs performed by Bal Gandharva have become immortal in the history of Marathi musical theatre. This music allows the audience not only to understand the story but also to form an emotional connection with it.

6.5 Dramatic Structure Features:

The play's structure is coherent, straightforward, and full of theatricality. The plot is organized into three acts, with each act providing the story a unique pace and emotional depth. The flow of the play remains uninterrupted due to the precise arrangement of dialogues, scene composition, stage design, and music. The language of the dialogues is literary yet simple, fluent, and emotionally engaging. The placement of songs is so natural that no artificiality is felt, with each song heightening the intensity of its respective scene.

The depiction of conflicts and climaxes is effective according to theatrical conventions. The dramaturgy achieves a fine balance between the Krishna–Balarama conflict, the love between Abhimanyu and Saubhadra, and the tensions in family relationships. Timely entrances and exits of characters, the theatricality of scenes, and the emotional power of dialogues are key elements of the play's structural beauty.

6.6 Portrayal of Social and Cultural Values:

Sangeet Saubhadra effectively reflects the social values and cultural traditions of its era. The nature of male–female relationships, family ties, traditions, and the conflicts between love, duty, and freedom are portrayed convincingly. Balarama's character symbolizes traditional values, while Krishna represents a modern, balanced, and rational perspective. The play gives special importance to the emotional world of women.

Saubhadra struggles for love while maintaining her self-respect and honoring family relationships, indicating a culturally progressive perspective on gender equality. The play vividly depicts elder–younger family relationships, marital institutions, princely duties, boundaries of expressing love, and societal expectations.

Awareness of Indian cultural values, the binding nature of relationships, and the sanctity of love form the central cultural essence of the play.

7. Conclusion:

The social and cultural significance of Sangeet Saubhadra is particularly noteworthy. The play clearly reflects the position of women in theatrical tradition, the institution of marriage, interpersonal relationships, duty, and morality. Additionally, the political and social structures of society are vividly conveyed through the characters' dialogues and situation-driven scenes. The play not only provided entertainment to the audience but also encouraged them to reconsider the values related to family, society, and duty.

This study also analyzed stagecraft, directorial style, costumes, lighting design, acting methods, and musical presentation. Through various performances across different periods, the play has maintained its relevance and reached new generations of audiences. The analysis makes it evident that Sangeet Saubhadra stands as a shining symbol of Marathi musical theatre, achieving a unique confluence of literature, music, acting, and culture.

Overall, Sangeet Saubhadra epitomizes the confluence of Marathi literature, drama, and music. This study explored the artistic essence of the play and presented a comprehensive review of its historical, cultural, musical, and theatrical features. Thus, the play is not merely a literary work but a living testament to the immortal cultural heritage of Marathi tradition.

8. Bibliography :

1. Khadilkar, Chintaman Vinayak. (1911). Sangeet Saubhadra. Pune: Lokmanya Prakashan.
2. Padhye, Ram Ganesh Gadkari (Govindagraj). (1930). Marathi Sangeet Natya Parampara. Mumbai: Maharashtra Sahitya Sabha.
3. Karandikar, Shankar Shivram. (1955). Marathi Natakacha Itihas. Mumbai: Mauje Prakashan.
4. Dandekar, Shankar Lakshman. (1962). Marathi Rangabhoomi Che Vikas. Pune: Maharashtra Rajya Sahitya Sanskriti Mandal.
5. Deshpande, Balkavi Vishnu Krishna. (1970). Sangeet Natya Parampara Ani Vikas. Mumbai: Nutan Prakashan.

6. Rajadhyaksh, Shivaji Govind. (1981). Marathi Sangeet Natak: Itihas Ani Abhyas. Mumbai: Continental Prakashan.
7. Bhide, Madhavrao Govind. (1990). Natyashastra: Siddhant Ani Prayog. Pune: Shri Vidya Prakashan.
8. Joshi, Pushkar Ramchandra. (1995). Rangabhoomi Ani Prayogachi Prakriya. Kolhapur: Shivraj Prakashan.
9. Kulkarni, Arun Janardan. (2002). Sahitya Sanshodhan Paddhati. Pune: Purushottam Prakashan.
10. Joglekar, Shankar Mahadev. (2004). Sahityacha Abhyas Ani Vishleshan Paddhati. Mumbai: Varda Prakashan.
11. Oke, Vasanttrao Baburao. (1998). Bhartiya Sangeet: Itihas, Siddhant Ani Prayog. Pune: Shri Gurukripa Prakashan.
12. Harip, Vasudev Narhar. (2001). Natyasangeetache Swaroop Ani Vikas. Pune: Vishwakiran Prakashan.
13. Kulkarni, Pramod Madhukar. (2012). Sangeet Natak: Ek Sanskrutik Adhyayan. Nagpur: Srushti Prakashan.
14. Chitale, Shailaja Madhav. (2018). Marathi Sangeet Rangabhoomi: Parampara Va Pravah. Pune: Sahitya Akademi Prakashan.

मानवी मूल्ये आणि कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. स्नेहप्रभा रूस्तुमराव गावंडे

एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली

भारत देशाला स्वातंत्र्य मळून आज ७९ वर्षे पूर्ण झाली. व देश आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणकडे वळला आहे. त्याबरोबर विकसनशील राष्ट्र म्हणून देशाचा गौरव केला जातो. पण भारतीय संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता ह्या मूल्यांची रूजवणूक भारतीय समाज व मनात झालेली नसल्याचे लक्षात येते कारण अनेक प्रश्न आजही अनुत्तरीत असलेले पहावयास मळितात. उदा. दारिद्र्यता, बेरोजगारी, स्त्रीयांच्या समस्या, आदिवासींच्या समस्या, शिक्षणविषयक समस्या, पर्यावरणीय समस्या इ. भारतामध्ये पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती आहे. त्यामुळे पित्याला अधिक महत्व आहे तसेच सन्मान, प्रतिष्ठा आहे, तो सन्मान क्वचितच एका स्त्रीला मळितो. ही भारतीय समाजाची शोकांतिका आहे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या सर्व आघाड्यावर पुरुषी वर्चस्व असलेले पहायला मळिते.

यत्र नार्यस्तु पुज्यंते

रम्यंते तत्र देवता :!

या उक्तीप्रमाणे ज्याठिकाणी स्त्रीयांची पूजा केली जाते, त्याठिकाणी देवता रमतात, याचा शब्दशः अर्थ असा जरी असला तरी, ज्याठिकाणी स्त्रीयांचा आदर केला जातो सन्मान केला जातो तिथे प्रसन्नता असते. पण ज्या घरात स्त्रीयांना सन्मान दिला जात नाही. आदर केला जात नाही. तिच्या विचारांना महत्व नसते ते घर-घर नसून तिथे यातनामय वातावरण असते. स्त्रीयांना अर्वाच्य शिव्या दिल्या जातात, तीला मारहाण केली जाते, तीला उपाशी ठेवले जाते, सर्व मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जातात यालाच कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते. कौटुंबिक हिंसाचाराला इंग्रजीमध्ये Domestic Violence असे म्हटले जाते. स्त्रीयांवर होणाऱ्या या अत्याचाराविरोधात २००५ मध्ये कायदा करण्यात आला त्याचे नाव आहे कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ या कायद्याचा आधार घेऊन स्त्रीयांच्याबाबत मानवी मूल्यांचे होणारे उल्लंघन थांबवण्यासाठी त्यावर प्रतिबंध लावण्यासाठी हा कायदा अस्तित्वात आला. पण आजही आपण पाहतो हे कायदे अस्तित्वात आले तरीसुद्धा कायद्याचे उल्लंघन करणारे समाजात अनेक महाभाग असल्याचे दिसून येते.

सामाजिक संशोधनाचे उद्देश :-

या संशोधन अध्ययनाचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) स्त्रीयांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे भारतीय समाजातील प्रमाण लक्षात घेणे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कायद्याविषयी माहिती मळविणे.
- ३) स्त्रीयांमध्ये कायद्याविषयी जनजागृती निर्माण करणे.

सामाजिक संशोधन पद्धती :-

सामाजिक संशोधन करत असतांना प्रथम एका समाजशील प्रश्न असलेल्या विषयाची निवड करणे आवश्यक असते त्याप्रमाणे संशोधकाने एका विषयाची निवड केलेली आहे. तसेच सामाजिक संशोधनातील विविध वैज्ञानिक पद्धतीपैकी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर संशोधन विषयाची माहिती एकत्रित करण्यासाठी केलेला आहे. प्राथमिक स्रोत व व्दीतीयक स्रोतांपैकी, व्दीतीयक स्रोताचा वापर संशोधकाने संशोधन अध्ययन करत असतांना केलेला आहे.

संशोधनाचे महत्व :-

- १) संशोधन करत असतांना समाजातील स्त्रीयांमध्ये त्यांच्या हक्क व अधिकार याविषयी माहिती घेणे.
 - २) समाजातील सर्व महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ याविषयी जागृत करणे.
 - ३) आजच्या आधुनिक काळात स्त्रीयांना योग्य दर्जा मळिवून देण्यासाठी त्यांना कायदेविषयक ज्ञानाच्या माध्यमातून सशक्त करणे.
- विविध कायदेविषयक शिबिराचे आयोजन करून महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.

गृहितकृत्ये :-

- १) स्त्रीयांवर मोठ्या प्रमाणावर घरेलु हिंसाचार केला जातो.
- २) स्त्रीयांच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाणात घट होत आहे.
- ३) स्त्रीयांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे.

अर्थ आणि व्याख्या :-

झुंघराच्या चार भिंतीत होणाऱ्या अत्याचाराला कौटुंबिक हिंसाचार असे म्हटल जाते.

राजरोस (उघड) किंवा प्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, बळ यासारख्या सामर्थ्यांच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्याजवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय

संपत्ती, मौल्यवान वस्तु किंवा हुंडा यांच्या मागणीच्या पूर्तीसाठी पिडीत व्यक्तींना हानी पोहचविली जाते किंवा तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

हिंसाचाराचे प्रकार :-

(१) शारीरिक हिंसाचार (२) लैंगिक हिंसाचार (३) शाब्दिक किंवा भावनिक हिंसाचार (४) आर्थिक हिंसाचार अशाप्रकारे हिंसाचाराचे विविध प्रकार असल्याचे दिसून येते.

स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार माहेरी असो की, सासरी असो स्त्रीला उपभोगाची वस्तु समजणारे व स्त्री हि संपत्ती आहे अशा विचारांचे लोक स्त्रीयांवर अत्याचार करत असतात. पुरुषप्रधान संस्कृती मध्ये मुलाला अधिक महत्व आहे. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा व मुलगी नको म्हणणारे मुलीला गर्भातच मारून टाकतात. त्यामुळे स्त्रीयांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने कमी होऊ लागले. त्याप्रमाणे काही जिल्ह्यातील घटलेले लिंग गुणोत्तर प्रमाण आपण पाहू.

जिल्हा	2019	2022
भंडारा	945	905
गोंदिया	989	947
गडचिरोली	954	940
नागपूर	942	923
अहमदनगर	893	879
धळे	903	883
छ. संभाजीनगर	909	886
नंदरबार	963	916
सिंधुदुर्ग	961	950
लातूर	930	918
सोलापूर	923	917
नाशिक	910	897
परभणी	930	910
अमरावती	957	930
रायगड	955	924
यवतमाळ	932	893
धाराशिव	913	874
रत्नागिरी	953	911
सांगली	906	857
नांदेड	956	907
अकोला	952	902
जालना	1022	854

संदर्भ - दै. लोकमत दि. २७/०५/२०२४

भारतातील सद्यास्थिती :-

संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोष विभागाच्या अहवालानुसार १५ ते ४९ वयोगटातील ७०: महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राईम ब्युरोच्या अहवालानुसार २००४ मध्ये घरगुती हिंसाराच्या ५५,४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. २००३ मध्ये त्याची ५०,७०३ एवढी संख्या होती. २००६ मध्ये ९९: वाढ झालेली आहे.

भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाद्वारे दरवर्षी माहिती प्रकाशित केली जाते. या माहितीच्या आधारे १९९१ पासून २००५ पर्यंतच्या कालावधीत महिलांवर केल्या जाणाऱ्या अत्याचाराच्या गुन्ह्यांमध्ये ६७: इतकी वाढ झालेली आहे. या कालावधीत हुंडाबळीच्या संख्येत ३४: वाढ झालेली आहे. भारतात १२,००० महिलांच्या हत्या हुंड्यामुळे होतात. आपण २०२२ ची लिंग गुणोत्तर प्रमाण पाहिलेल्या आकडेवारीवरून असे निदर्शनास येते कि

कौटुंबिक हिंसाराचे प्रमाण आधुनिकीकरणाच्या काळामध्ये सुद्धा वाढत चाललेले दिसून येते. संविधानाने जरी स्त्रीला समानतेचा दर्जा दिला असला तरी आजही कुटुंबात, समाजात मात्र स्त्रीला समानतेचा दर्जा मळिला नाही हे वरील आकडेवारीवरून सिद्ध होते. आर्थिक परावलंबित्वामुळे स्त्रीला दुय्यम वागणूक दिली जाते. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार ६५.४६: स्त्रीया साक्षर आहेत. यावरून शिक्षणाचे अल्पप्रमाण हे घरगुती हिंसाचाराचे मुख्य कारण असल्याचे लक्षात येते. व्यसनांधता हे देखील घरगुती हिंसाचाराचे एक कारण असल्याचे निदर्शनास येते.

स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराला प्रतिबंध घालण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ हा कायदा शासनाने केला. व तो २६ ऑक्टोबर २००६ पासून संपूर्ण भारतात लागू केला. या कायद्याचा लाभ पिडित महिला घेऊ शकतात. एखाद्या स्त्रीचा मानसिक, भावनिक, आर्थिक छळ केला जात असेल तर ती महिला या कायद्याचा आधार घेऊन अत्याचाराला प्रतिबंध घालू शकते. विवाहीत महिला आपल्यावरील छळ प्रकाशात आणू शकतात. तसेच केलेल्या कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. या कायद्यासंदर्भात कलम २३ नुसार पीडित महिलेला तात्काळ संरक्षण मळण्यासाठी दंडाधिकारी अंतरित आदेश देऊ शकतात. जेणेकरून महिलेला संरक्षण मिळू शकते. भारतामध्ये अनेक स्वयंसेवी संस्था स्त्रियांच्या समस्या संदर्भात कार्य करत असतात. स्त्रियांना समुपदेशन करणे, स्त्रियांचे प्रश्न समजून घेणे, त्यामध्ये 'स्नेहालय' ही संस्था आहे. तसेच 'स्वाधार' च्या संस्थापक मीनाक्षी आपटे या TISS आणि बालकल्याण विभागाच्या प्राध्यापक HOD होत्या त्यांनी 'स्वाधार' ही स्वयंसेवी संस्था स्थापन केली त्याद्वारे महिलांना मार्गदर्शन करणे, समुपदेशन करणे, त्यांना न्याय हक्काची जाणीव करून देण्याचे कार्य केले जाते. 'अक्षरा' ही स्वयंसेवी संस्था स्त्री-समानता यासाठी समाजात कार्यरत आहे.

निष्कर्ष :-

वरील सर्व अध्ययनावरून खालील निष्कर्ष निदर्शनास येतात.

- १) आजच्या आधुनिक काळात देखील स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणावर घरेलु हिंसाचार होतात.
- २) स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचारामुळे समाजातील स्त्रियांच्या लिंगगुणोत्तर प्रमाणात पुरुषाच्या तुलनेत घट होताना दिसून येते.
- ३) भारतात स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण अल्प असल्याचे निदर्शनास येते व अज्ञानामुळे स्त्रियांना अत्याचाराचा सामना सक्षमपणे करू शकत नाहीत.

समाजातील स्त्रियांची खरी परिस्थिती वरील निष्कर्षावरून लक्षात येते. त्याचबरोबर स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसल्यामुळे त्यांना इतरांवर अवलंबून राहावे लागते. ही वस्तुस्थिती आहे. कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचे प्रमाणात वाढ व्हावी. तसेच स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या काही शासकीय योजनांची आवश्यकता आहे. व तशा काही योजना असतील तर त्याची अंमलबजावणी होणे क्रमप्राप्त आहे.

संदर्भ :-

1. संदर्भ डॉ. आब्हाड भानुदास, महिलांवरील घरगुती हिंसाचार कारणे, परिणाम आणि उपाय
1) knowledge Risonance v-9.2020
2. प्रा. रा. ज. लोटे भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे अँड के पब्लिशर्स,
नागपूर २०१५
4. पी. के. कुलकर्णी भारतातील सामाजिक समस्याङ्ग, विद्या प्रकाशन, नागपूर १९९८
- 4 V. Laxmi Protection of women from Domestic Violence Act 2005 27 Jan. 2017
- 5 Datta, Datmayanti "The new laws of marriage India today" 4 Dec. 2006
- 6 A Eyratne Rehan, "Domestic Violence legislation In India the Pitalls of a human rights
Approach to Gender Equality Journal of Gender, Social Policy & the Law 2021
- 7 Chandra Bipan Mukharjee, Aditya : Mukharjee, Mridula, India since Independence
Penguin Books India ISBN 978

**The Role of NGO in Biodiversity Conservation:
A case study of Garung Thuk, NGO of Shergaon Village,
West Kameng district, Arunachal Pradesh in Eastern Himalayas.**

Dr. Karma Chozom,

Government College Bomdila, West Kameng District,
Arunachal Pradesh.

Dr. Lobsang Tashi Thungon,

Honorary Wildlife Warden and a member of
Garung Thuk, NGO, Shergaon, West Kameng District,
Arunachal Pradesh.

Abstract

The enormous value of biodiversity due to their genetic, commercial, medical, aesthetic, ecological and optional importance emphasizes the need to conserve the biodiversity. Non-Governmental Organizations (NGOs) play a vital role in this effort, working at the grassroots level and engaging local communities. Through these partnerships, NGOs raise public awareness about pressing contemporary issues such as climate-change adaptation, global warming, wildlife conservation, sustainable agriculture and pollution control, thereby helping to safeguard biodiversity and secure a sustainable future. This paper attempts to study the active participation of Non-Governmental Organization (NGO) namely *Garung Thuk* which literally means *Our Village* in conserving Biodiversity. This NGO which is based in *Shergaon* village of West Kameng district, Arunachal Pradesh has worked tirelessly in conserving the environment setting a remarkable example in both regional and national level. The paper entails information related to various initiatives, programs, plans of the NGO conserving the biodiversity of the village. The details are compiled by undertaking an extensive review of the literature, scientific papers, reports, articles and with the open ended interview with the local people and the members of the NGO.

Keywords: *Biodiversity, Conservation, Non Governmental Organization, Garung Thuk, Shergaon, Arunachal Pradesh.*

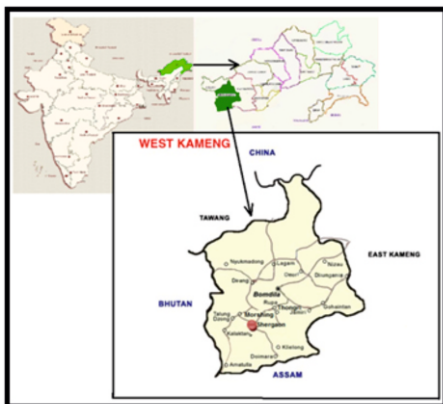
INTRODUCTION

Environmental degradation has emerged as one of the most pressing challenges facing India in the 21st century. With the country experiencing rapid industrialization, urban expansion, deforestation, air and water pollution, and the far-reaching impacts of climate change, the environmental toll has been immense (Aditya et.al. 2025). These issues pose a significant threat to public health, agriculture, and natural ecosystems, making environmental conservation a crucial priority (Mensah, 2019). NGOs (Non Governmental Organizations) are frequently defined as non-profit, voluntary, state-

independent organizations working for common welfare (Bruntrup-Seidemann, 2011) or as voluntary entities gathering people with similar interests to promote those interests in public spaces (Spangenberg, 2014). Non-Governmental Organisations (NGOs) play a vital role in this effort, working at the grassroots level and engaging local communities. NGOs act as intermediaries, facilitating grassroots-level action, policy advocacy, and environmental awareness campaigns. NGOs also play a key role in environmental education, organizing awareness campaigns, workshops and training programs to promote sustainable practices among individuals, industries and communities (Vardhan et. al. 2025). The increasing importance and role of NGOs in different sectors especially in environment protection makes it necessary to have knowledge of the grassroots level organizations and their activities in environment protection and biodiversity conservation (Bhattacharjee, 2013). The present paper thus attempts to study the active participation of Non-Governmental Organization (NGO) of Shergaon village namely 'Garung Thuk' which literally means 'Our Village' in conserving Biodiversity setting a remarkable example in regional and national level.

STUDY AREA

Shergaon village located at West Kameng district of Arunachal Pradesh is inhabited by Sherdukpen community. The village lies at the distance of 65 km from the district head quarter, Bomdila. It lies between latitudes 27°01.4' N and longitudes 92°15'59.89" E with an elevation range of 2000-2500 m above sea level. The village is well known for forestry, agricultural and horticultural resources. Shergaon is also known as “*Apple bowl of Arunachal Pradesh*”.

Pic: Map showing location of the study area.

AIMS & OBJECTIVES:

1. To document various activities undertaken by the Garung Thuk (NGO) to conserve the Biodiversity.
2. To analyze the key challenges faced by the NGO in executing its

conservation efforts.

- 3. To suggest appropriate measures for enhancing the growth and effectiveness of the NGO in the study area.**

METHODOLOGY

The study is based on anthropological and ethnographical tools such as interviews, life histories, direct observations and open-ended participatory discussions with local informants.

RESULT & DISCUSSION

GARUNG THUK NGO- An Overview: Bearing registration no. SR/ITA/5603, *Garung Thuk* is a not for profit organization established on 4th December 2014 by a group of like-minded young individuals committed to promoting social welfare and environmental sustainability of Shergaon, West Kameng District, Arunachal Pradesh. The organization is named '*Garung Thuk*' which means 'Our village'. Members of the NGO committed themselves to work relentlessly for every aspect of rural development concerning their village. To achieve this goal effectively, the organization was divided into five major departments: Education, Heritage Culture and Tradition (HCT), Biodiversity Conservation, Health and Ecotourism. Each department focuses on specific developmental activities within its respective domain, ensuring balanced and holistic growth of the community.

Logo of the NGO:

I. Activities undertaken by the NGO to conserve the Biodiversity: Following are the details of various activities undertaken by the NGO to conserve and promote the biodiversity of their village to a significant extent:

I.a) Plantation Drive:

Garung Thuk, a community-based NGO in Shergaon, has been actively engaged in biodiversity conservation and ecological restoration through extensive plantation initiatives. The organization has conducted more than fifteen plantation drives in collaboration with government agencies, academic institutions, youth organizations, and local community groups. These initiatives have included the plantation of critically endangered species such as *Gymnocladus assamica* at key community sites, mass roadside plantations during Van Mahotsav celebrations, and thematic conservation activities such as the rejuvenation of the *Zengbu Lok* Sacred Grove through the planting

of approximately 108 oak (*Quercus* spp.) saplings. Additional drives have focused on the plantation of peach saplings in educational institutions, the large-scale planting of *Cryptomeria japonica* and *Acer pectinatum* along highways and community premises, and the distribution of *Taxus baccata* saplings to promote medicinal species conservation. Several plantation programmes have been integrated with wider environmental activities, including waste collection and awareness campaigns during World Environment Day. Through these community-driven afforestation efforts, Garung Thuk has significantly enhanced habitat restoration, strengthened local participation in environmental stewardship, and promoted long-term ecological sustainability in Shergaon and adjoining regions.

Pic: Plantation program with various groups within the village.

I.b) Training Programmes on Biodiversity Conservation:

Garung Thuk NGO has been actively engaged in fostering environmental education, community capacity building, and biodiversity conservation in Shergaon and the surrounding regions. The organization has conducted numerous capacity-building workshops and collaborative training programmes addressing ecological and community-based conservation practices. Key initiatives include training programmes for local farmers on the safe and scientific use of pesticides and insecticides, and workshops on traditional forest conservation methods practiced by the Sherdukpen community. The NGO has also served as a resource organization during World Wildlife Week celebrations and has facilitated trainings for Biodiversity Management Committees (BMC) under the State Biodiversity Board, including sessions on the preparation of the People's Biodiversity Register. Garung Thuk has organized forest management and nature-based training programmes in collaboration with national institutions such as the Indian Institute of Forest Management and NERIST, Nirjuli, Arunachal Pradesh. NGO has conducted workshops on birding and nature guiding, small-cat conservation, and biodiversity awareness for youth and local community members of the village. The organization has also undertaken (Information, Education

and Communication) IEC-cum-awareness programmes on plastic pollution, and conducted specialized workshops on cold-water trout hatchery, breeding, culture, and health management in partnership with research institutions and government agencies. In addition, Garung Thuk has conducted nature education initiatives including naturalist training courses, teacher and community training, and residential nature camps for school children from fringe villages of Eaglenest Wildlife Sanctuary, Singchung, Arunachal Pradesh. Through these programmes, Garung Thuk has strengthened community-based conservation, enhanced local ecological knowledge, and promoted sustainable eco-tourism and biodiversity documentation in the region.

Pic: Training on Birding and Naturalist for the youths of West Kameng District, A.P

I.c) Exposure tour conducted for the people of the village:

Garung Thuk NGO has also facilitated exposure tours aimed at enhancing learning, exchange of best practices, and building conservation leadership among community members from Shergaon and adjoining villages. These initiatives enabled youths and local representatives to visit significant conservation sites, including the Centre for Bear Rehabilitation and Conservation in Pakke Tiger Reserve, Arunachal Pradesh and the Kaziranga National Park, Assam fostering awareness of wildlife management and community-based conservation. The organization has represented the Sherdukpen tribe and promoted indigenous cultural identity at regional platforms such as the BASCON Festival in Basar, Arunachal Pradesh. Garung Thuk has actively participated in state-level biodiversity planning and conservation policy dialogues, including workshops organized by the State Biodiversity Board, WWF, and Global Tiger Forum, focusing on biodiversity strategy and small wild cat conservation. The NGO has also engaged in national and international forums such as the G-20 International Conference, contributing insights on rural eco-tourism and community-driven conservation.

As a recognized voice in sustainable tourism, Garung Thuk has served as a guest speaker at the India Responsible Tourism Awards, presenting the success story of community-based responsible rural tourism led through the *Seinthuk* model. Through

these exposure tours and representation platforms, the organization has strengthened community knowledge, built conservation networks, and enhanced the visibility of indigenous stewardship in biodiversity conservation.

Pic: Exposure visit for the villagers at Kaziranga National Park, Assam and exhibition during Responsible Tourism Meet at Guwahati, Assam.

I.d) Exposure tours for visitors from outside the village:

Garung Thuk NGO has actively organized multiple exposure tours designed to facilitate experiential learning, cross-community knowledge exchange, and collaborative conservation initiatives for the visitors from outside the village. The organization hosted students from the Department of Forestry, NERIST, Papumpare district of Arunachal Pradesh for an exposure programme in Shergaon and Eaglenest Wildlife Sanctuary, emphasizing biodiversity conservation and field-based ecological understanding. It also conducted an intensive four-day exposure visit supported by the Community-Led Landscape Management Project (CLLMP), bringing beneficiaries and staff from districts of Meghalaya to study community-led landscape management and sustainable development models in Shergaon. Further, Garung Thuk hosted an exposure programme for members of the Tale Eco-Development Committee and Protection Squad from Ziro Valley of Arunachal Pradesh enabling knowledge sharing among frontline forest personnel and community groups from key protected areas. Another exposure initiative was organized in collaboration with the Meghalaya Institute of Governance, providing participants from '*the whistling village*' of Kongthong, Meghalaya an opportunity to learn about community-based conservation, cultural preservation, and rural development practices adopted in Shergaon. Additionally, the NGO facilitated a three-day exposure programme for women representatives from Bagang Welfare Society, Seppa, Arunachal Pradesh focusing on sustainable rural living, livelihood diversification, and women-led development processes. Through these initiatives, Garung Thuk has strengthened inter-state cooperation, supported grassroots learning, empowered community stakeholders, and enhanced replicable models of community-driven conservation and sustainable rural development.

Pic: Exposure visit for *Kongthong* village of Meghalaya at Shergaon

I.e) Conservation of aquatic resources and biodiversity:

Garung Thuk has undertaken notable initiatives in aquatic biodiversity conservation and sustainable fisheries management in Shergaon. The organization adopted the *Choskhorong-Kho* River for long-term conservation and released fish fingerlings to restore native populations, particularly focusing on the indigenous *Schizothorax* species. As part of this initiative, community engagement activities were conducted, including cultural programmes promoting traditional fishing systems and community interaction with village elders to revive indigenous knowledge. The NGO has also collaborated with the Department of Fisheries to celebrate World Fisheries Day and organize awareness sessions for local farmers from surrounding villages, emphasizing sustainable fishery practices and livelihood enhancement. The conservation success of the *Choskhorong-Kho* River received wider recognition when it was acknowledged as one of the best water-conserved areas at the International Water Conclave. The project gained further support from state Chief Minister Shri. Pema Khandu, reinforcing its significance as a model for community-led aquatic resource conservation.

Pic: Ranching of fingerlings by Hon'ble C.M Shri. Pema Khandu and the villagers at river *Chhoskhorong Kho*.

I.f) Nature Camp organized for the students: Garung Thuk has been actively involved in fostering environmental education and youth engagement through residential Nature Camps organized in collaboration with Eaglenest Wildlife Sanctuary and the Shergaon Forest Division. These camps have benefited students from multiple schools across Kalaktang, Shergaon, Singchung, Jigaon, Rupa, and other nearby areas, providing immersive learning experiences to enhance ecological literacy. Conducted with support from various conservation organizations, the programmes incorporated nature-based activity modules, including interactive workshops, field visits, bird watching, biodiversity documentation, and expert-led sessions by scientists, researchers, nature educators, and wildlife conservationists. The camps aimed to cultivate practical skills in ecological observation, strengthen awareness of regional biodiversity, and promote sustainable environmental practices. Participation and contributions from local leaders and dignitaries underscored the significance of these initiatives in shaping environmentally responsible youth and reinforcing community participation in conservation efforts.

Pic: Residential Nature camp for the school going children in the year 2024 and 2025.

I.g) Butterfly Month Observed to Promote Biodiversity Conservation:

Garung Thuk has actively promoted insect biodiversity education by organizing thematic conservation events such as National Moth Week and Big Butterfly Month in collaboration with Nature Mates, a biodiversity-focused NGO based in Kolkata. These programmes engaged school students from Shergaon and neighboring areas through moth screening sessions, butterfly identification workshops, along-river butterfly trails, and creative activities such as T-shirt and stone painting linked to conservation themes. Through these initiatives, students documented numerous butterfly species across multiple field sites, including *Gochon Hiin* and *Maasighat* at Shergaon contributing to local biodiversity records while gaining hands-on experience in entomological observation. Participation from more than one hundred students representing multiple educational institutions reinforced environmental awareness, encouraged scientific curiosity, and strengthened youth involvement in community-based conservation.

Pic: Observation of Big Butterfly Month with the young minds.

I.h) Programmes organized to create environmental awareness among young minds:

Garung Thuk has consistently promoted environmental awareness among school children through creative, educational, and conservation-oriented youth engagement programmes. The organization has hosted competitions and learning activities such as essay writing on wildlife conservation themes, art-based environmental education sessions, and drawing competitions focused on species conservation, including small wild cats. It has also facilitated nature-inspired workshops using methods such as stone painting, leaf art, and storytelling to encourage ecological sensitivity and creativity. Additionally, the NGO established a youth-based conservation club called '*Shergaon Eco Saviour*' to nurture young nature enthusiasts and foster long-term stewardship. Observance of global conservation events such as World Elephant Day further strengthened student participation and understanding of wildlife protection. Together, these initiatives have significantly enhanced ecological literacy among young learners in Shergaon and empowered them to take active roles in biodiversity conservation.

Pic: Nature Art classes for the different schools of the village.

I. i) Conservation and promotion through visual documentation:

Garung Thuk has actively contributed to conservation awareness by promoting visual

documentation as a tool for environmental education and community engagement. The organization has collaborated with professional production teams to produce promotional films and documentaries that highlight the ecological richness of Shergaon and community-led conservation efforts. These initiatives include promotional films on regional cultural–ecological events such as the *Rhododendron Festival*, music-based conservation advocacy through the production of a thematic “*Forest Song*,” and documentary storytelling centered on the successful adoption and restoration of the *Chhoskhorong-Kho* River, which received regional recognition at an international platform. Additionally, the NGO supported the visual documentation of student-focused nature camps to showcase experiential learning in biodiversity-rich landscapes. Through these films and media initiatives, Garung Thuk has strengthened public outreach, enhanced conservation messaging, and amplified local success stories to wider audiences.

Pic: Film produced by the NGO to raise awareness about the social & environmental

I.j) Other conservation efforts:

The organization has undertaken various initiatives to strengthen wildlife protection, environmental hygiene, and community participation in conservation. It installed wildlife anti-poaching signboards within the village landscape and extended support by providing additional boards to neighboring communities, thereby raising awareness on the importance of safeguarding local biodiversity. A village-wide cleanliness initiative, titled '*Swacch Shergaon Abhiyaan*', was launched with active involvement from community members and daily wage workers, promoting responsible waste management and environmental stewardship. Additionally, the organization collaborated with the Shergaon Village Council and the local administration to install multiple dustbins across the settlement, aiming to enhance waste disposal systems and cultivate sustainable cleanliness practices.

Awards:

Through the dedicated efforts of the NGO and the active participation of the local community in Biodiversity conservation, the NGO and the village have been honored with the following awards at both state and national levels:

- i)
- ii) **Best Biodiversity Management Committee Award:** GarungThuk (NGO) received National Award for Best Biodiversity Management Committee in the year 2021 by the National Biodiversity Authority at Chennai on the occasion of World Biological Diversity Day.

Picture: (Second from right) Chairman of Shergaon Biodiversity Management Committee, Shri. Pem Norbu Thungon during the Award Ceremony.

- i) **Best Rural Tourism Village Award:** Owing to the persistent efforts of the NGO towards biodiversity conservation, the village has been able to successfully preserve its rich natural heritage and ecosystem. These conservation initiatives have paved the way for the growth of ecotourism in the area. With the steady increase in tourist inflow, ecotourism has flourished, contributing to the village's socio-economic development. In recognition of these achievements, the village was conferred with the *Best Rural Village Tourism Award*.

Shergaon village achieved the proud distinction of being awarded the State Award for 'Best Rural Tourism Village' by Arunachal Government and National Award of 'Best Tourism Village' in Silver Category by the Central Government, [Ministry of Tourism, Government of India, , on the occasion of World Tourism Day on 27th September 2023.](#)

Picture: Members of the Shergaon Village Council and Garung Thuk receiving the award from Hon'ble Chief Minister of Arunachal Pradesh, Shri Pema Khandu.

II. Challenges faced by the Organization:

1. **Lack of Fund:** NGOs often rely on grants, donations, and personal contributions to sustain their activities. Financial constraints limit their ability to expand projects, invest in research, and support long-term sustainability initiatives. Dependence on such funding also poses risks, as financial support can be unpredictable and inconsistent.

2. **Lack of Resources:** The NGO frequently struggle with the shortage of essential resources, including:

- Lack of skilled professionals such as researchers, legal experts, and environmental scientists.
- Inadequate infrastructure for fieldwork, monitoring, and community engagement.
- Limited access to technology for data collection and environmental assessments.

Without adequate resources, NGOs face difficulties in scaling their efforts and maintaining long-term environmental programs.

3. **Poor public awareness and community resistance to conservation efforts:** While the NGO work to promote awareness of environmental issues, they often face resistance from local communities. Many individuals may not immediately recognize the long-term benefits of conservation and may view environmental regulations as barriers to their livelihoods. Examples include:

- Afforestation initiatives sometimes face opposition from forest-reliant tribal communities who perceive them as threats to their traditional means of living.
- Fishermen and hunters may oppose restrictions on water use, fishing bans, or hunting regulations despite long-term ecological benefits.
- General public non-compliance with waste management rules makes it challenging to implement sustainable practices effectively.

4. **Difficulties in Promoting Behavioural Shift:** Many environmental issues require personal lifestyle changes such as reducing plastic use, segregating waste, conserving water, adopting renewable energy, and participating in afforestation drives. However, resistance to change, lack of awareness, and minimal incentives make it difficult for NGO to encourage sustainable habits among communities.

III. Suggestions:

1. **Minimize Political Interference:** The NGO should strive to remain autonomous and ensure that political influences do not affect their day-to-day functioning or decision-making processes.

2. **Adopt Modern Technology:** Utilization of digital tools such as websites, social media, and online fundraising platforms can help improve outreach, communication, and transparency.
3. **Encourage Local Innovation:** Developing innovative, locally relevant solutions helps engage communities more effectively. NGO should focus on capacity building, training local people, and enabling community institutions to plan, implement, and evaluate developmental projects using locally available resources.
4. **Strengthen Collaboration and Policy Stability:** Establishing consistent government policies, simplifying partnership procedures, and fostering mutual respect between NGO and government agencies can enhance efficiency and trust.
5. **Enhance Support and Infrastructure:** Governments, private organizations, and individuals should provide NGOs with financial assistance, technical equipment, and a supportive work environment to strengthen their operations.
6. **Ensure Beneficiary Participation:** Involving community members in planning, implementing, and evaluating projects ensures better ownership, sustainability, and accountability of development initiatives.
7. **Paying NGO staff a salary via government funding:** This would help ensure regular remuneration, which can improve motivation and retention of skilled staff (researchers, field workers etc). It can also make NGO work more sustainable (less dependence purely on voluntary effort). Lead to better accountability and standardization of work, if tied to monitoring. It could recognize the value of social-work efforts and treat NGO staff more like paid professionals, which may help in recruiting talent. Government commitment to salaries could help reduce the vulnerability that comes from NGOs relying only on uncertain grants or donations.

CONCLUSION

Through the collective efforts of the NGO and the active participation of the local community, significant progress has been made in conserving biodiversity and promoting sustainable development in the village. The initiatives undertaken for biodiversity conservation have not only enhanced environmental awareness but also strengthened community responsibility towards nature. The recognition received by the organization at both state and national levels stands as a testament to their dedication, inspiring continued commitment to preserve and nurture the rich natural heritage for future generations.

Despite the numerous challenges faced by the NGO, it has successfully earned recognition at both the state and national levels for its unwavering dedication and impactful contributions towards biodiversity conservation and

rural development.**REFERENCES**

1. Bruntrup-Seidemann S (2011), Actual and potential roles of local NGOS in agricultural development in Sub Saharan Africa. *Quaterly Journal of International Agriculture* 50 (1): 65-78.
2. Mensah J. (2019), Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review. *Cogent Social Sciences*, 2019, 5 (1).
3. Spangenberg J H (2012) NGOS between influence and participation overkill: The Merits, Strengths and Weaknesses of Environmental Civil Society Organizations. In: Renn O, Reichel A, Bauer J (Eds.) *Civil Society for Sustainability- A Guidebook for connecting Science and Society*. Europaeischer Hochschulverlag, pp. 5-17.
4. Vardhan, A., Nandy, A., Khalid, S. (2025), The role of NGOs in the protection of Environment: A case study of India. *International Journal of Multidisciplinary Education and Research*, Vol10, Issue 2, 2025, Page No. 9-15.

वर्धा जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग

मानव अधिकारांच्या दृष्टिकोनातून एक चिकित्सक अध्ययन (२०१५ ते २०२०)

अमर काशिनाथजी भोगे

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर,

प्रा. डॉ. शीला संजय खेडीकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, व्ही.एम.व्ही. कॉमर्स जी.एम.टी. आर्ट्स अँड जे.जे.पी. सायन्य कॉलेज, नागपूर

सारांश

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकसहभागाच्या सुदृढीकरणाचे मूलभूत अधिष्ठान मानल्या जातात. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायत स्तरावर महिलांना आरक्षण देऊन त्यांचा राजकीय सहभाग हा घटनात्मक अधिकार म्हणून मान्य करण्यात आला. तथापि, प्रतिनिधित्व आणि प्रत्यक्ष निर्णयसत्ता यांमध्ये स्पष्ट अंतर आढळून येते. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदू वर्धा जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा (२०१५ ते २०२०) निर्णय प्रक्रियेतील वास्तविक सहभाग आणि तो मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टीने कितपत प्रभावी आहे, याचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे हा आहे.

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन रचनेचा अवलंब करण्यात आला आहे. स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीने १०० महिला ग्रामपंचायत सदस्यांची निवड करण्यात आली असून, प्राथमिक माहिती संरचित प्रश्नावली व प्रत्यक्ष मुलाखतींच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली आहे. टक्केवारी विश्लेषण, काइ-स्केअर चाचणी व सहसंबंध विश्लेषण यांसारख्या सांख्यिकीय साधनांचा वापर करून डेटा विश्लेषित करण्यात आला.

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की महिलांचे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा स्वायत्त, जाणिवपूर्वक व प्रभावी सहभाग मर्यादित आहे. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, कौटुंबिक हस्तक्षेप, प्रशासकीय प्रक्रियेचे अपुरे ज्ञान व प्रशिक्षणाचा अभाव हे प्रमुख अडथळे ठरतात. त्यामुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग हा मानव अधिकारांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचा महत्त्वाचा निर्देशांक ठरतो, असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

मूळ शब्द . महिला सशक्तीकरण, ग्रामपंचायत, निर्णय प्रक्रिया, मानव अधिकार, वर्धा जिल्हा

प्रस्तावना

लोकशाही शासनपद्धतीचे खरे सामर्थ्य हे नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असते. भारतासारख्या विकसनशील लोकशाहीत ग्रामीण पातळीवरील सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्यात आली आहे. ग्रामपंचायत ही केवळ प्रशासकीय संस्था नसून ती ग्रामीण लोकशाहीचा केंद्रबिंदू मानली

जाते. तथापि, ऐतिहासिकदृष्ट्या महिलांना सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेपासून दूर ठेवण्यात आले असून त्यांचे स्थान प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्रापुरते मर्यादित राहिले आहे.

१९९२ मधील ७३ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना ग्रामपंचायतींमध्ये आरक्षण देऊन राजकीय सहभागाचा अधिकार प्रदान केला. हा निर्णय महिलांच्या समता, सन्मान आणि सहभाग या मानव अधिकारांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. मात्र, केवळ निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी होणे म्हणजे सशक्तीकरण नव्हेय निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत स्वतंत्र व प्रभावी सहभाग मळिणे हे खरे सशक्तीकरण आहे.

वर्धा जिल्हा हा सामाजिक सुधारणांचा वैचारिक वारसा लाभलेला असला, तरी ग्रामीण समाजरचनेत पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था आजही प्रभावी आहे. या पार्श्वभूमीवर महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग अभ्यासणे हे मानव अधिकार, लोकशाही गुणवत्ता आणि सुशासन यांच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

साहित्याचा आढावा -

महिला व स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील संशोधनात प्रतिनिधित्व आणि प्रत्यक्ष सत्तासहभाग यांतील तफावत वारंवार अधोरेखित करण्यात आली आहे.

देसाई, एन. (१९९८). यांनी महिलांच्या राजकीय सहभागाचे विश्लेषण करताना असे नमूद केले आहे की आरक्षणामुळे महिलांची उपस्थिती वाढली असली तरी निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहिला आहे.

किश्वर, एम. (२०००). यांच्या अभ्यासात ग्रामपंचायतींमध्ये 'प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व' ही संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली असून, अनेक ठिकाणी महिलांच्या नावावर कुटुंबातील पुरुष निर्णय घेत असल्याचे निरीक्षण नोंदविण्यात आले आहे. हे चित्र महिलांच्या राजकीय मानव अधिकारांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

शासकीय अहवाल व UN WOMEN (२०१५) यांच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की शिक्षण, प्रशिक्षण आणि कायदेविषयक जागरूकता असलेल्या महिला प्रतिनिधी निर्णय प्रक्रियेत तुलनेने अधिक सक्रिय भूमिका बजावतात. तथापि, बहुतांश अभ्यास हे राष्ट्रीय किंवा राज्यस्तरीय स्वरूपाचे असून वर्धा जिल्ह्यासारख्या विशिष्ट भौगोलिक संदर्भात मानव अधिकारांच्या चौकटीत निर्णय प्रक्रियेचे सांख्यिकीय विश्लेषण कमी प्रमाणात आढळते. हीच संशोधनातील पोकळी प्रस्तुत अभ्यास भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

मानव अधिकारांची सैद्धांतिक चौकट

मानव अधिकार ही संकल्पना व्यक्तीच्या जन्मसिद्ध स्वातंत्र्य, समता व सन्मानाशी निगडित आहे. संयुक्त राष्ट्रांचा मानव अधिकार जाहीरनामा (१९४८) आणि महिलांविरुद्ध भेदभाव निर्मूलन करार (CEDAW १९७९) हे महिलांना सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेत समान सहभागाचा अधिकार अधोरेखित करतात.

भारतीय संविधानातील कलम १४ (समता), १५ (भेदभाव निषेध), २१ (जीवन व सन्मानाचा अधिकार) आणि २४३कब या तरतुदी महिलांच्या राजकीय सहभागाला घटनात्मक संरक्षण प्रदान करतात. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग हा केवळ प्रशासकीय बाब नसून तो मानवी सन्मान, लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक न्याय यांचा अविभाज्य भाग आहे.

या सैद्धांतिक चौकटीतून महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा सहभाग हा मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीचा प्रत्यक्ष निर्देशक म्हणून अभ्यासण्यात आला आहे.

शोधन कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे महिला ग्रामपंचायत सदस्यांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाचे मानव अधिकारांच्या दृष्टिकोनातून मूल्यमापन करणारे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. या अभ्यासात सामाजिक वास्तवाचे परिमाणात्मक विश्लेषण करण्यासाठी सहभागाच्या गुणात्मक पैलू समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक दृष्टिकोनाचा समन्वय साधण्यात आला आहे.

सदर संशोधन महाराष्ट्र राज्यातील वर्धा जिल्ह्यामधील आर्वी तालुक्यातील निवडक ग्रामपंचायतींमध्ये करण्यात आले आहे. वर्धा जिल्हा हा सामाजिक सुधारणा, ग्रामीण राजकारण व महिला सहभाग या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो. त्यामुळे मानव अधिकारांच्या चौकटीत महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी हा जिल्हा योग्य ठरतो. या संशोधनाचे विश्व म्हणजे २०१५ ते २०२० या कालावधीत वर्धा जिल्ह्यातील आर्वी तालुक्यात कार्यरत असलेल्या महिला ग्रामपंचायत सदस्य होय. या कालावधीत झालेल्या निवडणुकांमधून निवडून आलेल्या सदस्यांचा अभ्यासात समावेश करण्यात आला आहे.

अभ्यासात स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या पद्धतीमुळे विविध सामाजिक व शैक्षणिक स्तरांतील महिला सदस्यांचा समतोल प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करता आले. नमुना आकार म्हणून एकूण १०० महिला ग्रामपंचायत सदस्यांची निवड करण्यात आली आहे,

माहितीचे स्रोत

प्राथमिक माहिती - प्राथमिक माहिती खालील साधनांच्या सहाय्याने संकलित करण्यात आली त्यामध्ये संरचित प्रश्नावली, प्रत्यक्ष व अर्धरचित मुलाखती, क्षेत्रीय निरीक्षण, याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

दुय्यम माहिती - दुय्यम माहिती पुढील स्रोतांतून घेण्यात आली. त्यामध्ये पंचायती राज विभागाचे शासकीय अहवाल, भारताची जनगणना, संशोधन जर्नल्स, पुस्तके याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधन गृहितके

- * महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग मर्यादित आहे.
- * शैक्षणिक स्तर आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग यांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.
- * मानव अधिकारांविषयी जागरूकता वाढल्यास निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

संशोधनाच्या मर्यादा

- * अभ्यास वर्धा जिल्हापुरता मर्यादित आहे.
- * काही प्रतिसाद सामाजिक व कौटुंबिक दबावामुळे प्रभावित असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
- * कालावधी मर्यादित असल्यामुळे दीर्घकालीन परिणामांचा अभ्यास शक्य झाला नाही.

डेटा विश्लेषण व अर्थनिर्णयन

संशोधनात संकलित प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय व वर्णनात्मक पद्धतीने करण्यात आले. टक्केवारी विश्लेषण, काइ-स्केअर चाचणी व सहसंबंध विश्लेषण वापरून निष्कर्ष प्राप्त केले आहेत.

सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी

तक्ता १ महिला पंचायत सदस्यांचे वय वर्गीकरण

वयोगट	संख्या	टक्केवारी
21-30	18	18%
31-40	42	42%
41-50	27	27%
51 वरील	13	13%
एकूण	100	100%

विश्लेषण. अभ्यासातील बहुसंख्य सदस्य ३१-४० वयोगटातील आहेत. हा वयोगट निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभागासाठी महत्त्वाचा मानला जातो.

तक्ता २ शैक्षणिक पात्रता

शिक्षण स्तर	संख्या	टक्केवारी
निस्वर	12	12
प्रथमिक	28	28
माध्यमिक	37	37
पदवी व अधिक	23	23
एकूण	100	100

विश्लेषण. शिक्षणाचा स्तर निर्णय प्रक्रियेत सहभागावर सकारात्मक परिणाम करतो. माध्यमिक व उच्च शिक्षित महिलांचा सहभाग अधिक सक्रिय आहे.

सक्रिय सहभागाची पातळी

तक्ता ३ निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

सहभाग प्रकार	संख्या	टक्केवारी
नियमित सक्रिय	32	32
आंशिक	41	41
नाममात्र	27	27
एकूण	100	100

विश्लेषण. सक्रिय सहभाग फक्त ३२: महिलांचा आहे. उर्वरित सदस्यांचा सहभाग मर्यादित आहे, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत स्वायत्तता व प्रभाव कमी आहे. कौटुंबिक हस्तक्षेप व प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व

तक्ता ४. कुटुंबातील सदस्यांचा निर्णयावर प्रभाव

निर्णय घेणारा	संख्या	टक्केवारी
महिला स्वतः	29	29%
पती	46	46%
इतर कुटुंबीय	25	25%
एकूण	100	100%

विश्लेषण ७१: प्रकरणांत महिला सदस्य स्वतः निर्णय घेत नाहीत. हे प्रोक्सी प्रतिनिधित्व व महिला अधिकारांविषयी गंभीर समस्या दर्शवते.

प्रशिक्षण आणि सहभाग सहसंबंध

तक्ता ५ रू प्रशिक्षण स्थितीनुसार सहभाग

प्रशिक्षण	सक्रिय सहभाग (:)	मर्यादित सहभाग (:)
घेतलेले	58	42
न घेतलेले	21	79

विश्लेषण. प्रशिक्षण घेतलेल्या सदस्यांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या जास्त आहे, जे प्रशिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

प्रशिक्षण घेतलेल्या सदस्यांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या जास्त आहे, जे प्रशिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

महिला प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत समान सहभाग मळणे हा मानव अधिकारांचा मूलभूत घटक आहे (UDHR १९४८, CEDAW १९७९). तथापि, अभ्यासातून स्पष्ट होते की सामाजिक, कौटुंबिक व प्रशिक्षण संबंधी अडथळ्यांमुळे वास्तविक सहभाग मर्यादित आहे.

प्रोक्सी प्रतिनिधित्व आणि कौटुंबिक हस्तक्षेप हे महिलांच्या स्वायत्त निर्णय अधिकारांचे उल्लंघन करतात. यावर उपाय म्हणून प्रशिक्षण, मानव अधिकार जागरूकता आणि कुटुंबीयांना जनजागृती यांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

निष्कर्ष

* सांख्यिकीय विश्लेषण दर्शवते की वर्धा जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचे निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग फक्त ३२: आहेय बहुसंख्य सदस्य आंशिक किंवा नाममात्र सहभागी आहेत.

* शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या पातळीशी सहभाग यांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध आढळले आहेत (X^2 Test $r=0.62$).

* ७१: प्रकरणांत महिला सदस्य स्वतः निर्णय घेत नाहीतय पती किंवा इतर कुटुंबीय निर्णय प्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजावतात, ज्यामुळे प्रोक्सी प्रतिनिधित्व दिसून येते.

* मानव अधिकारांविषयी जागरूकता असलेल्या सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग तुलनेने अधिक सक्रिय आहे.

* सामाजिक व कौटुंबिक दबाव, आर्थिक अवलंबित्व व प्रशिक्षणाचा अभाव या अडथळ्यांमुळे महिला सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेत स्वायत्त सहभाग मर्यादित राहतो.

धोरणात्मक शिफारसी

* महिला सदस्यांसाठी अनिवार्य प्रशिक्षण कार्यक्रम रू नेतृत्व, मानव अधिकार व कायदेविषयक कार्यशाळा राबवणे आवश्यक आहे.

- * निर्णय प्रक्रियेत सहभाग नोंदविण्यासाठी फील्ड मॉनिटरिंग यंत्रणा निर्माण करावी.
- * पितृसत्ताक मानसिकतेविरुद्ध जनजागृती आणि महिलांना निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देण्याची तयारी ठेवावी.
- * कौटुंबिक हस्तक्षेप कमी करण्यासाठी समुपदेशन कार्यक्रम राबवावेत.
- * आरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
- * प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व रोखण्यासाठी कायद्याची स्पष्ट तरतूद करणे
- * निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय सहभाग मूलभूत मानव अधिकार म्हणून मान्य करणे.
- * महिला प्रतिनिधींच्या अधिकारांचे संरक्षण करणारी धोरणे विकसित करणे.

निष्कर्षात्मक समारोप

- * वर्धा जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हा फक्त राजकीय सहभागाचा मुद्दा नसून मानव अधिकार, लोकशाही गुणवत्ता आणि सुशासनाचा मूलभूत निर्देशक आहे.
 - * संशोधनातून स्पष्ट झाले की शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मानव अधिकारांविषयी जागरूकता यामुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढतो. तथापि, पितृसत्ताक सामाजिक रचना, कौटुंबिक दबाव व प्रशिक्षणाचा अभाव हे मुख्य अडथळे आहेत.
 - * महिला सशक्तीकरणासाठी केवळ निवडणूक किंवा आरक्षण पुरेसे नाहीय सामाजिक, प्रशासकीय व मानसिक स्तरावर व्यापक बदल आवश्यक आहेत. हा अभ्यास भविष्यातील संशोधनासाठी मार्गदर्शक ठरतो.
- संदर्भ ग्रंथ.

१. भारत सरकार. (१९९२). ७३ वा संविधान सुधारणा अधिनियम. नवी दिल्ली विधी मंत्रालय.
२. देसाई, एन. (१९९८). महिला व भारतातील राजकीय सहभाग. नवी दिल्ली सेज पब्लिकेशन्स.
३. किश्वर, एम. (२०००). महिला व पंचायती राज. नवी दिल्ली विकास पब्लिशिंग.
४. संयुक्त राष्ट्र. (१९४८). मानवी अधिकारांचा सार्वभौम जाहीरनाम. न्यूयॉर्क, यूएन.
५. संयुक्त राष्ट्र. (१९७९). महिलांवरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाचा नाश करण्याचा करार (EDA). न्यूयॉर्क यूएन.
६. महाराष्ट्र शासन. (२०१५ ते २०२०). पंचायती राज वार्षिक अहवाल. मुंबई सरकारी मुद्रणालय.
७. भारत जनगणना. (२०११). प्राथमिक जनगणना सारांश. नवी दिल्ली- रजिस्ट्रार जनरल ऑफ इंडिया.
८. डॉ. सावंत, एल. टी. (२०१९). मानव अधिकार व महिला नेतृत्व. कोल्हापूर-शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
९. डॉ. कुलकर्णी, पी. डी. (२०१६). ग्रामीण राजकारण व महिला सहभाग. पुणे- कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
१०. डॉ. देशपांडे, एस. ए. (२००५). भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था. पुणे-डायमंड पब्लिकेशन्स.
११. डॉ. पाटील, व्ही. बी. (२०१२). ग्रामीण विकास व पंचायती राज. औरंगाबाद- कैलास प्रकाशन.
१२. डॉ. काळे, आर. एम. (२०१४). पंचायती राज व्यवस्थेतील महिलांची भूमिका. नाशिक- यश पब्लिकेशन.

भारतीय संविधानातील सुधारणांची गरज आणि प्रासंगिकता

कु.नीतू देवरावजी वानखेडे

संशोधनकर्ती

प्रा.डॉ.शीला खेडीकर

मार्गदर्शिका

एम.ए (राज्यशास्त्र), पीएच.डी

सारांश -

२०२४ मध्ये भारतीय संविधान लागू झाल्याच्या ७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त, २६ नोव्हेंबर रोजी संविधानाचा हीरक महोत्सव देशभरात वर्षभर संविधानाचा अमृत महोत्सव म्हणून साजरा केला जात आहे. कोणत्याही देशाचे संविधान हे एक प्रगतीशील आणि गतिमान दस्तऐवज आहे. संविधान देशाच्या विकासासोबत विकसित झाले पाहिजे, जे वेळेवर सुधारणांद्वारे साध्य होते. शतकानुशतके चालणाऱ्या ब्रिटिश राजवटीत भारतीय संविधान हळूहळू विकसित झाले. ब्रिटिश संसदेने भारतासाठी अनेक कायदे देखील केले. भारतातील संविधान दुरुस्ती प्रक्रिया अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियापेक्षा अधिक लवचिक आहे. म्हणूनच, भारतीय संविधानातील सुधारणांची आवश्यकता अधोरेखित करून त्याची प्रक्रिया आणि प्रासंगिकता यावर चर्चा करणे आवश्यक वाटते. यामुळे संविधान सुधारणांची आवश्यकता आणि प्रक्रिया, महत्त्वाच्या संविधान सुधारणा आणि त्यांचे परिणाम, लोकशाहीच्या विकासात संविधान सुधारणांचे योगदान, विकसित भारतात संविधानाची भूमिका - २०४७, अत्यधिक सुधारणांची टीका आणि भारतातील संविधानाचे भविष्य यावर चर्चा सुरू झाली पाहिजे. संविधान लागू झाल्यापासून केवळ ७५ वर्षांच्या अल्पावधीत आतापर्यंत १०६ दुरुस्त्या करण्यात आल्या आहेत. या दुरुस्त्यांमुळे भारताच्या सर्वांगीण विकासातही हातभार लागला आहे. म्हणूनच, काळाच्या मागणीनुसार संविधानात सुधारणा करणे हे तत्कालीन सरकारसाठी प्रासंगिक आणि आवश्यक बनते. म्हणूनच, वेळोवेळी काही तरतुदी जोडल्या जातात, काही काढून टाकल्या जातात किंवा सुधारित केल्या जातात. म्हणूनच, नवीन राज्यांची निर्मिती, अधिकारांवर योग्य निर्बंध, मूलभूत कर्तव्यांचा विस्तार, कमकुवत आणि शोषित वर्गासाठी आरक्षण आणि इतर तरतुदी भारतीय संविधानात घटनात्मक सुधारणांद्वारे स्थापित केल्या गेल्या आहेत. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन सारख्या घटनात्मक टीकाकारांनी भारतीय संविधानाचे वर्णन सामाजिक क्रांतीचे एक शक्तिशाली साधन म्हणून केले आहे.

मुख्य शब्द -

भारतीय संविधान, संविधान दुरुस्ती, संविधान विकास, सार्वजनिक कल्याण, विकसित भारत-२०४७ आणि लोकशाही मूल्ये.

प्रस्तावना:

२०२४ मध्ये भारतीय संविधान लागू झाल्याच्या ७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त, २६ नोव्हेंबर २०२४ रोजी 'भारतीय संविधानाचा हीरक महोत्सव' देशभरात संविधानाचा अमृत महोत्सव म्हणून साजरा केला जात आहे.

भारतातील सर्व राज्यांमध्ये आता वर्षभर विविध नाविन्यपूर्ण उपक्रमांचे आयोजन केले जात आहे, ज्यात निबंध स्पर्धा, चर्चा, प्रश्नमंजुषा आणि संविधानावरील पुस्तकांचे प्रदर्शन यांचा समावेश आहे. खरंच, कोणत्याही देशाचे संविधान हे एक प्रगतीशील आणि गतिमान ग्रंथ आहे. देशाच्या विकासाबरोबरच, संविधानाचा विकास देखील आवश्यक असतो, जो त्यानुसार सुधारणा करून साध्य केला जातो. जगातील सर्वात मोठे आणि सर्वात लोकशाही संविधान म्हणून, त्याचे जागतिक महत्त्व आपोआप वाढते. न्यायमूर्ती व्ही.आर. कृष्णा अय्यर यांनी ते या शब्दात व्यक्त केले आहे: 'जगातील प्रत्येक सहावा व्यक्ती भारतीय आहे आणि प्राचीन सांस्कृतिक वारसा आणि आधुनिक संविधानिक परंपरेचा वारस आहे. म्हणून, भारतीय संविधानात समाविष्ट लोकशाही मूल्यांचे पालन करणे प्रत्येक भारतीयाचे कर्तव्य आहे.' २०१५ पासून, २६ नोव्हेंबर हा दिवस दरवर्षी राष्ट्रीय संविधान दिन म्हणून साजरा केला जातो. ब्रिटिश राजवटीच्या शतकानुशतके भारतीय संविधान हळूहळू विकसित झाले. ब्रिटिश संसदेने भारतासाठी अनेक कायदे देखील केले. भारतातील घटनादुरुस्ती प्रक्रिया अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियापेक्षा कमी कठोर आहे. सप्टेंबर २०२३ पर्यंत, भारतीय संविधानात १०६ सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. संविधानाच्या अमर काळातही, स्वातंत्र्य आणि न्यायपालिका, नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक आणि सातव्या अनुसूचीमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या आहेत, ज्यामुळे हुकूमशाही पद्धतीने न्यायालयीन पुनरावलोकन मर्यादित झाले आहे. त्याच्या स्थापनेपासून, भारत लोकशाही म्हणून सतत विकासाकडे वाटचाल करत आहे. सार्वजनिक कल्याण आणि राष्ट्रीय हितासाठी उपयुक्त बनवण्यासाठी वेळेवर सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. यामुळे आपली अर्थव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा मजबूत झाली आहे. आज, भारत जगातील पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे आणि स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्ष २०४७ पर्यंत तिसरा सर्वात मोठा विकसित देश बनण्याच्या दिशेने वेगाने प्रगती करत आहे. केवळ आर्थिक बाबींमध्येच नव्हे तर अवकाश, संरक्षण, तंत्रज्ञान, तंत्रज्ञान सलग्नता, अन्नधान्य, धुवीय प्रदेश आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध विकास कार्यक्रमांमध्येही भारताची वाढती भूमिका आणि कामगिरी लक्षात घेऊन २०४७ पर्यंत भारत विकसित देश होईल अशी आशा आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारत सूर्यासारखा चमकत आहे. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी २३ ऑक्टोबर २०२४ रोजी रशियातील कझान येथे झालेल्या १६ व्या ब्रिक्स शिखर परिषदेत आपल्या भाषणात म्हटल्याप्रमाणे, 'भारतासमोर आता ई-कॉमर्स, कृषी व्यापार, माहिती तंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन आणि व्यावसायिक प्रक्षेपणांसह डझनभर नवीन संधी उपलब्ध आहेत. भविष्यात या सुवर्ण संधींचा पूर्ण फायदा घेण्यासाठी भारत सज्ज आहे.

संविधान दुरुस्तीचा अर्थ:

भारतीय संविधान निर्मितीची प्रक्रिया सुरू असताना घटनाकारांनी या गोष्टीची विशेष काळजी घेतली होती की, आपल्या देशाची घटना ही सदैव आपल्या नागरिकांचे हित जोपासत न्यायालयीन, प्रशासकीय कार्य चालवण्यासाठी अद्ययावत आणि सक्षम असायला हवी, ती कधीही कालबाह्य होता कामा नये, तिच्यात कालानुरूप बदल करता आले गेले पाहिजेत, घटनाकारांनी या विषयांवर काम करत असताना हा विचार करून की आपण आज भारत स्वतंत्र झाल्यावर लगेच जे संविधान तयार करत आहोत ते आत्ताच्या परिस्थितीवर आणि आपल्या देशाच्या सध्याच्या गरजांना अनुसरून तसे अनुकूल संविधान बनवत आहोत, काही काळाने आपल्या या संविधानात आपल्याला बदल करावा लागेल आणि तसा बदल करण्याची तरतूद देखील करण्यात आली आणि संविधानात 'कलम ३६८' चा समावेश करण्यात आला. जगातील कोणत्याही संविधानात बदल किंवा दुरुस्तीची

प्रक्रिया स्वीकारणे हे प्रगतीचे सूचक मानले जाते. घटनादुरुस्ती प्रक्रियेअंतर्गत, संविधानातील कोणतीही तरतूद बदलता येते, रद्द करता येते किंवा जोडता येते. संविधान दुरुस्तीचा उद्देश हा आहे की, संविधान नेहमीच एक जिवंत दस्तऐवज राहिल, ज्यामुळे संविधान आपली मूलभूत तत्त्वे आणि मूल्ये टिकवून ठेवत बदलत्या परिस्थितीचा स्वीकार करण्यास सक्षम असेल. संविधान निर्मात्यांनी संविधानात सुधारणा केल्या जेणेकरून भारतीय संविधान एक जिवंत दस्तऐवज आहे. त्यामध्ये दुरुस्ती प्रक्रियेच्या तरतुदी समाविष्ट केल्या आहेत. भारतीय संविधानातील दुरुस्तीशी संबंधित तपशीलवार तरतुदी भाग दद मधील कलम ३६८ मध्ये आहेत. या तरतुदी संविधान दुरुस्तीची प्रक्रिया आणि व्याप्ती परिभाषित करतात.

संविधान दुरुस्ती प्रक्रिया:

कलम ३६८ नुसार भारतीय संविधानात सुधारणा करण्याची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे आहे:

- ~ दुरुस्तीचा प्रस्ताव संसदेच्या दोन्ही सभागृहात मांडता येतो परंतु राज्य विधिमंडळांमध्ये मांडता येत नाही.
- ~ हे विधेयक मंत्री किंवा खाजगी सदस्याद्वारे मांडता येते आणि त्यासाठी राष्ट्रपतींची पूर्वपरवानगी आवश्यक नसते.
- ~ हे विधेयक प्रत्येक सभागृहात विशेष बहुमताने, म्हणजेच सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या बहुमताने (५० टक्क्यांहून अधिक) आणि उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर केले पाहिजे.
- ~ हे विधेयक प्रत्येक सभागृहात स्वतंत्रपणे मंजूर करणे आवश्यक आहे. दोन्ही सभागृहांमध्ये काही मतभेद असल्यास, विधेयकावर चर्चा करण्यासाठी आणि मंजूर करण्यासाठी दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक घेण्याची तरतूद नाही.
- ~ जर विधेयक संविधानातील संघीय तरतुदींमधील दुरुस्तीशी संबंधित असेल, तर ते अर्ध्या राज्यांच्या विधिमंडळांनी साध्या बहुमताने म्हणजेच उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांच्या बहुमताने मंजूर केले पाहिजे.
- ~ संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी रीतसर मंजूर केल्यानंतर आणि राज्य विधिमंडळांनी मान्यता दिल्यानंतर, हे विधेयक राष्ट्रपतींकडे त्यांच्या संमतीसाठी सादर केले जाते.
- ~ राष्ट्रपतींनी संविधान दुरुस्ती विधेयकाला आपली संमती द्यावी. राष्ट्रपती कोणत्याही विधेयकाला आपली संमती रोखू शकत नाहीत किंवा ते पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत करू शकत नाहीत.
- ~ राष्ट्रपतींच्या संमतीनंतर, विधेयक कायदा (म्हणजेच संविधान दुरुस्ती कायदा) बनते आणि कायदाने केलेल्या बदलांनुसार संविधानात सुधारणा केली जाते.

घटनादुरुस्तीचे महत्त्व:

भारतीय संविधानातील दुरुस्तीच्या तरतुदींचे विविध महत्त्व आहे:

- * प्रशासनात लवचिकता: संविधानात प्रशासनाची मूलभूत तत्त्वे मांडण्यात आली आहेत. भारतासारख्या

वैविध्यपूर्ण आणि सतत विकसित होणाऱ्या देशावर निश्चित नियमांचा संच चालवता येत नाही. संविधानातील दुरुस्तीमुळे गरजा आणि परिस्थितीनुसार प्रशासनात बदल शक्य होतात.

* नवीन हक्कांना सामावून घेणे: वाढत्या जागरूकतेसह, समाजातील विविध घटक त्यांच्या हक्कांबद्दल बोलू लागले आहेत. या दुरुस्तीमुळे असे अधिकार प्रदान करणे शक्य होते.

* नवीन अधिकारांचा विकास: संविधानाच्या नवीन व्याख्यांमुळे नवीन अधिकारांचा विकास झाला. उदाहरणार्थ, जीवनाच्या अधिकाराचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा एक नवीन अर्थ लावल्याने गोपनीयतेच्या अधिकाराला जन्म मिळाला. या दुरुस्तीमुळे असे अधिकार समायोजित करता येतात.

* उदयोन्मुख समस्यांना तोंड देणे: यामुळे प्रतिबंध, दक्षता इत्यादी नवीन उदयोन्मुख समस्यांना तोंड देणे शक्य होते.

* सामाजिक सुधारणा: यामुळे जुन्या सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धतींचे उच्चाटन करून आधुनिकता आणता येते.

* गतिमानता आणि प्रासंगिकता: संविधानाच्या निर्मात्यांनी संविधान स्थिर आणि अपरिवर्तनीय म्हणून कल्पित केले नाही; त्याऐवजी, त्यांनी कालांतराने विकसित होणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी सुधारणांची तरतूद केली.

* लोकशाहीची उत्क्रांती: सुधारणा प्रक्रिया भारताच्या लोकशाही आणि संघराज्याच्या उत्क्रांतीचे प्रतिबिंबित करते. स्वातंत्र्यापासून देश बदलत्या परिस्थितीशी कसा जुळवून घेत आहे हे दर्शवते.

* सामाजिक न्याय: अनेक सुधारणांचे उद्दिष्ट सामाजिक न्याय सुनिश्चित करणे आहे. उदाहरणार्थ, १०४ व्या घटनादुरुस्तीने अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी राजकीय आरक्षण १० वर्षांसाठी वाढवले.

* नागरिकांचा सहभाग: काही सुधारणांनी नागरिकांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या बळकट केल्या आहेत. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने मूलभूत कर्तव्ये जोडली आहेत, ज्यामुळे नागरिकांना राष्ट्रप्रती असलेल्या त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची आठवण झाली आहे.

* स्थानिक प्रशासन मजबूत करणे: ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायती राज आणि नगरपालिकांना संवैधानिक दर्जा देऊन स्थानिक स्वराज्य मजबूत केले.

* शिक्षण आणि मतदानाचे अधिकार: ८६ व्या घटनादुरुस्तीने ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याचा अधिकार प्रदान केला. ६१ व्या घटनादुरुस्तीने मतदानाचे वय २१ वरून १८ वर्षे केले.

* आर्थिक सुधारणा: जीएसटी (वस्तू आणि सेवा कर) सारख्या महत्त्वाच्या आर्थिक सुधारणा लागू

करण्यासाठी संविधानातही सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.

निष्कर्ष:

वरील चर्चेच्या आधारे, असा निष्कर्ष काढता येतो की भारताने आपल्या १.४५ अब्ज लोकसंख्येच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि मनुष्यबळाचा जास्तीत जास्त सकारात्मक वापर करून आपली अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक-राजकीय व्यवस्था अधिक मजबूत करण्यासाठी आपले संविधान सतत अद्यतनित केले आहे. भारत सरकारच्या प्रयत्नांमुळे, दशकांपासून प्रलंबित असलेले महिला आरक्षण विधेयक सप्टेंबर २०२३ मध्ये संसदेने १०६ व्या घटनादुरुस्ती म्हणून मंजूर केले, ज्यामुळे 'नारी शक्ती वंदन कायदा, २०२३' द्वारे महिला सक्षमीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला. आता, भारताच्या लोकशाही आणि संवैधानिक विकास आणि निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे योगदान सुनिश्चित केले जाऊ शकते. म्हणूनच, २०४७ पर्यंत विकसित भारताचे ध्येय साध्य करण्यासाठी नवीन राज्ये स्थापन करण्याची, अधिकार आणि मूलभूत कर्तव्यांचा विस्तार करण्याची, असुरक्षित आणि शोषित घटकांसाठी विशेष आरक्षणे आणि भारतीय संविधानातील इतर तरतुदींची चालू प्रक्रिया घटनात्मक सुधारणांद्वारे आवश्यक आहे. भारतीय घटनादुरुस्तीचे महत्त्व संविधान गतिमान आणि काळाशी सुसंगत ठेवणे, लोकांच्या बदलत्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक गरजा पूर्ण करणे आणि न्यायव्यवस्था, अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये सुधारणा करणे हे आहे. या दुरुस्त्यांमुळे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण केले जाते, तसेच जमिनीच्या सुधारणेसारख्या कायद्यांना अंमलात आणण्यास मदत होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- ~ सिवाल, अश्विनी, भारतीय संविधान के ७५ वर्ष: एक गौरवपूर्ण यात्रा, योजना, नवम्बर २०२४, सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली.
- ~ भारतीय राजव्यवस्था एवं शासन, २०२३, उपकार प्रकाशन, आगरा,
- ~ काश्यप, सुभाष, हमारा संविधान, २००२, सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली,
- ~ भारतीय संविधान का विकास तथा राष्ट्रीय आन्दोलन - डॉ. महेश भटनागर, एस. चंद एण्ड क. लि., नई दिल्ली, संशोधित संस्करण, सन् २०१०, पृ.क्र ३५
- ~ संविधान की कहानी - डॉ. सुभाष काश्यप, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली, २००४, पृ.क्र ८४
- ~ Framework and Toical Issues, 2024, Sectrum Books Pvt. Ltd., New Delhi,

Opposition Parties in Crisis: Strategies for Survival and Relevance in India's Dominant-Party System

Nilesh Singh

Ph.D Researcher at R. T. M. N. U, Nagpur.

Dr Sheela Sanjay Khedikar

V.M.V College, Nagpur.

Abstract

India's democratic system over the years has been dominated by a dominant-party system, in which one party enjoys extended electoral dominance. It has led to weakening of the opposition big times which has led to concerns over democratic accountability of the government. This paper analyzes the crisis of opposition parties in India, highlighting some of the main challenges like organizational weakness, ideological fragmentation, leadership crises, and electoral defeats. It also looks into opposition strategies for regaining vitality, such as coalition politics, grassroots mobilization, issue politics, reforms of institutions, and meaningful digital participation. Based on political theory, empirical evidence, and case study analysis, the research presents feasible solutions for revival of the opposition in India's changing democracy.

Key Words: Opposition, Government, Political parties, Democracy.

Introduction

India's democracy has historically been characterized by a competitive multi-party system. Sparing some instances like of Janata Government formed in 1977 or National Democratic Alliance (NDA) government formed in 1999 or United Progressive Alliance (UPA) formed in 2004, Indian democracy has seen majority government. From Indian National Congress (INC) after post-independence to Bhartiya Janata Party (BJP), in recent times, government have been formed by majority party. In recent years, though, India has witnessed a shift towards a dominant-party system, especially under the Bhartiya Janata Party (BJP), which has held political power since 2014. The decline of opposition parties has led to a reduced ability to oppose government policies, hold the ruling party accountable, and offer viable alternatives.

The Indian political scene has been dominated by a single party on many occasions, a situation that poses great challenges to opposition parties in their quest for survival and relevance. The crisis of opposition parties in India is complex, including electoral losses, organizational inefficiencies, leadership crises, and strategic blunders.

There are several reasons for this crisis of opposition so opposition has to work in an overall manner to increase their vote support and make place in the life of the voters and gain their confidence so that opposition once again comes in the government. This paper discusses these challenges while suggesting strategies for opposition survival and revival. The analysis is framed around historical analysis, contemporary political dynamics, and comparative studies of opposition strategies in other dominant-party democracies.

The Crisis of Opposition Parties in India

1. Electoral Decline and Structural Challenges

The weakening of opposition parties in India can be seen in election results. The 2014 and 2019 general elections were a turning point, with the BJP winning a majority and cutting the opposition to record-low levels in Parliament. The Congress Party, which was the dominant party in Indian politics, has been unable to bounce back from these reverses. The African National Congress (ANC) of South Africa, for instance, has also struggled with keeping itself accountable and averting authoritarianism within a dominant-party environment. The success of democratic consolidation depends on ensuring that the government remains accountable to its citizens, with sufficient debate and activism within society to check any authoritarian tendencies.¹

Source: Election Commission of India

Above table highlights the decline of Indian National Congress, from forming government in 1990s to sitting in opposition in recent times. Similarly, table showcases the growth of BJP in recent times. INC which won 404 seats in 1984 general election thus forming the government, won just 44 seats in 2014 election and as a result sat in the

opposition. On the other hand BJP which got only two seats in the 1984 election formed the government with clear majority in 2014 election. Table shows, both the political parties have faced the crisis of India's dominant party system.

A number of structural reasons are responsible for this crisis:

Electoral System and Party Fragmentation: India's democratic system runs on first-past-the-post (FPTP) electoral system which gives undue advantage to powerful parties and weaker parties and individuals have very less chance to win the elections.

Financial Disparities: BJP being the world's largest political party² gives them the advantage in the elections and has increased the gap in resources between the ruling party and the opposition.

State-Level Weaknesses: Most opposition parties still have their stronghold at the regional level which restricts their capacity to challenge the BJP at the national level. The growth of state and regional parties has upset the monopoly of the Congress party in the central government, giving rise to a more federalist nature of the Indian polity.³

2. Leadership and Ideological Challenges

One of the key reasons for the decline of the opposition is the crisis of leadership and ideological unity. Regional parties, though dominant in their individual states, have not been able to present a cohesive national alternative.

Opposition party ideological alignment has also remained inconsistent. The emergence of populism and Hindu nationalism in India also poses new challenges to opposition parties. Thorsten Wojczewski writes about how populist right-wing leaders and parties present themselves as representatives of the people against corrupt elites, exploiting this opposition in foreign policy.⁴ The failure to have an evident ideological counterpart undermines opposition legitimacy.

3. Institutional and Media Challenges

Institutional and media roles only add to the challenges faced by opposition:

Institutional Constraints: The Enforcement Directorate (ED), Central Bureau of Investigation (CBI), and Income Tax Department have been accused of going after opposition leaders, compromising their legitimacy and economic strength.

Media Bias: A large section of mainstream media has been accused of bias in support of the ruling party, restricting the ability of the opposition to influence narratives.

Social Media Supremacy: The BJP's online campaign tactics have surpassed the opposition, using WhatsApp, Twitter, and Facebook to rally support and dominate political debate. One of the main reasons for BJP's 2014 general election majority win was given to wise use of social media by BJP.

Opposition Survival and Revival Strategies

In spite of these challenges, opposition parties can implement strategic strategies

to regain political traction.

1. Coalition-Building and Electoral Alliances

With opposition party fragmentation, opposition unity is key to reversing the ruling party's predominance. The examples of the United Progressive Alliance (UPA) in the 2000s and the failed 1977 Janata Party experiment are cases in point.

The core strategies are:

Pre-Electoral Coalitions: Opposition parties must try to form strong coalition alliance before elections so that votes do not get split between the opposition parties.

Common Minimum Program (CMP): A well-articulated agenda can assist opposition coalitions to sidestep ideological contradictions and policy differences.

2. Reinforcing Grassroots Mobilization

Opposition parties need to revive their relationship with voters at the grassroots level. Analyzing past successes and failures can provide valuable lessons for opposition parties. The Aam Aadmi Party's (AAP) success in Delhi, for example, demonstrates the potential of a new party to defy the status quo by concentrating on issues of governance and corruption.⁵ Evidence from Stuti Khemani's research indicates that Indian voters are more closely watching government performance at the local than at the national level. This means that opposition parties are able to get traction by targeting local issues and making local governments accountable.⁶

Strategies for successful grassroots mobilization are:

Strengthening Party Cadres: Investing in grassroots workers to create long-term support networks. Political parties must encourage their local workers to work for the common people and strengthen the party locally.

Issue-Based Mobilization: Focusing on local issues such as unemployment, inflation, and farmer distress instead of abstract ideological wars will help the opposition to diversify their reach and strengthen their position at local level.

3. Embracing Digital and Social Media Strategies

Opposition political parties have to compete with the incumbent party on the digital terrain. Social media can be effective in countering mainstream media stereotypes and mobilizing young voters. Opposition parties can use social media and other online platforms to connect with voters, rally support, and challenge the ruling party's narrative.⁷ International experiences like the application of digital outreach by opposition parties in Turkey and Brazil provide lessons.

Alternative Media Platforms: Developing independent online news websites to share counter-narratives.

Influencer and Youth Engagement: Partnering with digital influencers to widen reach among younger audiences.

4. Institutional and Legal Reforms

The opposition parties need to campaign for electoral and institutional reforms to achieve a level playing field:

Electoral Bond Transparency: Campaigning for reforms capping corporate funding of political parties.

Independent Election Commission and Judiciary: Enhancing the independence of democratic institutions to avoid political partisanship.

5. Leadership and Ideological Clarity

There is a need for a clear leadership approach to revive opposition. Experience can be taken from the past leaders such as Jayaprakash Narayan (1970s) and Atal Bihari Vajpayee (1990s), who were able to bring together disparate political groups. BJP itself from getting just two seats in 1984 general elections worked hard to attain full majority in two back to back general elections.⁸

Improvement steps in leadership and ideology:

Decentralized Leadership: Decentralization in leadership structures from traditional single-family leadership styles. Decentralization can, however, also be politically captured, with politicians directing benefits to targeted voters in return for political support.⁹

Clear Ideological Positioning: Providing a clear alternative to the BJP's narrative of Hindutva on issues of constitutional values, economic justice, and social harmony.

Conclusion

Indian opposition parties have to face with many challenges in a system of a dominant party. But through the use of proactive organizational, ideological, and electoral strategies, they can increase their chances of survival and being relevant. They need to be responsive to changing socio-political realities, learn from their past experiences, and address local concerns, actively participate to solve the problems of local people, in order to effectively challenge the dominant party and be part of a healthy democratic environment. The capacity of opposition parties to present a clear vision, rally support, and keep the government in check is critical to ensuring that India's democracy is strong and responsive to the needs of its people.

References:-

1. Brooks, H. (2001). The dominant party system: challenges for south africa's second decade of democracy. None. <https://doi.org/10.20940/jae/2004/v3i2a7>
2. The Hindu. (2025). BJP emerges richest party with 7,113-cr fund balance, Congress has 857 cr: ECI data. <https://www.thehindu.com/news/national/bjp-emerges-richest-party-with-7113-cr-fund-balance-congress-has-857-cr-eci-data/article69150583.ece>

3. Mate, M. & Naseemullah, A. (2010). State security and elite capture: the implementation of antiterrorist legislation in india. None. <https://doi.org/10.1080/14754835.2010.501260>
4. Wojczewski, T. (2019). Populism, hindu nationalism, and foreign policy in india: the politics of representing the people. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/isr/viz007>
5. Mali, N. V., Yerramsetti, S., & Manoharan, A. (2020). Communicative governance to mitigate the covid-19 pandemic. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/ijepr.20210401.oa10>
6. Khemani, S. (2001). Decentralization and accountability: are voters more vigilant in local than in national elections?. None. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2557>
7. Jain, N., Malviya, P., Singh, P., & Mukherjee, S. (2021). Twitter mediated sociopolitical communication during the covid-19 pandemic crisis in india. Frontiers Media. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.784907>
8. Press Trust of India. (2019). BJP's journey from just two seats in Lok Sabha in 1984 to winning two back-to-back majority. https://www.business-standard.com/article/pti-stories/bjp-s-journey-from-just-two-seats-in-lok-sabha-in-1984-to-winning-two-back-to-back-majority-119052301503_1.html
9. Khemani, S. (2010). Political capture of decentralization : vote-buying through grants-financed local jurisdictions. None. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5350>

The Gut-Brain Axis: Nutritional Interventions for Mental Health Management

Dr Roopali Bhargava

Vasant Rao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract

The gut-brain axis (GBA) is a sophisticated, two-way communication network connecting the gastrointestinal (GI) tract and the central nervous system (CNS) via complex neural, endocrine, immune, and metabolic pathways. Recent studies emphasise the significant influence of the gut microbiome, a diverse group of microorganisms, on emotional, cognitive, and neurological well-being. This article examines how particular dietary patterns and focused nutritional interventions can adjust the gut microbiota to alleviate symptoms of mental health issues like anxiety and depression. Key tactics include boosting microbial diversity, reducing inflammation, and encouraging the production of neuroactive compounds such as short-chain fatty acids (SCFAs) and neurotransmitters. The review compiles current research on probiotics, prebiotics, omega-3 fatty acids, and antioxidant-rich diets, highlighting the potential of nutritional methods as non-invasive, accessible, and complementary strategies in mental healthcare.

Introduction

The global burden of mental health disorders, including anxiety and depression, has increased significantly in recent years. While conventional treatments such as psychotherapy and pharmacotherapy remain foundational, they often have limitations or are associated with side effects, driving research into novel, complementary therapeutic strategies. A growing body of research has established the gut-brain axis as a critical framework in psychiatric research, suggesting that gut microbiota alterations (dysbiosis) are not merely correlates but possibly mediators of disease processes. This bidirectional communication network integrates microbiology, immunology, neuroendocrinology, and neuroscience.

The gut microbiota, with a genetic material approximately 150 times greater than the human genome, is a key player in this dialogue, influencing everything from nutrient absorption to mood regulation and neuroplasticity. Diet is the single most significant environmental factor influencing the composition and function of the gut microbiota. The field of nutritional psychiatry explores the use of food and supplements to influence

this axis, offering a holistic perspective on mental wellness. This article aims to consolidate current knowledge regarding the mechanisms by which diet and nutrition influence this axis and to evaluate the efficacy of targeted nutritional interventions for mental health management.

The gut-brain axis facilitates constant dialogue between the gut and the brain. Disturbances in this homeostasis (dysbiosis) can lead to pathological malfunctions, including neurological and functional gastrointestinal disorders. The communication relies on several intricate pathways:

- **Neural Pathways:** The vagus nerve is a major, direct physical communication channel, acting as the primary connection between the brain and the proximal intestinal tract. Microbial activity in the gut can send signals via this nerve to the central nervous system (CNS), influencing mood and behaviour.
- **Endocrine Pathways:** The hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis, the body's central stress response system, is modulated by signals originating from the gut. Chronic stress can, in turn, disrupt gut barrier function and microbial balance, creating a cycle of dysfunction.
- **Immune Pathways:** The gut microbiota plays a crucial role in immune system development and modulation. Dysbiosis can trigger a low-grade, systemic inflammatory state that affects the permeability of the blood-brain barrier and can induce neuroinflammation, contributing to mood disorders.
- **Metabolic Pathways:** Gut bacteria produce various metabolites from the digestion of dietary components.
- **Short-chain fatty acids (SCFAs)** such as butyrate, propionate, and acetate, produced from the fermentation of fibre, can influence brain function and neurotransmitter production. Butyrate, in particular, has anti-inflammatory effects and supports gut barrier function.
- **Neurotransmitters:** Gut bacteria produce neuroactive compounds such as serotonin, gamma-aminobutyric acid (GABA), and dopamine, which can act locally on the enteric nervous system or signal the brain.
- **Tryptophan Derivatives:** The gut microbiome influences the metabolism of tryptophan, a precursor to serotonin, thereby impacting mood regulation.

The Role of Nutrition in Shaping the Gut Microbiome

Diet is the most influential environmental factor in determining the composition and function of the gut microbiota.

- **Harmful Diets:** Diets high in processed foods, refined sugars, and saturated fats (typical Western diets) can promote gut dysbiosis and a low-grade inflammatory state,

potentially exacerbating mental health symptoms. Such diets often lack the fibre necessary to support beneficial bacteria.

- **Beneficial Diets:** Diets rich in fibre, fruits, vegetables, and fermented foods support a diverse and healthy microbiome.
- The **Mediterranean diet**, known for its emphasis on whole foods, lean proteins, healthy fats, and high fibre content, has been consistently associated with lower risks of depression and improved cognitive function in epidemiological studies.

Nutritional Interventions for Mental Health

Several evidence-based nutritional strategies show promise as adjunctive therapies in mental health management.

Probiotics and Prebiotics:

- **Probiotics** are live beneficial microorganisms, such as *Lactobacillus* and *Bifidobacterium species*. Certain strains, known as “psychobiotics,” may help alleviate anxiety and depression symptoms by producing mood-regulating neurotransmitters or modulating the immune system.
- **Prebiotics** are non-digestible dietary fibres (e.g., inulin, fructooligosaccharides) found in foods such as bananas, onions and garlic. They selectively promote the growth of beneficial gut bacteria.
- **Symbiotics**, the combination of probiotics and prebiotics, can have strengthening effects on both the immune and digestive systems. This offers a new treatment alternative for mental health issues such as depression and anxiety.
- **Omega-3 Fatty Acids:** These essential polyunsaturated fats (EPA and DHA), found in fatty fish, flaxseeds and walnuts, are crucial for brain health and possess potent anti-inflammatory properties. They help reduce the neuroinflammation implicated in mood disorders and support neuronal signalling.
- **Antioxidants:** Dietary antioxidants found abundantly in fruits, vegetables, nuts and whole grains help reduce oxidative stress and neuroinflammation, protecting neuronal health. Diets with a high Composite Dietary Antioxidant Index (CDAI) have been linked to reduced stress and depressive symptoms.
- **Dietary Fibre:** Fermentable fibres found in legumes, lentils and certain fruits and vegetables nourish beneficial gut bacteria. These bacteria produce beneficial short-chain fatty acids (SCFAs) that support gut barrier function and influence brain processes.

Adequate **water and hydration** are fundamental to maintaining a healthy gut and supporting optimal mental well-being, with the connection mediated through the intricate gut-brain axis. Proper hydration is essential for digestion, nutrient absorption,

waste elimination, a balanced gut microbiome, and overall cognitive and emotional stability.

Role of Water and Hydration in Gut Health

Water is the primary component of all bodily fluids, and a well-hydrated gut provides the optimal environment for various physiological processes.

- **Digestion and Nutrient Absorption:** Water is crucial for producing saliva, digestive enzymes, and stomach acid, all necessary for breaking down food efficiently. It helps dissolve water-soluble vitamins and minerals, facilitating their absorption through the intestinal lining into the bloodstream.
- **Motility and Constipation Prevention:** Water acts as a natural lubricant, ensuring the smooth passage of waste through the intestines. When the body is dehydrated, the colon draws water from stool, making it dry, hard, and difficult to pass, a common cause of constipation.
- **Gut Microbiome Support:** Proper hydration helps maintain the delicate balance and diversity of the gut microbiota. It provides the fluid environment necessary for beneficial bacteria to thrive and perform their functions effectively.
- **Maintaining the Gut Barrier and Immunity:** Adequate fluid intake helps preserve the integrity of the gut lining (mucosal barrier), which acts as a protective shield against harmful pathogens and toxins. This process is supported by immune cells in the gut, which rely on proper hydration to function optimally.
- **Detoxification and Inflammation Reduction:** The gut plays a key role in the body's detoxification processes. Hydration aids the efficient removal of waste products and toxins, supporting the liver and kidneys and helping to reduce the risk of chronic inflammation in the gut.

Role of Water and Hydration in Mental Health

The brain, which is approximately 75% water, is highly sensitive to changes in fluid balance.

- **Cognitive Function:** Even mild dehydration can impair cognitive functions, including concentration, memory, alertness, and decision-making, often manifesting as "brain fog" or fatigue.
- **Mood Regulation:** Dehydration is directly linked to mood disturbances, such as irritability, anxiety, and low mood. Studies suggest that individuals who drink less water may have a higher risk of depression and anxiety symptoms.
- **Stress Management:** Adequate hydration helps regulate cortisol, the body's primary stress hormone. When well-hydrated, the body is better equipped to manage and mitigate stress responses.

- **Neurotransmitter Function:** Hydration is vital for the optimal production and balance of neurotransmitters like serotonin and dopamine, which play crucial roles in mood stabilization and overall well-being.
- **Sleep Quality:** Dehydration can interfere with sleep quality, leading to discomfort and restless nights. Good hydration habits can contribute to more restorative sleep, which is essential for emotional resilience and mental health.

The Gut-Brain-Hydration Connection

The link between gut health and mental health is amplified by hydration status. The gut and brain communicate constantly via the gut-brain axis, sharing information about fluid levels and overall well-being.

- The gut contains specialized neurons that sense the salt concentration (osmolarity) of fluids consumed and send signals to the brain's thirst center, even before the water is absorbed into the bloodstream.
- Dehydration disrupts this communication, impairing the production of neuroactive microbial metabolites (e.g., SCFAs) in the gut and slowing down mood-related signals between the gut and brain.
- Maintaining proper electrolyte balance is crucial for effective gut-brain signaling and ensures that water is absorbed efficiently.

By prioritizing adequate hydration, individuals can support robust digestive function and enhance their mental clarity, emotional balance, and resilience.

5. Clinical Implications and Future Directions

While the evidence supporting nutritional interventions for mental health is promising, several challenges remain. Methodological heterogeneity, limited causal evidence and inconsistent biomarker validation restrict clinical translation. Individual variability in microbiome composition means that a “one-size-fits-all” approach may not be effective, necessitating personalised nutritional recommendations.

Future research should focus on larger, more rigorous and long-term human clinical trials to establish causal links and assess the long-term efficacy of gut-targeted therapies. Furthermore, ethical and regulatory considerations regarding microbiota-based interventions, such as faecal microbiota transplants (FMT), require careful consideration. Although FMT has shown promising results in animal models and initial human studies, it is essential to evaluate its long-term effects.

Integrating nutritional psychiatry into standard clinical practice alongside traditional treatments could offer a more holistic and effective approach to mental healthcare.

Conclusion:

The evidence strongly supports a significant link between nutritional behaviours and mental health via the gut-brain axis. Modulating the gut microbiome through specific

dietary changes and targeted interventions such as probiotics, prebiotics, omega-3s, antioxidants and whole-food diets represents a potent, non-pharmacological strategy to improve mental well-being and resilience. This approach opens new avenues for therapeutic interventions and preventative care in mental health management, advocating for a paradigm shift in how mental illness is conceptualised and treated.

References

- Patil, et al. "The Gut-Brain Axis and Mental Health: How Diet Shapes Our Cognitive and Emotional Well-being." *Cureus*, vol. 17, no. 7, 2025.
- Patil, et al. "The Gut-Brain Axis and Mental Health: How Diet Shapes Our Cognitive and Emotional Well-being." *PMC*, 2025.
- Zhu, et al. "Gut Microbiome–Brain Alliance: A Landscape View into Mental and Gastrointestinal Health." *ACS Chemical Neuroscience*, vol. 14, no. 10, 2023, pp. 1761-1772.
- Ventura, et al. "The Gut-Brain Axis: Implications for Mental Health." *Open Access Journals*, 2025.
- Mars, et al. "The gut–brain axis in depression, anxiety, and schizophrenia: a scoping review of mechanisms, biomarkers, and therapeutic implications." *Military Experimental Medicine*, vol. 7, no. 1, 2025, p. 11.
- Li, et al. "Gut-Brain Axis: Role of Microbiome, Metabolomics, Hormones, and Biological Sex." *Current Neuropharmacology*, vol. 22, no. 8, 2024.
- Butler, et al. "The microbiota–gut–brain axis: pathways to better brain health." *Molecular Psychiatry*, 2021.
- Chew, et al. "Gut–Brain Axis in Mood Disorders: A Narrative Review of Mechanisms and Modulation by Nutritional Interventions." *Biomedicines*, vol. 13, no. 8, 2025, p. 1831.
- Mohajeri, et al. "Understanding the Gut–Brain Axis and Its Therapeutic Implications." *Nutrients*, vol. 15, no. 21, 2023, p. 4631.
- Winter, et al. "The Microbiota–Gut–Brain Axis in Depression." *Current Opinion in Psychiatry*, vol. 35, no. 4, 2022, pp. 249-255.
- Osadchiy, et al. "Microbiota-Gut-Brain Axis in Psychiatry: Focus on Depressive Disorders." *Current Psychiatry Reports*, vol. 26, no. 7, 2024, pp. 783-792.
- Shukla, et al. "Innovative concepts in diet therapies in disorders of gut–brain interaction." *Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 2025.
- Bauer, et al. "Gut microbiota, nutrition, and mental health." *Frontiers in Nutrition*, vol. 11, 2024.
- Al-kuraishy, et al. "Nutraceuticals for Gut–Brain Axis Health: A Novel

- Approach to Manage Mental Health Conditions." *Biomedicines*, vol. 12, no. 4, 2024, p. 734.
- Saeedi, et al. "Gut over Mind: Exploring the Powerful Gut–Brain Axisy." *International Journal of Molecular Sciences*, vol. 26, no. 5, 2025, p. 2380.
 - Clapp, et al. "Gut microbiota's effect on mental health: The gut-brain axis." *Clinics and Practice*, vol. 7, no. 4, 2017, p. 987.
 - Rao, et al. "The Gut-Brain Axis: Influence of Microbiota on Mood and Mental Health." *Current Opinion in Psychiatry*, vol. 32, no. 2, 2019, pp. 133-138.
 - Lachance, et al. "Nutritional Modulation of the Gut–Brain Axis: A Comprehensive Review of Dietary Interventions for Anxiety and Depression." *Molecules*, vol. 29, no. 10, 2024, p. 549.
 - Morais, et al. "Diet and the microbiota–gut–brain-axis: a primer for clinical nutrition." *Nutrition Research Reviews*, vol. 36, no. 1, 2023, pp. 2-15.
 - Cryan, et al. "Diet and the Microbiota–Gut–Brain Axis: Sowing the Seeds of Good Mental Health." *Biological Psychiatry*, vol. 90, no. 4, 2021, pp. 209-211.
 - Farzi, et al. "Gut–brain axis and neuropsychiatric health: recent advances." *Scientific Reports*, vol. 15, no. 1, 2025, p. 2529.
 - Song, et al. "Brain-gut axis and psychiatric disorders: a bibliometric analysis from 1993 to 2022." *BMC Psychiatry*, vol. 22, no. 1, 2022, p. 770.
 - Rogers, et al. "The Gut-Brain Axis: Literature Overview and Psychiatric Applications." *Innovations in Clinical Neuroscience*, vol. 18, nos. 10-12, 2021, pp. 20-25.
 - Wang, et al. "The role of probiotics and prebiotics in modulating of the gut-brain axis." *Digestive Diseases and Sciences*, vol. 68, no. 11, 2023, pp. 3123-3135.
 - Al-kuraishy, et al. "Gut microbiota, nutrition, and mental health." *Frontiers in Nutrition*, vol. 11, 2024.
 - Patil, et al. "Gut–Brain Axis in Obesity: How Dietary Patterns Influence Microbiota and Mental Health." *Current Nutrition Reports*, 2025.
 - Jacka, F. et al. "Association between Western and Traditional Diets and Changes in Depressive Symptoms." *American Journal of Psychiatry*, vol. 173, no. 3, 2017, pp. 248-256. (Referenced in search snippets)
 - Li, Y. et al. "Dietary fiber and gut microbiota in health and disease." *International Journal of Molecular Sciences*, vol. 18, no. 6, 2017, p. 1314. (Referenced in search snippets)

“भारतीय आर्थिक विकास और रोजगार के मुद्दों को समझना: एक सैद्धांतिक अध्ययन

डॉ. श्रद्धा शम्मी गावंडे

वी एम वी वाणिज्य, जे एम टी कला और जे जे पी विज्ञान महाविद्यालय वर्धमान नगर
नागपुर.

परिचय:-

आर्थिक नीति के लक्ष्य विकास को गति देना और रोजगार के अवसरों का विस्तार करना है। श्रम शक्ति में निरंतर वृद्धि के लिए उत्पादक रोजगार प्रदान करना समावेशी विकास के उद्देश्य का अभिन्न अंग है। व्यापक अर्थों में, विकास और रोजगार के दो उद्देश्यों के बीच कोई संघर्ष नहीं है। समय के साथ, दोनों एक साथ चलते हैं। उच्च विकास से रोजगार में वृद्धि होती है। हालाँकि, सवाल यह उठता है कि किस दर पर? आय और रोजगार हमेशा से अर्थशास्त्रियों, समाजशास्त्रियों और राजनेताओं के लिए महत्वपूर्ण रहे हैं। जब राज्य राजाओं द्वारा शासित थे, तब भी उनके प्रदर्शन का मूल्यांकन उनकी प्रजा की समृद्धि (आर्थिक विकास) और रोजगार की स्थिति के आधार पर किया जाता था। किसी देश की आर्थिक समृद्धि तब अपने चरम पर मानी जाती है, जब उसके सभी प्रजा इष्टतम और लाभकारी रूप से कार्यरत हों। रोजगार व्यक्ति को आय प्रदान करता है, जिसका उपयोग देश में उपभोग और पूंजीगत वस्तुओं की प्रभावी मांग बनाने के लिए किया जाता है रोजगार न केवल आर्थिक विकास के लिए महत्वपूर्ण है, बल्कि इसका प्रभाव देश में सामाजिक और राजनीतिक स्थिरता और शांति पर भी पड़ा है। विकास और रोजगार के महत्व को हमारे संविधान में भी मान्यता दी गई है क्योंकि निर्देशक सिद्धांतों में कहा गया है कि 'राज्य विशेष रूप से, नीति में यह सुनिश्चित करने के लिए निर्देश देगा कि,

अ) नागरिकों, पुरुषों और महिलाओं को समान रूप से आजीविका के पर्याप्त साधनों का अधिकार हो।

ब) समुदाय के उपार्यों का स्वामित्व और नियंत्रण इस तरह से वितरित किया जाए कि आम लोगों को नुकसान ना पहुंचे।

क) आर्थिक प्रणाली के संचालन के परिणामस्वरूप धन और उत्पादन के साधनों का सामान्य नुकसान के लिए संकेन्द्रण न हो।' इसे ध्यान में रखते हुए भारत सरकार ने आर्थिक विकास को बढ़ावा देने के साधन के रूप में नियोजन को अपनाया।

विकास और उत्पादन को अधिकतम संभव सीमा तक बढ़ाने के लिए दीर्घकालिक योजना के रूप में निम्नलिखित उद्देश्य निर्धारित किए गए हैं ताकि

- * राष्ट्रीय एवं प्रति व्यक्ति आय का उच्चतर स्तर प्राप्त करना।
- * पूर्ण रोजगार प्राप्त करना, आय और संपत्ति की असमानताओं को प्राप्त करना।
- * समानता, न्याय और शोषण के अभाव पर आधारित समाजवादी समाज की स्थापना करना।

आर्थिक विकास: मुद्दे और चुनौतियाँ

आर्थिक विकास की प्रक्रिया में संरचनात्मक परिवर्तनों का विस्तार से अध्ययन किया गया है। इस संबंध में

विकसित देशों का लगभग २०० वर्षों का सम्मानजनक अनुभव अब उपलब्ध है। आज के विकसित देशों के आर्थिक विकास का पैटर्न एक सामान्य कहावत का अनुसरण करता है। प्रारंभ में, कुल उत्पादन में कृषि का हिस्सा घटता है, जबकि उद्योग का हिस्सा बढ़ता है। ऐतिहासिक रूप से यह प्रक्रिया काफी लंबे समय तक चलती है। हालांकि, अंततः उद्योग के हिस्से में गिरावट के साथ सेवाओं का हिस्सा बढ़ता है। इस प्रकार आमतौर पर आर्थिक विकास की प्रक्रिया को तीन अलग-अलग चरणों द्वारा चिन्हित किया जाता है - कृषि के प्रभुत्व का प्रारंभिक चरण, उद्योग के प्रभुत्व वाला मध्यवर्ती चरण और सेवाओं के प्रभुत्व वाला अंतिम चरण। संरचनात्मक परिवर्तन के विभिन्न चरणों का समय और ऐसे परिवर्तनों की अवधि, हालांकि, विभिन्न देशों में अलग-अलग रही है। अपने चरम पर, उद्योग ने इनमें से कई देशों में कुल उत्पादन का ५०% हिस्सा दिया था सामान्य पैटर्न यह है कि कृषि सकल घरेलू उत्पाद में ५% से कम योगदान देती है, उद्योग २५% से ३०% और सेवा क्षेत्र लगभग ७०% योगदान देता है। वास्तव में, एक और उल्लेखनीय विशेषता यह है कि विभिन्न क्षेत्रों के रोजगार में हिस्सेदारी उत्पादन में हिस्सेदारी के लगभग समान है। आम तौर पर, रोजगार में कृषि का हिस्सा लगभग ५% है, उद्योग का २१% से ३३% के बीच और सेवाओं का ६३% से ७४% के बीच है। इस संबंध में भारत का अनुभव संरचनात्मक परिवर्तन की गति के साथ-साथ रोजगार पर उस परिवर्तन के प्रभाव के संबंध में कुछ हद तक अनूठा है। भारत में भी, संरचनात्मक परिवर्तन ने कृषि के उद्योग के लिए और उद्योग के बदले सेवा क्षेत्र के लिए विशिष्ट पैटर्न का पालन किया। विकास के अपेक्षाकृत प्रारंभिक चरण में कुल उत्पादन में सेवाओं के लिए इतना बड़ा हिस्सा असामान्य है-एक प्रवृत्ति जिसने कुछ अर्थशास्त्रियों को यह सोचने पर मजबूर कर दिया है कि हमारे विकास अनुभव का दूसरा मुद्दा रोजगार के क्षेत्रीय हिस्से के पैटर्न में बदलाव से संबंधित है। आम तौर पर रोजगार का हिस्सा उत्पादन में क्षेत्रीय हिस्से के साथ-साथ बदलता रहा है। वर्तमान में, उत्पादन में उद्योग का हिस्सा बढ़ गया है और कृषि का हिस्सा कम हो गया है, रोजगार का हिस्सा भी कृषि से उद्योग और फिर सेवाओं में श्रमिकों के स्थानांतरण के साथ बदल गया है।

स्वतंत्रता के बाद: रोजगार सृजन में समस्याएं

स्वतंत्रता के बाद आर्थिक नियोजन का एक बुनियादी लक्ष्य देश में रोजगार सृजन रहा है। १९७० तक सरकार रोजगार के टिकल डाउन सिद्धांत पर चलती रही, जिसके अनुसार विकास से ही रोजगार सृजन होगा। इसका मतलब है कि अगर सरकार आर्थिक विकास हासिल कर लेगी, तो रोजगार की दर अपने आप बढ़ जाएगी। बाद में उसे एहसास हुआ कि जिस गति से अर्थव्यवस्था बढ़ रही है, रोजगार उस गति से नहीं बढ़ रहा है। मृत्यु दर में कमी के कारण जनसंख्या और कार्यबल में वृद्धि होती रही। इसके अलावा अनेक बाधाओं के कारण कौशल विकास विश्व में तकनीकी प्रगति के साथ तालमेल नहीं रख सका, इसलिए सरकार को विशेष रोजगार कार्यक्रम शुरू करने पड़े। जिनमें निम्नलिखित प्रमुख हैं

- * महाराष्ट्र रोजगार गारंटी योजना (१९७१/७२),
- * काम के बदले अनाज (१९७७),
- * राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९८० (काम के बदले अनाज कार्यक्रम की जगह),
- * ग्रामीण भूमिहीन रोजगार गारंटी योजना १९८३,
- * जवाहर रोजगार योजना १९८९/९० और गुजरात का विशेष रोजगार कार्यक्रम १९९१ यदि हम १९८३ से

२०२४-२५ तक भारत में वृहद रोजगार परिदृश्य को दिखाएँ तो रोजगार के मामले में भारत की स्थिति काफी हद तक बदल जाएगी।

देश में बेरोजगारी की दर लगातार बढ़ रही है और बेरोजगारी के साथ-साथ इसकी दर भी कम हो रही है, लेकिन रोजगार की वृद्धि जनसंख्या और श्रम शक्ति की वृद्धि के साथ तालमेल में नहीं है। १९७२-७३ से १९८३ के दौरान रोजगार ०.९४% की दर से बढ़ा, १९७७-७८ के दौरान २.०८%, १९८३ से १९९३-९४ के दौरान २.४३%, १९९३.९४ से १९९९-०० के दौरान १.३१%, १९९९-०० से २००४-०५ के दौरान ३.०५% और २००४-०५ से २०१४-१५ के दौरान ०.०६% और २०२३-२४ केवल ०.०९% में की दर से बढ़ा। यह जानना महत्वपूर्ण है कि शहरी क्षेत्रों में रोजगार ग्रामीण क्षेत्रों की तुलना में अधिक तेजी से बढ़ा है जहां यह होना चाहिए। यदि हम २०२४-२५ में श्रम बाजार का विश्लेषण करें, तो नियमित वेतन/वेतनभोगी कर्मचारियों की तुलना में ग्रामीण क्षेत्रों में अधिक आकस्मिक श्रमिक (पुरुष और महिलाएं) हैं। ग्रामीण क्षेत्रों में लोग या तो अपने स्वयं के क्षेत्र में काम करते हैं या आकस्मिक श्रमिक के रूप में काम करते हैं और उनके लिए रोजगार का कोई नियमित स्रोत उपलब्ध नहीं है। शहरी क्षेत्रों में नियमित वेतन/वेतनभोगी कर्मचारियों की संख्या आकस्मिक श्रमिकों से अधिक है और नियमित वेतनभोगी लोगों और स्वरोजगार वाले लोगों का अनुपात लगभग एक है। आर्थिक विकास और रोजगार के विश्लेषण से पता चलता है कि सार्वजनिक क्षेत्र, जो लाइसेंस और परमिट अवधि के दौरान बहुत प्रभावी था, आर्थिक विकास और रोजगार सृजन के संबंध में देश को बहुत कुछ नहीं दे सका। अर्थव्यवस्था में वृद्धि हुई लेकिन औसतन ३.५ प्रतिशत की बहुत कम दर व्यापार चक्र का वह चक्र जिसमें तेजी और मंदी नियमित रूप से आती रहती है। यह विशेषता भारतीय अर्थव्यवस्था के संदर्भ में भी देखी जा रही है। यह ध्यान देने योग्य है कि सार्वजनिक क्षेत्र अभी भी प्रमुख स्थिति में है। भारत में व्यापार चक्र का अर्थव्यवस्था पर प्रभाव कम स्पष्ट है। जहाँ तक रोजगार का सवाल है, आर्थिक सुधारों की शुरुआत ने देश में अधिक रोजगार लाया है, लेकिन रोजगार की वृद्धि दर इतनी तेज नहीं हुई है कि निकट भविष्य में पूर्ण रोजगार लाया जा सके। चूंकि जनसंख्या वृद्धि दर कम हो रही है, इसलिए बेरोजगारी की स्थिति कम गंभीर हो रही है

रोजगार की चुनौतियाँ और मुद्दे

हाल ही में आर्थिक वृद्धि को 'बेरोजगारी रहित वृद्धि' माना जाता है क्योंकि रोजगार की उपलब्धता बहुत अधिक है। हमें कुछ रणनीति बनानी चाहिए जिस पर भारत सरकार का ध्यान केंद्रित होना चाहिए। रोजगार रणनीति को दो चीजें हासिल करने की कोशिश करनी चाहिए। पहला, श्रम बल में ८.५ मिलियन या उससे अधिक की वार्षिक वृद्धि को अवशोषित करने के लिए उत्पादक रोजगार के अवसर पैदा करना और दूसरा कई क्षेत्रों में रोजगार की 'गुणवत्ता' में सुधार करना ताकि बेहतर उत्पादकता के माध्यम से वास्तविक मजदूरी बढ़े। रोजगार सृजन के लिए निम्नलिखित कुछ चुनौतियाँ हैं

- * कुशलता का जाल सुधारना
- * स्पेकेन्स कौशल अंतराल को थीमबद्ध करना और उन्हें भरने के लिए प्रभावी कदम उठाना
- * अपेक्षाकृत अधिक श्रम गहन क्षेत्रों पर अधिक जोर देना तथा दोनों क्षेत्रों में तीव्र वृद्धि को प्रेरित करना।
- * गुणवत्तापूर्ण रोजगार सृजन के साथ अर्थव्यवस्था की विकास दर में तेजी लाना

* क्षेत्रों में आगामी मांग के साथ मौजूदा श्रम बाजार को गुमराह किया, जिससे सार्वभौमिक रूप से स्वीकृत एवं सराहनीय श्रम कानून का डिजाइन, अध्ययन के दौरान पहचाने गए उपरोक्त मुद्दों और चुनौतियों का संक्षिप्त विवरण निम्नलिखित है

हमारे श्रम बल के कौशल प्रदर्शन को प्रोत्साहित करना श्रम की उत्पादकता में सुधार के लिए मौलिक है। हाल ही में हमारे प्रधानमंत्री ने कौशल विकास के लिए विभिन्न कार्यक्रम शुरू किए हैं। हमारे श्रमिकों में जन्मजात प्रतिभा और क्षमता है। हालाँकि, उनके कौशल का अधिकांश हिस्सा सीखने से भी आता है। केंद्रित प्रशिक्षण उनकी क्षमताओं को बेहतर बनाने में बहुत मददगार साबित होगा। निचले स्तर पर हमारे अधिकांश कार्यबल को पर्याप्त स्कूली शिक्षा नहीं मिली है।

हालांकि एक अच्छी बात यह है कि श्रम बल में नए प्रवेशकर्ता अपने पूर्ववर्तियों की तुलना में बेहतर शिक्षित होंगे। हालांकि, एक बहुत बड़ा सवाल है, कौशल की आपूर्ति और मांग के बीच बेमेल का। जैसे-जैसे अर्थव्यवस्था बढ़ती है और विविधतापूर्ण होती है, हमें विभिन्न कौशल वाले लोग मिलेंगे। वास्तव में, हमें इंजीनियरों की तुलना में अधिक तकनीशियनों की आवश्यकता है, डॉक्टरों की तुलना में अधिक पैरामेडिकल स्टाफ की। हमारी शिक्षा प्रणाली अभी भी इन समस्याओं से निपटने में सक्षम नहीं है। यहां तक कि स्कूल स्तर पर भी, व्यावसायिक प्रशिक्षण ने अपना अधिकांश ध्यान खो दिया है। श्रम की आपूर्ति में अंतराल की पहचान करने और कम आपूर्ति वाले कौशल को उपलब्ध कराने के लिए प्रशिक्षण प्रदान करने के लिए निरंतर प्रयास किए जाने चाहिए। यहां तक कि उभरते हुए आईटी उद्योग में, जो ज्ञान अर्थव्यवस्था के रूप में हमारे उद्भव का प्रमुख है, कुछ विश्लेषकों का मानना है कि हम उच्च गुणवत्ता वाले पेशेवरों के संबंध में आपूर्ति की कमी का सामना कर सकते हैं। उद्योग संघों और विभिन्न स्तरों पर सरकारों को हमारे श्रम बल के कौशल भंडार का विस्तार करने और उसे बेहतर बनाने के इस महत्वपूर्ण कार्य पर ध्यान देना चाहिए। हमें कौशल की मांग के साथ आपूर्ति का मिलान करके अपने श्रम बल की रोजगार क्षमता में सुधार करने की आवश्यकता है। अर्थव्यवस्था की उच्च वृद्धि दर को तेज करना और बनाए रखना रोजगार के अवसरों में सुधार के लिए महत्वपूर्ण है। जैसा कि पहले ही संकेत दिया जा चुका है, अर्थव्यवस्था के सभी क्षेत्रों में रोजगार के अवसरों में समय के साथ गिरावट आई है। यह कुछ मायनों में अपेक्षित है।

आर्थिक वृद्धि की दर जितनी अधिक होगी, परिणामी रोजगार उतना ही अधिक होगा। एक प्रक्रिया से संकेत मिलता है कि सकल घरेलू उत्पाद में ८ प्रतिशत की वार्षिक वृद्धि दर के साथ, टर्मिनल वर्ष २०२३ में, यदि श्रम बल १.५ प्रति वर्ष की दर से बढ़ता है, तो बेरोजगारी दर १.०३% तक गिर जाएगी। श्रम में वृद्धि की समान धारणा के तहत .९% की वृद्धि दर के साथ, टर्मिनल वर्ष २०३० में कोई बेरोजगारी नहीं होगी। विभिन्न संबंधित क्षेत्रों के समग्र विश्लेषण को मानते हुए, हम पाते हैं कि १९९९-२००० से २०१४-२०१५ और २०२३-२४ के बीच रोजगार में वृद्धि हुई। १४-१५ में केवल १.३ प्रतिशत की दर से वृद्धि हुई। यह श्रम बल की वृद्धि दर से कम है। इसका मतलब है कि अब अनुमान यह दिखाते हैं कि रोजगार में ८ प्रतिशत की औसत वृद्धि दर और प्रति वर्ष १.५ प्रतिशत की श्रम शक्ति वृद्धि के साथ, उस बिंदु तक पहुंचने में २०३० तक का समय लगेगा जब कोई बेरोजगारी नहीं होगी। हालांकि, ९ प्रतिशत की वृद्धि दर और श्रम बल में वृद्धि की सामान्य धारणाओं के तहत, २०३० तक कोई बेरोजगारी नहीं होगी। वर्तमान में एशियाई और यूरोपीय बाजार में कम मांग के कारण ९% प्रति वर्ष की वृद्धि दर प्राप्त करना बहुत मुश्किल है। ८.५ प्रतिशत की वृद्धि दर की धारणा का मतलब है कि बेरोजगारी को खत्म करने में २०३० तक का समय लगेगा। यह ध्यान रखना दिलचस्प है कि २०२२ में ९ प्रतिशत की औसत वृद्धि दर के साथ, कृषि

कुल रोजगार का ५० प्रतिशत हिस्सा थी। ८ प्रतिशत की वृद्धि दर हासिल करना हमारे बस की बात नहीं है। समग्र सशक्तिकरण को बढ़ावा देने के सिद्धांत का पालन किया जाना चाहिए। यही वह है जो प्रणाली की उत्पादकता और दक्षता को बढ़ाने का मार्ग प्रशस्त करेगा। हालांकि, पिछले कुछ वर्षों में हासिल की गई विकास गति को बनाए रखने के लिए, हमें तीन पहलुओं पर विशेष ध्यान देना चाहिए। ये हैं

- अ) बचत और निवेश के स्तर को बढ़ाना, साथ ही बुनियादी ढांचे में सुधार और विस्तार करना; और
 ब) राजकोषीय स्थिरता की प्रक्रिया के साथ आना। रोजगार के मूल मुद्दे पर वापस जाते हुए, यह ध्यान देने की जरूरत है कि जीडीपी में पर्याप्त वृद्धि के बिना समस्या का समाधान नहीं हो सकता। यह वह है जिस पर हमारी रोजगार रणनीति में केंद्रीय ध्यान दिया जाना चाहिए।

क्षेत्रीय विशिष्ट नीतियां

रोजगार सृजन के लिए मांग पक्ष हस्तक्षेप क्षेत्र विशेष नीतियों के अनुसरण में निहित है। क्षेत्र विशेष नीतियों का उद्देश्य श्रम गहन क्षेत्रों के विकास में तेजी लाना है। यह एक ऐसे ढांचे के भीतर किया जाना चाहिए जो संसाधन उपयोग में दक्षता को बढ़ावा देता है। हम विभिन्न क्षेत्रों में कृषि, खाद्य प्रसंस्करण और लघु-स्तरीय इकाइयों को शामिल कर सकते हैं। कृषि जैसे क्षेत्रों में, उच्च विकास से रोजगार में वृद्धि नहीं होगी बल्कि कृषि पर निर्भर लोगों की आय में सुधार होगा। यहाँ रोजगार की मात्रा के बजाय 'गुणवत्ता' पर ध्यान केंद्रित किया जाता है। वास्तव में, हमें यह पहचानना चाहिए कि जैसे-जैसे कृषि क्षेत्र बढ़ता है, इसके रोजगार के अवसर न केवल कम होने चाहिए बल्कि नकारात्मक होने चाहिए ताकि कृषि क्षेत्र में अतिरिक्त अनुत्पादक श्रम उद्योग और सेवाओं में उत्पादक रोजगार में बदल जाए। क्षेत्रीय नीतियों के संदर्भ में, लघु-स्तरीय उद्योगों ने अपनी उच्च रोजगार तीव्रता के कारण विशेष ध्यान आकर्षित किया है। सभी देशों में, बड़े छोटे के साथ सह-अस्तित्व में हैं। उन वस्तुओं और सेवाओं के अलावा जिनके लिए विशिष्ट ग्राहक अभिविन्यास की आवश्यकता होती है, लघु उद्योग उन सभी क्षेत्रों में कुशल और प्रतिस्पर्धी हो सकते हैं जहाँ उत्पादन पैमाने तटस्थ है। वास्तव में, कंप्यूटर-संचार प्रौद्योगिकियों के आगमन ने कई गतिविधियों को पैमाने तटस्थ बना दिया है। व्यापक दृष्टिकोण यह होना चाहिए कि उनके प्रभावी कामकाज के रास्ते में आने वाली बाधाओं को दूर किया जाए, जैसे कि, उदाहरण के लिए, ऋण के प्रावधान में रुकावटें। संक्षेप में, ध्यान एक ऐसा माहौल बनाने पर होना चाहिए जिसमें ऐसी इकाइयाँ हम कुशलतापूर्वक खाद्य और सेवाओं का उत्पादन कर सकते हैं, बाजार की खामियां जो प्रतिकूल रूप से हम पर प्रभाव डालती हैं, उन्हें दूर किया जाना चाहिए

निष्कर्ष

निष्कर्ष में, आइए हम रोजगार परिदृश्य और उचित रोजगार रणनीति के महत्व को संक्षेप में प्रस्तुत करें। विकास प्रक्रिया ने भारतीय अर्थव्यवस्था की संरचना में महत्वपूर्ण परिवर्तन लाए हैं। इस विवेचना के आधार पर यह स्पष्ट है कि स्वतंत्रता के बाद शुरू हुई आर्थिक वृद्धि ने अर्थव्यवस्था में आर्थिक सुधारों के लागू होने के बाद गति पकड़ी। अब भारत को चीन के बाद दूसरा सबसे तेजी से बढ़ने वाला देश माना जाता है और आने वाले वर्षों में एक महाशक्ति के रूप में उभरने की ओर अग्रसर है। सकल घरेलू उत्पाद और प्रति व्यक्ति आय में वृद्धि हो रही है, लेकिन रोजगार सकल घरेलू उत्पाद की वृद्धि के अनुपात में नहीं बढ़ रहा है। विभिन्न आय समूहों के बीच आय में अंतर बढ़ रहा है। इसलिए, देश में आर्थिक शक्ति का संकेन्द्रण बढ़ रहा है, जो न्यायसंगत विकास के लिए एक चुनौती है। आय

समूहों के बीच अंतर को कम करने के प्रयास किए जाने की आवश्यकता है। हालांकि, रोजगार में बदलाव उत्पादन में बदलाव से पीछे रह गया है। २०२२ के अंत में रोजगार की वृद्धि दर में गिरावट आई और २०२३ में फिर से वृद्धि हुई। लेकिन इसे श्रम शक्ति की वृद्धि दर में मंदी के संदर्भ में देखा जाना चाहिए। फिर भी, रोजगार की वृद्धि दर श्रम शक्ति की वृद्धि दर से पीछे रह गई है। रोजगार के अवसरों को बढ़ाने के लिए विकास को गति देना बहुत ज़रूरी है। हमें रोजगार के उच्च स्तर को प्राप्त करने के लिए मांग और आपूर्ति दोनों पक्षों से कार्रवाई की आवश्यकता है। हर साल ८ मिलियन से अधिक लोगों को अतिरिक्त रोजगार के अवसर प्रदान करना एक कठिन चुनौती होगी। विकास दर में तेज़ी आने और प्रबंधन और श्रमिकों के बीच सामंजस्यपूर्ण संबंधों के साथ, हमें विश्वास है कि हम इस चुनौती का सामना कर सकते हैं।

संदर्भ

१. योजना आयोग, (२०१३), 'बारहवीं पंचवर्षीय योजना (२०१२-२०१७) नई दिल्ली.
२. शर्मा, शल्लेन्द्र (२००४), 'भारत में रोजगार: विजन २०२०, पृष्ठ-२२१, 'भारत विजन २०२० पर एसपी गुप्ता समिति की रिपोर्ट, योजना आयोग, नई दिल्ली।
३. Ministry of Finance: 'Economic Survey (2013-14)', New Delhi.
४. योजना आयोग, (२०२०)
५. 'आर्थिक सर्वेक्षण' (२०२२ - २३), नई दिल्ली
६. Sundaram, K. (2001), 'Employment-Unemployment Situation in Nineties: Some Results from NSS 55" Round Survey', Economic & Political Weekly, March 17.

भारतातील सहकारी चळवळ

श्री.विलास बापूरावजी कांबळे

व्ही.एम.व्ही.वाणिज्य ,जे.एम.टी. कला व जे.जे.पी.विज्ञान
महाविद्यालय वर्धमान नगर नागपूर

सारांश

भारत देश हा आजही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखला जातो. भारत देशातील जवळपास ६८ टक्के लोक हे आजही ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती व शेतीशी संबंधित इतर जोडधंदा आहे .भारतातील सहकारी चळवळ ही जगातील सर्वात महत्त्वाची व मोठी चळवळ आहे. सहकारी चळवळीने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये मोठी प्रगती केली आहे .तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रात सहकारी उपक्रमांचे सर्वात मोठे व महत्त्वाचे योगदान आहे .सुरुवातीला सहकारी चळवळ ही ग्रामीण भागात सहकारी पतपुरवठा संस्था या मर्यादित स्वरूपात सुरू झालेल्या होत्या, परंतु आज या संस्था सामाजिक आणि आर्थिक कार्यासह सर्व क्षेत्रात कार्य करित आहेत. आज सहकारी चळवळीत १०० टक्के गावे आणि ७५ टक्के ग्रामीण कुटुंबे सहभागी झालेले आहेत. तसेच सहकारी चळवळीत एकूण ५४५ हजार सहकारी संस्था या भारतात विविध भागात असून २४६ लाख सदस्यासह कार्य करित आहेत. या सहकारी संस्थांचे भांडवल ३४००५५५ लाख रुपये असून १४४ सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि अन्य वित्तीय सहकारी संस्था कार्य करित आहेत. या सहकारी संस्था कृषी कर्ज वितरण, कृषीशी संबंधित अन्य सुविधा, बाजार प्रक्रिया इत्यादी मध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी सहकारी चळवळ एक प्रभावी माध्यम म्हणून ओळखले जाते.भारतात सहकारी चळवळ हा राष्ट्रीय धोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग बनलेला आहे.

मुख्य शब्द :सहकारी संस्था ,सहकारी चळवळ,कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आजही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असून या देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास ६८% लोक हे ग्रामीण भागात राहतात ग्रामीण भागातील लोकांना आपल्या दैनंदिन जीवनात अनेक गरजांची पूर्ण करण्याची समस्या नेहमी जाणवत असते . या गरजांमध्ये आर्थिक गरज सुद्धा नेहमी त्यांना भेडसावत असते. ही गरज सहकारी संस्थेद्वारे पूर्ण केली जाते. भारतात सहकारी संस्थांचा कायदा सन १९०४ मध्ये करण्यात आला. त्यानुसार सहकारी संस्थेची स्थापना झाली. सहकार चळवळीला चालना देण्यासाठी, भारत सरकारने सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत आणि पतपुरवठा करण्याच्या उद्देशाने भारतीय रिझर्व्ह बँकेतर्फे कृषी पतपुरवठा विभागाची स्थापना करण्यात आली.त्यानंतर सहकारी चळवळ देशात राबविण्यात आली.परिणामतः सहकारी चळवळीची प्रगती होत गेली. तसेच सहकारी संस्थांचा विकास संपूर्ण भारतभर होत गेला. वर्तमान काळात संपूर्ण भारतात अंदाजे २३० दशलक्ष या सहकारी संस्थामध्ये सदस्य आहेत. भारतात सहकारी संस्थांद्वारे पतपुरवठा आज सर्वात जास्त होताना दिसून येत आहे. तसेच भारतातील कृषी क्षेत्राला आज सर्वात जास्त प्रमाणात पतपुरवठा हा व्यावसायिक बँकांपेक्षा सहकारी संस्था करताना दिसून येत आहे. ग्रामीण सहकारी संस्था ह्या कृषी क्षेत्रासाठी धोरणात्मक योजना राबवितात. सहकारी संस्था ह्या ग्रामीण भागात उपभोग्य गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांना कमी व्याज दराने कर्जपुरवठा करतात. तसेच सहकारी संस्था ह्या शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला

योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी सुद्धा मदत करित असतात. तसेच शेतकऱ्यांचा शेतमाल हा गोडाऊनमध्ये साठवण्यासाठी मदत करित असतात. याशिवाय शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये सिंचन व्यवस्था, वीज, वाहतूक आणि आरोग्य करिता विभिन्न प्रकारच्या सोयी सुविधा उपलब्ध करून देत असतात. व्यावसायिक विपणन आणि प्रक्रिया तसेच लघु व विविध विकास उपक्रम आता सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून चालविले जातात. आज खता संबंधीचे उत्पादन आणि वितरणामध्ये भारतातील शेतकरी हे ३५ टक्क्याहून अधिक बाजारपेठेवर नियंत्रण असलेले दिसून येते. साखरेच्या उत्पादनातील वाटा हा सहकारी संस्थांचा एकूण बाजारातील वाट्याच्या ५८% पेक्षा जास्त दिसून येते.

सहकाराचा अर्थ :

सहकाराला इंग्रजीमध्ये Co-Operation असे म्हणतात Co चा अर्थ 'सह' आणि Operation चा अर्थ 'काम करणे' असा आहे. त्यामुळे सहकारात एकत्रित काम करणे म्हणजे परस्पर सहकार्य करणे. सहकाराची नेमकी अशी व्याख्या करता येत नाही, तरी विविध विचारवंतांनी सहकाराच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केलेल्या आहेत.

१) वैकुंठलाल मेहता यांच्या मते, 'सहकार ही एक अशी व्यापक चळवळ असून जिच्यात समान आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी व्यक्ती स्वेच्छेने संघटीत झालेल्या असतात.'

२) आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेच्या मते, 'सर्वसामान्यपणे मर्यादित साधनसामग्री असलेल्या व्यक्ती आपली समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्वेच्छेने एकत्र येवून लोकशाही पध्दतीने स्थापन केलेली संघटना होय.' यावरून सहकार ही सभासदांनी स्वेच्छेने आणि लोकशाही तत्वानुसार स्थापन केलेली व चालविलेली संघटना आहे.

सहकारी चळवळीचे उद्दिष्टे:

- १) व्यक्तींचे संघटन करणे. २) सहकारी संस्था हि ऐच्छिक संघटना आहे.
- ३) सहकारामध्ये एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींचे उद्दिष्टे एकसमान असते.
- ४) सहकारात एक व्यक्ती एक मत या तत्वाचा अवलंब केला जातो.
- ५) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे एकत्रीकरण करणे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. भारतातील सहकारी संस्थांच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील सहकारी चळवळीच्या अपयशाची कारणे अभ्यासणे.
३. भारतातील सहकारी चळवळीच्या कमतरतेवर मात करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

अध्ययन पद्धती:

संशोधनासाठी निवडलेला विषय पद्धती ही वर्णनात्मक आहे. या अभ्यासाकरिता दुय्यम सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोनाचा भाग हा प्रकाशित साहित्यावर आधारित आहे. यामध्ये विषयाशी संबंधित सर्व कागदपत्रे गोळा करणे आणि पुनरावलोकन करण्यासाठी कागदपत्रे किंवा पुस्तके निवड करणे समाविष्ट आहे. पेपर ची निवड ही त्याची प्रासंगिकता व ज्ञानाच्या मुख्य भागामध्ये योगदान यावर आधारित केली आहे. लेखकाने प्राथमिक नमुना निवड पद्धतीचा संशोधनासाठी वापर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील सहकारी चळवळीचे प्रकार:

अ) उत्पादन सहकारी संस्था - या सहकारी संस्था कृषी आणि औद्योगिक उत्पादन, उदा. सहकारी शेती , औद्योगिक सहकारी संस्था, प्रकिया सहकारी संस्था इत्यादी.

ब) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था - या सहकारी संस्था कृषी उत्पादनांच्या विपणनाशी संबंधित आहेत, उदा. कृषी विपणन संस्था आणि ग्राहक सहकारी संस्था .

क) सेवा सहकारी संस्था - सहकारी संस्थेच्या सदस्यांसाठी आवश्यक असलेल्या सेवा उदा. सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि गृहनिर्माण सहकारी संस्था, सहकारी बँका इत्यादी .

ड) सहयोगी सेवा सहकारी संस्था - या सहकारी संस्था सर्वांशी संबंधित असतात.

उदा. शेतक-यांच्या दैनंदिन आणि गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेले व्यवसाय, कारागीरीचे उपक्रम इ.

सहकार चळवळ अयशस्वी होण्याची कारणे:

१) उत्स्फूर्ततेचा अभाव:

भारतातील सहकारी चळवळीमध्ये उत्स्फूर्ततेचा अभाव आहे कारण ही परिस्थिती लोकांकडूनच निर्माण झाली आहे. सहकारी चळवळ यशस्वी करण्यासाठी हे लोक पुढे येत नाही. दुसरीकडे, ग्रामीण भागातील लोक सहकारी संस्था आणि बँकांना सरकारी कर्ज देणारी संस्था मानतात. ह्या लोकांना आपले योगदान सहकारी चळवळ यशस्वी होण्यासाठी काहीही रस नाही. केवळ संस्थेकडून लाभ मिळवण्यात रस आहे.

२) भांडवलाची कमतरता:

सहकारी संस्थांना त्यांच्या मालकीचा निधी म्हणून भांडवलाची आणि संसाधनांची कमतरता आहे. चल भांडवलाचा अधिक आवश्यकता आहे. स्वताच्या मालकीचा कमी निधी त्याचप्रमाणे सहकारी संस्थांना कर्ज मिळवण्यासाठी केंद्रीय वित्तीय संस्थेद्वारे अतिशय जाचक शर्ती , केंद्रीय वित्तपुरवठा संस्थेकडून सहकारी संस्थांचे शाखा मोठ्या प्रमाणावर सलग्र नाहीत. त्यामुळे भांडवलाची आवश्यकता पुरेशा प्रमाणात पूर्ण होत नाही. तसेच नवीन सदस्य ला कर्ज मिळवण्यासाठी फार अडचणी येतात.

३) मागणीच्या पैलूकडे दुर्लक्ष:

ऐतिहासिकदृष्ट्या, सहकारी संस्था ह्या कृषी कर्ज समस्या च्या दृष्टिकोनातून पाहत आहेत. 'मागणी' पैलू कडे दुर्लक्ष करित आहे.

४) उत्पादन करिताचा कर्जाची उपलब्धता-

शेतकऱ्यांना कर्जाची उपलब्धता ही केवळ उत्पादन घेण्याच्या उद्देशानेच सहकारी संस्था करित असतात. ह्या संस्था कर्ज अनुदान फक्त शेतीशी संबंधित कामकाजाकरिताच करतात. शेतकऱ्यांना इतर कार्या- करिता सुद्धा कर्ज पाहिजे असते. परंतु ते मिळत नाही. तसेच सहकारी संस्था आणि सावकारांमधील मतभेदांमुळेही शेतकऱ्यांना कर्ज मिळवण्यात अडचणी निर्माण होत असते. परिणामतः भारतातील सहकारी-चळवळ यशस्वी होण्यास अडचण निर्माण होत आहे.

५) कर्जरहित उद्देशाकडे दुर्लक्ष-

कमी -जास्त प्रमाणावर प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था केवळ कर्ज पुरवठा करित असतात. परंतु या सहकारी संस्था खऱ्या अर्थाने बहुउद्देशीय संस्था म्हणून अध्यापही कार्य करित नाहित. कर्जाच्या विशिष्ट उद्देशाकरिता घ्या संस्था कर्ज उपलब्ध करित असतात.

६) प्रादेशिक असमानता :-

पतपुरवठ्याशी संबंधित सहकारी संस्थामध्ये भारतात प्रादेशिक असमानता दिसून येते. भारतातील पूर्वोत्तर राज्यांमध्ये जसे, आदिवाशी आणि डोंगराळ भागात शेतक-यांना कर्ज उपलब्ध होतांना सहसा दिसून येत नाहित. तेथील कर्जासंबंधीची स्थिती ही निराशदायक आहे. त्यामुळे या भागातील शेतकरी शेतीमध्ये योग्य त्या वेळेस उत्पादन घेऊ शकत नाहित.

७) लोकांच्या सहकार्याचा अभाव-

भारतातील बहुतांश लोक हे आजही निरक्षर गरीब आणि पुराणमतवादी आहेत .आजही या लोकांना आपल्या जीवनात चांगले बदल व्हावेत याकरिता सहकाराची आवश्यकता असते .हे समजून घेत नाहित, त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या प्रगतीसाठी अडचणी निर्माण होत असतात.

८) शेतकऱ्यांचे शोषण-

प्राथमिक सहकारी संस्थेद्वारे मी पण व्यवस्था नसताना आणि सहकारी संस्थांच्या व्यतिरिक्त ग्रामीण भागातील गरीब लोक आपला शेतमाल विकत असतात .याचा फायदा मध्यस्थ घेत असतो . परिणामतः शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण होत असते.

९) दोषपूर्ण व्यवस्थापन-

आजही सहकारी संस्थांवर असे आरोप केले जाते की या संस्था केवळ मोठे किंवा श्रीमंत शेतकरी आणि जमीनदार लोकांनाच पतपुरवठा करतात .त्यामुळे लहान आणि मध्यम शेतकरी यांना कर्ज पुरवठा मिळत नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या पतपुरवठ्यापासून हे शेतकरी वंचित राहतात मोठे शेतकरी आणि जमीनदार हे त्यांच्या अधिक सामर्थ्यामुळे सहकारी संस्थेवर वर्चस्व प्रस्थापित करतात. या संस्थांमध्ये त्यांना जास्त महत्त्व दिले जाते .तसेच सहकारी संस्थांवर आजही घराणेशाहीचे वर्चस्व दिसून येते परिणामतः भारतात सहकारी चळवळीला फारसे यश आलेले दिसून येत नाही.

१०) राजकीय हस्तक्षेप-

समाजशास्त्रज्ञ श्रीमती सुजाता पटेल आणि डॉक्टर डॅनियल फार्मर यांच्या मते राजकीय हस्तक्षेप ग्रामीण भागातील सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी सर्वात मोठा अडथळा आहे लाभार्थ्यांचे आकलन हे केवळ राजकीय हस्तक्षेपावर आधारित असते.

११) अव्यवहार्य वर्तणूक-

भारतातील बहुतेक सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्थांची वर्तवणूक ही व्यवहार्य स्वरूपाची आहे .असे आढळून आले आहे. कारण या सहकारी संस्थांमध्ये प्रामाणिक आणि कार्यक्षम लोक सामील होण्यासाठी पुढे येत नाहीत. तसेच अवाजवी राजकीय हस्तक्षेप आणि मोठ्या शेतकऱ्यांचे वर्चस्व असल्याने सहकारी चळवळीचा विकास खुंटलेला दिसून येतो.

१२) जास्त थकबाकीची समस्या-

सहकारी संस्थांची आजही मोठी समस्या ही कर्जाच्या परतफेडीच्या थकबाकीची आहे .थकबाकी मध्ये सतत वाढ होत आहे. कर्ज परतफेडीच्या बाबत सहकारी संस्थांची कामगिरी ही निराशदायक आहे तसेच वर्तमानत २७ ते ५० टक्के पेक्षा जास्त थकबाकी दिसून येते.सहकारी चळवळीतील दोष दूर करण्यासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजना व शिफारशी:

१) स्थानीय संसाधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग: स्थानिक परिस्थिती विचारात घेऊन सहकारी संस्थांची स्थापना करायला पाहिजे .सहकारी शेती आणि कृषी विपरण संस्थांनी स्थानिक संसाधनांचा जास्तीत जास्त वापर करावयास पाहिजे.

२) कार्यक्षम व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा सहभाग:

प्रशिक्षित आणि कार्यक्षम कर्मचारी सहकारी संस्थेत असतील तर कार्य सहज होण्यास मदत होते तसेच प्रशिक्षित कामगार तयार होण्यासाठी नवीन प्रयत्नांची आवश्यकता असते त्याचप्रमाणे या कर्मचाऱ्यांनी सहकारी संस्थेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

३) अकार्यक्षम सहकारी संस्था बंद करणे: कमजोर आणि अकार्यक्षम सहकारी संस्था एकतर बंद करण्यात याव्यात किंवा या संस्थांना दुसऱ्या कार्यक्षम सहकारी संस्थांमध्ये विलीन करण्यात याव्यात. त्यामुळे अकार्यक्षम सहकारी संस्था सतत कार्यशील राहतील.

४) बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांच्या संख्येत वाढ करणे:

बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांची संख्या वाढवायला पाहिजे. तसेच सर्व सहकारी संस्थांचे एकच उद्देश असणाऱ्या बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांमध्ये एकत्रीकरण करावयास पाहिजे.

५) संस्थात्मक कर्जाची योग्य पद्धतीने वितरण करणे:

सहकारी संस्थां द्वारे वितरित केले जाणारे कर्ज हे केवळ सीमांत किंवा अल्पभूधारक शेतकरी भाड्याने शेती करणारे शेतकरी यांनाच न उपलब्ध करता भूमिहीन कामगार आणि ग्रामीण भागातील छोटे-मोठे लघु उद्योजक व कारागीर या लोकांना सुद्धा हे कर्ज राखून ठेवायला हवे.

६)कर्जाच्या आवश्यकते करिता सहकारी संस्थांनी कर्जाची तरतूद ही गरजेनुसार सुरक्षित ठेवून हे कर्ज उभारतेने करावयास पाहिजे. तसेच कर्ज पात्र निधीचे प्रमाण हे पूनरसवलत या सुविधेनुसार वाढविणे आवश्यक आहे.

७)देशाच्या केंद्रीय बँकेने सहकारी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना कमी व्याजदरावर अनुदान उपलब्ध करून दिले जाणे आवश्यक आहे जेणेकरून कर्जपात्र निधी हा गरीब लोकांपर्यंत पोहोचवता येईल.

८) भारतातील बरेच लोक हे अजूनही गरीब आहेत गरिबातील गरीब लोकांना दीर्घकालीन कर्ज हे व्याज मुक्त उपलब्ध करून दिले पाहिजे .जेणेकरून हे लोक आपल्या कमी उत्पन्नातून कर्जाची परतफेड करण्याच्या ओजातून मुक्त होतील आणि आपले जीवन आपण योग्य रीतीने करू शकतील.

९) भारतात जी राज्य सहकारी संस्थांच्या कार्यात बरीच मागे पडलेली आहेत. अशा राज्यातील सहकारी संस्थांनी आपल्या कार्यात वाढ केली पाहिजे. तसेच कर्जाच्या बाबतीत लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी या संस्थांनी आपला कार्य विस्तार वाढविला पाहिजे. आणि शेतकऱ्या व्यतिरिक्त सर्व ग्रामीण भागातील कुटुंबांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यामुळे गैरसंस्थात्मक कर्जासाठी ग्रामीण भागातील लोकांचे शोषण होणार नाही.

१०) विशेषता बालकल्याण, मातृत्व पोषण, संतुलित आहार इत्यादी कार्यक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न हा ग्रामीण भागातील सहकारी संस्थांच्या माध्यमाने केला पाहिजे.

११) सार्वजनिक किंवा खाजगी क्षेत्र प्रमाणेच सहकार क्षेत्र सुद्धा असावाच पाहिजे .सरकारने या क्षेत्रासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे .त्यामुळे सहकारी संस्था आपले कर्ज विषयक धोरण हे सुलभ करू शकतील.

१२) सरकारने सहकारी संस्थांच्या कामकाजात हस्तक्षेप किंवा वर्चस्व लागू नये. सहकारी संस्थांच्या विकासात वाढ होण्यासाठी सरकारने महत्त्वाची भूमिका बजावणी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

एकविसाव्या शतकातील सहकारी संस्थांनी अनेक उत्पादकांना शेतकऱ्यांना ग्रामीण भागातील शेतमजूर, गरीब ,लघु व्यावसायिक ,कारागीर या सर्वांना कर्ज उपलब्ध करून देण्याच्या बाबतीत सर्वोच्च प्राथमिकता दिली पाहिजे. याकरिता आदर्श व्यवस्थापन कार्यप्रणाली ही सहकारी संस्थांची असणे अत्यावश्यक आहे .देशातील सहकारी कायदे हे कठोर आणि अवाचित नकोत ,तसेच सरकारी हस्तक्षेप सहकारी संस्थांमध्ये कमी असायला हवा आणि सहकारी संस्थांनी कार्यक्षम आणि अधिक उत्पादकता च्या दृष्टिकोनातून कर्ज देण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे. सहकारी संस्थेच्या पुनर्जीवन आणि पुनर्रचना ,प्रशासनात सुधारणा यावर सुद्धा भर दिला जाईल असे धोरण राबवावयास हवे.

संदर्भसूची:

- 1) भारतीय अर्थशास्त्र ,प्रा.बी.एल.जिभकाटे, विश्व प्रकाशन व वितरक ,नागपूर.
- 2) सहकार ,डॉ.ए.डी.कुरकुटे ,श्री जी प्रकाशन
- 3) Alderman, Harold (1987), Cooperative Dairy Development in Karnataka, India, International Food Policy Research Institute, Washington.
- 4) Das, Kumar (1993) Rural Development through Decentralization, Discovery Pub. House, Delhi. 180p
- 5) Deb, Alok Kumar (2006), World Cooperative Movement Cooperative Movement India. Com.
- 6) NABARD, (2000) Statistical Statements Relating to Co-operative Movement in India 1997-98-Part I and Part, Delhi.

The Fragmented Psyche: A Psychoanalytical Study of *Breathe: Into the Shadows*

Ms. Bhvishka Sugandh

VMV College, Nagpur

Dr. Savita Deogirkar

Professor, VMV College, Nagpur

Abstract

This paper offers a comprehensive psychoanalytical exploration of the psychological thriller *Breathe: Into the Shadows* (2020), featuring Abhishek Bachchan in the role of Dr. Avinash Sabharwal. The series revolves around a seemingly devoted father whose desperate search for his kidnapped daughter gradually reveals his struggle with Dissociative Identity Disorder (DID).

Drawing upon Freudian structural theory, psychoanalytic concepts of repression and trauma, and Jungian archetypal analysis, this study examines how the narrative situates dissociation within a deeper framework of unresolved childhood conflicts and unconscious desires. Particular attention is given to the symbolic construction of the alter ego “J,” the mythological reference to Ravan, and the psychological implications of violence, guilt, morality, and identity fragmentation.

Through the lens of classical and post-Freudian psychoanalysis, the series emerges as a compelling case study of the unconscious mind's role in shaping behaviour, moral conflict, and internal chaos.

Keywords

Psychoanalysis; Dissociative Identity Disorder; Repression; Trauma; Freudian Theory; Jungian Shadow; Identity Fragmentation; Indian Psychological Thriller

Introduction

In recent years, psychological thrillers on digital platforms have gained prominence for their ability to portray mental illness with increasing complexity and nuance. *Breathe: Into the Shadows*, an Amazon Prime original directed by Mayank Sharma, stands out for its layered depiction of trauma and fractured identity. While the narrative initially presents itself as a crime thriller centred on a child's abduction, it gradually transforms into an introspective exploration of the protagonist's fragmented psyche. The revelation that the antagonist “J” is not an external criminal but the dissociated alter ego of Avinash Sabharwal reframes the entire plot as a psychological descent into the unconscious.

The fusion of thriller conventions with psychoanalytical depth makes the series particularly suitable for scholarly analysis. Sigmund Freud's concepts of the unconscious, repression, and the structural model of the psyche intersect meaningfully with the series' exploration of trauma, morality, and violence. In addition, Carl Jung's notion of the shadow self enriches the symbolic representation of Ravan—the ten-headed demon invoked in the series as a metaphor for inner multiplicity and psychological fragmentation. This paper analyses how these psychoanalytical ideas are embedded in the narrative structure, character development, and symbolism, positioning *Breathe: Into the Shadows* as a contemporary dramatization of classical psychological theories.

Psychoanalysis and the Structural Model of the Psyche

Freud's structural model of the psyche—comprising the id, ego, and superego—provides a productive framework for analysing Avinash Sabharwal's divided identity. The id represents instinctual drives governed by aggression, desire, and the pleasure principle; the ego functions as the rational mediator with reality; and the superego embodies internalised moral standards, guilt, and ideals.

In the series, Avinash largely represents the ego. As a psychiatrist, he is composed, logical, and socially functional, aligning with Freud's conception of the ego as the rational, reality-oriented aspect of the psyche. His professional persona reflects control, empathy, and moral responsibility.

In contrast, the alter ego “J” operates as the embodiment of the id. J expresses unrestrained aggression, suppressed rage, and violent impulses that Avinash has repressed for years. Acting beyond moral and legal constraints, J fulfils instinctual desires without guilt or hesitation. The dominance of the id over the ego is dramatized through J's calculated murders, which Avinash's conscious self experiences as deeply distressing and morally unacceptable. The superego manifests through Avinash's overwhelming guilt, anxiety, and fear of exposure. Each re-emergence of awareness brings intense psychological punishment in the form of shame, dread, and internal conflict. Freud explicitly argued that an excessively harsh or punitive superego can lead to neurosis, as the ego becomes crushed under relentless moral condemnation. Avinash's psychological breakdowns and self-alienation vividly illustrate this mechanism, reinforcing the Freudian understanding of internal conflict and mental disorder.

Dissociative Identity Disorder and Repression

Central to the narrative is Avinash's experience of Dissociative Identity Disorder (DID), a condition psychoanalysis understands as an extreme defensive response to trauma. Dissociation arises when the psyche encounters experiences too overwhelming to be consciously processed, particularly during childhood. Avinash's dissociation originates in early emotional neglect and abuse. Freud maintained that traumatic experiences

threatening psychic stability are repressed into the unconscious; however, repression is never absolute. Repressed material inevitably returns through symptoms, dreams, or pathological formations. In Avinash's case, the return of the repressed takes the form of a fully developed alter identity. "J" functions as the psychic repository for emotions Avinash cannot tolerate—rage, fear, helplessness, and vengeance. Post-Freudian theorists such as Kalsched argue that dissociation serves as a survival strategy, allowing the child to preserve a coherent sense of self by splitting off unbearable affect. J thus emerges as both protector and persecutor: violent, yet driven by a distorted sense of justice and control. The series avoids sensationalizing DID and instead presents it as a tragic consequence of unresolved trauma. Avinash's confusion, suffering, and moral conflict align closely with psychoanalytic understandings of dissociation as a deeply painful and disorganizing condition.

The Symbolism of Ravan and the Shadow Self

A striking symbolic element in the series is the invocation of Ravan from the Ramayana. J frames his actions through the metaphor of Ravan's ten heads, each representing a human flaw. This symbolism operates on both cultural and psychological levels. From a Jungian perspective, Ravan embodies the shadow archetype—the rejected, unconscious aspects of the self. Jung argued that failure to integrate the shadow leads to destructive projections and moral distortions. J represents Avinash's shadow: the accumulated rage, aggression, and resentment denied by his socially acceptable persona. The multiplicity of Ravan's heads mirrors Avinash's fragmented psyche, reinforcing the theme of internal division. J's moral justification of murder as the eradication of societal "sins" illustrates projection, a defense mechanism whereby unacceptable internal impulses are attributed to others. Violence thus becomes morally rationalized, allowing the psyche to evade guilt while acting out forbidden desires.

Childhood Trauma and the Formation of the Psyche

Freud emphasized that early childhood experiences play a decisive role in shaping adult personality. Avinash's traumatic upbringing disrupted the normal integration of emotional experience, leading to insecurity, suppressed anger, and dissociation. From a developmental psychoanalytic perspective, unresolved trauma interferes with identity formation and moral development. J can be understood as the embodiment of the wounded inner child—expressing rage and helplessness that Avinash was never allowed to articulate. In line with Kalsched's concept of the "self-care system," J functions as an internal protector that ultimately becomes destructive.

Resolution, Self-Realization, and Catharsis

The climax of the series emphasizes psychological insight rather than resolution. As Avinash begins to confront J, the boundary between ego and alter destabilizes. Freud

viewed therapeutic healing as the process of making the unconscious conscious, allowing repressed material to be integrated rather than split off.

Avinash's acknowledgment of J marks a movement towards catharsis; however, the series realistically resists presenting this as a cure. DID requires prolonged therapeutic work, and healing remains uncertain. The unresolved ending underscores the chronic nature of trauma and the non-linear process of psychological integration.

Conclusion

Breathe: Into the Shadows transcends the conventions of the crime thriller by offering a profound exploration of trauma, identity, and the unconscious mind. Through Avinash Sabharwal, the series demonstrates how unresolved childhood experiences can fracture the psyche and distort morality. Freudian and post-Freudian psychoanalysis illuminate the internal struggle between instinct, guilt, and survival, while Jungian theory enriches the symbolic dimension of the narrative. The portrayal of dissociation and repression transforms the series into a valuable psychoanalytical case study, reminding viewers that the most enduring conflicts are often those waged within the mind.

References / Works Cited

Freud, S. (1923). *The Ego and the Id*. London: Hogarth Press. This is the primary source where Freud explains that an excessively harsh superego produces guilt, anxiety, and neurosis.

Freud, S. (1915). *Repression*. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. 14). London: Hogarth Press.

Jung, C. G. (1959). *Aion: Researches into the Phenomenology of the Self*. Princeton: Princeton University Press.

Kalsched, D. (1996). *The Inner World of Trauma: Archetypal Defenses of the Personal Spirit*. London: Routledge.

Kaplan, H. I., & Sadock, B. J. (2007). *Synopsis of Psychiatry*. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Washington, DC: APA.

Reimagining Women's Emancipation in India: A Gandhian Perspective

Dr. Pooja Pandya

VMV Commerce, JMT Arts & JJP Science College
Wardhaman Nagar, Nagpur-08

Abstract

Women's emancipation in India has been shaped by multiple ideological currents, social practices, and historical processes. Among these, Mahatma Gandhi's perspective occupies a unique position, as it challenged entrenched patriarchal norms while remaining rooted in indigenous moral and cultural frameworks. This research paper examines Gandhi's vision of women's emancipation not through comparison with individual reformers, but through a thematic and conceptual analysis of his ideas vis-à-vis patriarchal social structures, traditional gender roles, and modern notions of equality. The paper explores how Gandhi redefined women's roles by emphasizing moral strength, non-violence, economic self-reliance, and active participation in public life. It also critically evaluates the limitations and contradictions within Gandhian thought, particularly his emphasis on complementarity rather than absolute sameness between the sexes. The study argues that despite these limitations, Gandhi's approach represented a transformative challenge to patriarchy and continues to offer valuable insights for contemporary debates on gender justice and social reform.

Keywords: Mahatma Gandhi, women's emancipation, patriarchy, gender roles, non-violence, social reform, India

Introduction

The status of women has long served as a crucial indicator of social progress and moral development in societies across the world. In India, women's lives have historically been shaped by rigid patriarchal norms that governed family structures, social customs, economic participation, and public visibility. Practices such as child marriage, dowry, enforced widowhood, purdah, and the denial of education limited women's autonomy and reinforced their subordinate position within society. While colonial modernity and early social reform movements initiated debates on women's rights, these efforts often remained confined to elite circles and failed to transform the

everyday realities of women, particularly those from rural and marginalized backgrounds.

Mahatma Gandhi approached the question of women's emancipation as part of a larger project of moral and social reconstruction. For Gandhi, political freedom from colonial rule was inseparable from the liberation of women from social oppression. He viewed patriarchy not merely as a legal or institutional problem but as a moral disorder rooted in attitudes, values, and social conditioning. By linking women's emancipation to ethical reform, self-discipline, and collective responsibility, Gandhi articulated a vision that differed significantly from dominant Western models of feminism and colonial notions of progress.

This paper seeks to reimagine women's emancipation in India through a Gandhian lens. Rather than comparing Gandhi with other reformers, the study undertakes a thematic analysis of his ideas in relation to patriarchal structures, traditional gender roles, and modern ideals of equality. It examines how Gandhi both challenged and negotiated tradition, how he envisioned women's roles in family and society, and how his thought continues to resonate in contemporary discussions on gender justice.

Patriarchy and the Social Position of Women in India

Patriarchy in India has historically functioned as a comprehensive system of social organization that regulated women's lives from birth to death. Gender hierarchies were sustained through customs, religious interpretations, economic dependency, and social sanctions. Women were primarily valued in relation to their roles as daughters, wives, and mothers, with little recognition of their individuality or agency. Education for women was considered unnecessary or even dangerous, as it was believed to threaten social stability and family honor.

Economic participation by women, though widespread in agriculture, crafts, and informal labor, remained largely invisible and undervalued. Social norms often equated respectability with women's withdrawal from productive work and public spaces. Such conditions reinforced women's dependence on male authority and limited their opportunities for self-expression and decision-making.

Gandhi recognized that patriarchy was sustained not only by men but also by social conditioning that shaped women's self-perception. He argued that true emancipation required a transformation of social attitudes and inner values rather than mere external reforms. His critique of patriarchy was therefore moral as well as social, aimed at dismantling the psychological foundations of gender inequality.

Gandhi's Moral Critique of Patriarchal Customs

Gandhi's engagement with women's issues was marked by his uncompromising opposition to social customs that degraded women's dignity. While he held deep respect for Indian traditions, he consistently distinguished between cultural continuity and moral stagnation. Practices such as child marriage, dowry, purdah, and the devadasi system came under severe criticism in his writings and speeches.

Child marriage, according to Gandhi, was both a physical and moral evil that deprived girls of health, education, and emotional maturity. He condemned dowry as a dehumanizing practice that reduced women to commodities and corrupted the institution of marriage. The purdah system, in his view, symbolized fear and mistrust rather than virtue, as it restricted women's freedom and weakened social relations between men and women.

Gandhi's opposition to prostitution and the devadasi system reflected his deep concern for the exploitation of vulnerable women. He viewed these practices as collective social failures rather than individual moral lapses and emphasized rehabilitation, dignity, and social responsibility. Through these critiques, Gandhi directly confronted patriarchal norms that justified control over women's bodies and lives.

Reconstructing Gender Roles: Tradition and Transformation

One of the most distinctive aspects of Gandhian thought on women lies in his approach to gender roles. Gandhi rejected the notion that women were inherently inferior or weak. On the contrary, he argued that women possessed immense moral strength, patience, and resilience—qualities essential for social transformation. However, he did not advocate a complete erasure of gender differences. Instead, he emphasized complementarity, viewing men and women as partners with distinct but equally valuable roles.

This perspective allowed Gandhi to challenge traditional gender hierarchies while remaining within a culturally resonant framework. He sought to expand women's roles beyond domestic confinement by encouraging participation in education, social reform, and political movements. At the same time, he valued roles such as motherhood and caregiving, interpreting them as sources of moral power rather than symbols of subordination.

Critics have argued that this emphasis on complementarity risks reinforcing traditional expectations and limiting women's choices. Nevertheless, in the historical context of early twentieth-century India, Gandhi's reinterpretation of gender roles represented a significant departure from prevailing norms and enabled broader

acceptance of women's public participation.

Women, Non-Violence, and Moral Power

Gandhi's philosophy of non-violence (ahimsa) provided a powerful framework for women's emancipation. He believed that women were particularly suited to the practice of non-violence due to their capacity for endurance, compassion, and self-sacrifice. These qualities, often dismissed as signs of weakness, were redefined by Gandhi as sources of strength and moral authority.

Through satyagraha, Gandhi invited women to participate actively in struggles against injustice without abandoning their ethical principles. Women's involvement in movements such as the Salt Satyagraha demonstrated their ability to confront oppression with courage and discipline. By placing women at the forefront of non-violent resistance, Gandhi challenged patriarchal assumptions about political leadership and power.

This emphasis on moral power rather than physical force offered an alternative model of empowerment that resonated deeply with women from diverse social backgrounds. It also redefined political participation as a space where ethical commitment and social responsibility were as important as formal authority.

Economic Self-Reliance and the Dignity of Labour

Economic dependence has been one of the most enduring pillars of women's subordination. Gandhi addressed this issue by advocating economic self-reliance through simple, productive work. The spinning wheel and the khadi movement became symbols of dignity, self-respect, and resistance to both colonial exploitation and internal social hierarchies.

Gandhi encouraged women, particularly from poor and rural backgrounds, to engage in spinning and weaving as a means of earning income and asserting economic agency. He also challenged elite notions of status that associated respectability with idleness, urging educated and upper-class women to reconnect with productive labour. In this way, Gandhi linked women's economic empowerment with national self-reliance and social solidarity.

While spinning alone could not address the structural inequalities of the economy, Gandhi's emphasis on productive work helped redefine women's relationship with labour and contributed to a broader recognition of their economic contributions.

Education and Consciousness-Raising

For Gandhi, education was central to women's emancipation, not merely as a

means of acquiring skills but as a process of moral and social awakening. He emphasized character formation, self-reliance, and social responsibility, arguing that educated women would become agents of change within families and communities.

Gandhi believed that education should empower women to question injustice, resist oppressive customs, and participate actively in public life. Although his vision of education was often shaped by traditional values, it marked a decisive break from attitudes that denied women access to learning altogether. Education, in his framework, was both a personal and collective tool for transformation.

Limitations and Critical Reflections

Despite its progressive elements, Gandhian thought on women is not without limitations. His idealization of sacrifice, motherhood, and self-restraint has been criticized for placing disproportionate moral burdens on women. His reluctance to endorse absolute equality in all professions and roles reflects the influence of traditional assumptions about gender differences.

From a contemporary perspective, these aspects of Gandhi's thought may appear restrictive. However, they must be evaluated within the historical and cultural context in which he operated. Gandhi sought to initiate change without alienating society, and his emphasis on moral reform was intended to create sustainable transformation rather than abrupt disruption.

Contemporary Relevance of Gandhian Thought

In present-day India, women continue to face challenges such as gender-based violence, economic inequality, and social discrimination despite constitutional guarantees of equality. Gandhi's emphasis on moral responsibility, social attitudes, and collective action remains relevant in addressing these issues. His insistence that women's emancipation must involve inner transformation as well as structural reform offers valuable insights for contemporary gender discourse.

By integrating ethics with activism, Gandhi's approach encourages a holistic understanding of empowerment that goes beyond legal rights to encompass dignity, self-respect, and social harmony.

Conclusion

Reimagining women's emancipation through a Gandhian perspective reveals a complex and nuanced vision that sought to challenge patriarchy while remaining grounded in moral and cultural values. Gandhi redefined women's roles by emphasizing moral strength, non-violence, economic self-reliance, and active participation in social

and political life. Although his thought contains tensions and limitations, it represented a transformative intervention in a deeply patriarchal society.

Gandhi's legacy lies not in offering a rigid blueprint for women's emancipation but in providing an ethical framework that continues to inspire reflection and action. His vision invites ongoing dialogue between tradition and change, morality and rights, and individual dignity and collective responsibility in the pursuit of gender justice.

References

- Bandyopadhyay, B. (2004). *Mahatma Gandhi and Women*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Chakrabarty, B. (2006). *Social and Political Thought of Mahatma Gandhi*. London: Routledge.
- Gandhi, M. K. (1927). *Young India*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
- Gandhi, M. K. (1938). *Harijan*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
- Gandhi, M. K. (1958–1994). *The Collected Works of Mahatma Gandhi (Vols. 1–100)*. New Delhi: Publications Division, Government of India.
- Kumar, R. (1993). *The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India 1800–1990*. New Delhi: Kali for Women.
- Nanda, B. R. (1989). *Gandhi and His Critics*. New Delhi: Oxford University Press.
- Parekh, B. (1997). *Gandhi: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Report of the Committee on the Status of Women in India. (1974). *Towards Equality*. New Delhi: Government of India.
- Sen, A. (2005). *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity*. London: Penguin Books.

Vikram Seth as an Indian Diasporic Author

Ms Roshani Mahajan

Research Scholar

VMV Commerce JMT Arts and JJP Science College, Maharashtra, India

Dr. Abhay Mudgal

Professor

VMV Commerce JMT Arts and JJP Science College, Maharashtra, India

Abstract

Vikram Seth is widely recognised as one of the most influential diasporic writers in contemporary literature. This study examines the recurring diasporic themes that permeate his major works. It identifies the presence of the Chinese diaspora in *From Heaven Lake*, the British diaspora in *Mappings*, the American diaspora in *The Golden Gate*, and the Indian diaspora in *A Suitable Boy*.

To maintain a focused scope, the analysis concentrates on *The Golden Gate* and *A Suitable Boy*, two of Seth's most celebrated novels. The study argues that Seth employs literature as a medium to articulate the political, cultural, and emotional currents of a nation, and these dimensions are vividly reflected in the selected texts.

Keywords: Diaspora, globalisation, nostalgia, immigrant, displacement.

Introduction

The phenomenon of globalisation has significantly shaped the modern understanding of the term diaspora. As global mobility increased, individuals began relocating across national borders for employment, education, marriage, and other opportunities. This movement led to the formation of diverse diasporic communities. The term diaspora, derived from the Greek word meaning “scattering of seeds,” was initially associated with exiles and refugees but has since expanded to include immigrants and expatriates (Phulia & Verma 1).

Ashcroft, Griffiths, and Tiffin describe diaspora as the “voluntary or forced migration of peoples from their ancestral lands into new regions” (Phulia & Verma 31). While globalisation facilitated cultural exchange and community formation, it also coincided with wars, natural disasters, racism, and political upheavals, prompting large-scale migrations. For many Indians, the allure of Western modernity and the promise of economic opportunity encouraged movement across the globe.

Diasporic individuals—whether NRIs (Non-Resident Indians) or PIOs (Persons of Indian Origin)—often maintain strong emotional, cultural, and spiritual ties to their

homeland. Their writings frequently express nostalgia, alienation, cultural conflict, identity crises, and the longing for roots. These themes form the foundation of diasporic literature (Pradhan & Shukla 54). Diasporic writing also introduces Indian culture to global audiences, contributing to multiculturalism and cross-cultural understanding.

Historical events such as the India–Pakistan Partition and contemporary crises like the Russia–Ukraine war illustrate how conflict compels people to migrate for safety. While migration fosters cultural diversity, it also generates emotional dislocation and challenges of assimilation.

Indian diasporic writers—including A.K. Ramanujan, Bharati Mukherjee, Meena Alexander, Rohinton Mistry, V.S. Naipaul, Salman Rushdie, Anita Desai, Manju Kapur, and Vikram Seth—have explored themes of inequality, discrimination, cultural conflict, and identity. Their works portray the struggles of immigrants navigating unfamiliar societies, linguistic barriers, and generational divides.

Diaspora in Indian Writing

Diasporic literature often reflects tensions between native and adopted cultures. Works such as Iqbal Ramoowalla's *The Death of a Passport*, Bharati Mukherjee's *Jasmine*, Chitra Divakaruni's *The Mistress of Spices*, Jhumpa Lahiri's *The Namesake*, Meera Syal's *Anita and Me*, Amitav Ghosh's *The Shadow Lines*, Anita Desai's *Fasting, Feasting*, and Manju Kapur's *The Immigrant* depict the emotional, cultural, and social challenges faced by immigrants.

These narratives highlight issues such as:

- undocumented immigrant struggles
- racial discrimination
- generational conflict
- cultural assimilation
- gendered violence
- identity fragmentation

As Bhattacharyya notes, the search for identity becomes central when individuals cross cultural boundaries (19).

Vikram Seth as a Diasporic Writer

Like many diasporic authors, Vikram Seth addresses themes of racism, marginalisation, cultural conflict, displacement, and gendered experiences. His novels *The Golden Gate* and *A Suitable Boy* illustrate that culture is dynamic and constantly evolving. Although born into a Bengali Hindu family in Calcutta, Seth's writings reflect a deep respect for multiple religions and cultures.

Seth's extensive travels exposed him to diverse cultural landscapes, which he

skilfully incorporates into his works. Meenakshi Mukherjee describes Seth as “a citizen of the world,” whose writing transcends national boundaries (Prasad 183). Seth acknowledges that race, religion, caste, and travel are integral to diasporic experience. His travelogue *From Heaven Lake* offers insights into the Chinese diaspora and cultural identity.

Diasporic Elements in *The Golden Gate*

Published in 1986 and set in San Francisco, *The Golden Gate* is a verse novel inspired by Pushkin's *Eugene Onegin*. Through characters such as John Brown, Liz Dorati, Phil Weiss, and Janet, Seth explores themes of love, loneliness, friendship, sexuality, and cultural adaptation.

America's multicultural landscape—shaped by waves of migration—forms the backdrop of the novel. Bhattacharyya notes that immigrants must learn the customs of their new land, a process Seth himself experienced upon moving to the United States (24). Seth contrasts American and Indian cultural values, particularly regarding marriage. While Indian marriage is portrayed as a union of families and traditions, John Brown views marriage as an escape from loneliness.

Seth respects American culture yet remains emotionally rooted in Indian traditions. His portrayal reflects both admiration and critique, revealing the dual consciousness typical of diasporic identity.

Diasporic Elements in *A Suitable Boy*

Published in 1993, *A Suitable Boy* is one of Seth's most celebrated works. Spanning 1,349 pages, the novel offers a panoramic view of post-independence India. It explores themes of marriage, family, caste, religion, and cultural continuity.

Although set in 1952, the novel resonates with contemporary social realities. Seth's diasporic sensibility emerges through his nuanced portrayal of relationships—father–son, mother–daughter, husband–wife—and through his depiction of cultural rituals and spiritual values. Characters such as Savita Mehra, Pran Kapoor, Arun Mehra, and Meenakshi Chatterji embody the complexities of Indian familial structures.

Seth emphasises that Indian culture is deeply spiritual, rooted in devotion, sacrifice, and emotional bonds (Pradhan & Shukla 59). His diasporic perspective allows him to view Indian culture with both intimacy and critical distance.

Conclusion

This study highlights the diasporic dimensions in Vikram Seth's *The Golden Gate* and *A Suitable Boy*. Seth's works reflect themes of alienation, cultural conflict, nostalgia, and identity—hallmarks of diasporic literature. His characters embody the emotional and cultural tensions of living between worlds. Seth's portrayal of marriage

and family underscores their significance as stabilising institutions within Indian society. Through his writing, Seth emerges as a diasporic author whose works bridge cultures and articulate the complexities of global identity.

Works Cited

A Suitable Boy. Aleph Book Company, New Delhi, India, 2014.

The Golden Gate. Penguin Random House India Pvt. Ltd., Haryana, India, 2012.

Phulia, S., and Hemant Verma. The Indian Diasporic Writing. Shri Sai Printographers, 2009.

Pradhan, Ram, and Supriya Shukla. Facets of Indian Diasporic Writings. Atlantic, July 2021.

Bhattacharyya, Kakali. Search for Identity. Authorspress, 2015.

Prasad, G.J.V. Vikram Seth: An Anthology of Recent Criticism. Pencraft International, Delhi, 2011.

घुमकड़ शास्त्र और घुमकड़ी के नए प्रतिमानः एक समालोचनात्मक चिंतन

भारती पाठक
सहायक अध्यापक
बेसिक शिक्षा विभाग, जनपद-अयोध्या, उत्तर प्रदेश

सृष्टि के आरंभ से ही मनुष्य चलायमान रहा है उसकी भ्रमण प्रवृत्ति चाहे भोजन को लेकर रही हो, आश्रय स्थली के लिए, या पर्यावरणीय बदलाव से सुरक्षा के लिए, उसे एक स्थान से दूसरे स्थान पर विचरण करने हेतु प्रेरित करती रही है संभवतः हम मनुष्य ही नहीं सभी जीव-जन्तु घुमकड़ी की एक स्वाभाविक प्रवृत्ति और जिज्ञासा के साथ ही जन्म लेते हैं यही जिज्ञासा हमें नई वस्तुओं और स्थानों के खोज की ओर प्रेरित करती है जिसे विकास का चरण भी कहा जा सकता है चूंकि हम जड़ नहीं चेतन हैं और चेतनता गतिशील होती है सो हमारा सतत गतिशील होना हमारे सजीव होने की भी सार्थकता है इसी यथार्थ को धर्म मानकर दुनिया के समक्ष प्रस्तुत करने वाले घुमकड़ी के पितामह पंडित राहुल सांकृत्यायन का घुमकड़ शास्त्र, यात्रा चिंतन और घुमकड़ों की भूमिका को लेकर एक ऐसे संसार की रचना करता है जहां घुमकड़ ही ईश्वर की श्रेष्ठ कृति है और उसका धर्म-कर्म जीवन सब घुमकड़ी है उनके अनुसार जन्म से लेकर मृत्यु तक की सम्पूर्ण जीवन यात्रा घुमकड़ी का ही पर्याय है जो उसे समाज में रहने और यथोचित व्यवहार करने की कला ही नहीं सिखाती वरन नए संसार की खोज का मार्ग भी प्रशस्त करती है यहाँ तक की इतिहास में भी अनेक ऐसे प्रमाण मिलते हैं जो सिद्ध करते हैं कि इस दुनिया और सभ्य समाज की स्थापना में एक घुमकड़ का योगदान सर्वोपरि रहा है

उनका कहना था कि १. 'मेरी समझ में दुनिया की सर्वश्रेष्ठ वस्तु है घुमकड़ी घुमकड़ से बढ़कर देश और समाज का कोई हितकारी नहीं हो सकता कहा जाता है ब्रह्मा ने सृष्टि को पैदा, धारण और नाश करने का जिम्मा अपने ऊपर लिया है पैदा करना और नाश करना दूर की बातें हैं, उनकी यथार्थता सिद्ध करने के लिए न प्रत्यक्ष प्रमाण सहायक हो सकता है न अनुमान ही हाँ दुनिया के धारण की बात तो निश्चय ही न ब्रह्मा के ऊपर है न विष्णु के और न शंकर के ही ऊपर दुनिया दुःख में हो चाहे सुख में सभी समय यदि सहारा पाती है, तो घुमकड़ की ही ओर से प्राकृतिक आदिम मनुष्य परम घुमकड़ थों खेती बागवानी तथा घर द्वार से मुक्त वह आकाश के पंछियों की भांति पृथ्वी पर सदा विचरण करता था, जाड़े में यदि इस जगह था तो गर्मियों में वहाँ से कोसों दूरें

प्राचीन भारतीय घुमकड़ परंपरा में आर्यों, शकों, हूणों के अलावा आदि शंकराचार्य और जैन धर्म के संस्थापक महावीर स्वामी आदि रहे जिन्होंने निरंतर भ्रमण करते हुए धर्म और दर्शन का प्रचार प्रसार किये मध्य काल में रामानंद और चैतन्य महाप्रभु जैसे संतों ने भले ही भक्ति का मार्ग चुना किन्तु उस परंपरा को आगे ले जाने के लिए घुमकड़ी का ही मार्ग चुना और विचारों को दूर-दूर तक फैलाया उनका उद्देश्य भले धर्म और भक्ति का प्रचार प्रसार करना था लेकिन निश्चित ही घुमकड़ी ने न केवल उनके कार्य को सहज और सुगम बनाया बल्कि भिन्न-भिन्न संस्कृतियों के प्रभाव और संपर्क में आने से समय-समय पर उनके स्वयं के ज्ञान का परिमार्जन किये घुमकड़ी ने नए देशों और दुनिया के लिए नए मार्गों की खोज और निर्माण भी किया जिसके प्रत्यक्ष उदाहरण कोलंबस, वास्को डी गामा, और मार्को पोलो आदि के अन्वेषण रहे हैं आधुनिक भारत में यह परंपरा विशेष रूप से स्वामी विवेकानंद,

महात्मा गांधी और जय प्रकाश नारायण के अलावा यात्रा वृत्तांत के उन लेखकों द्वारा आगे ले जाई गई जिन्होंने भ्रमण साहित्य की स्थापना की, जो आज तक डिजिटल घुमकड़ी के रूप में सतत जारी हैं

वास्तव में घुमकड़ी एक स्वाभाविक स्फूर्ति की प्रक्रिया है जो हम सभी में प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से विद्यमान रहती है और अवसर मिलते ही प्रकट हो उठती हैं यह कतई आवश्यक नहीं है कि सभी में इसकी मात्रा या उद्देश्य समान हो किन्तु यह होती अवश्य है संभवतः इसीलिए घुमकड़ शास्त्र घुमकड़ी को मनुष्य का सनातन धर्म बताता है राहुल सांकृत्यायन लिखित घुमकड़ शास्त्र १९४८ में प्रकाशित हुआ जिसमें १६ अध्यायों का समावेश है ये सोलह अध्याय अथातो घुमकड़ जिज्ञासा से आरंभ होकर जंजाल तोड़ो, स्वावलंबन स्त्री घुमकड़ और प्रेम से होते हुए मृत्यु दर्शन तक जाते हैं घुमकड़ शास्त्र घुमकड़ी को जीवन दर्शन के रूप में परिभाषित करते हुए घुमकड़ के कर्तव्यों, सामाजिक भूमिकाओं तथा व्यावहारिक कारकों की स्पष्ट व्याख्या करता है इसमें घुमकड़ी के कुछ आधारभूत नियमों की भी बात कही गई है जिसके अनुसार घुमकड़ी किसी भी प्रकार के मोह या बाधा से रहित व निर्द्वंद्व होनी चाहिए तथा भोजन या आश्रय भी न्यूनतम सुविधा वाला होना चाहिए २. ‘करतल भिक्षा, तरुतल वास’ तथा दिग-अम्बरें” इसके अतिरिक्त कहीं भी अधिक दिनों तक ठहरना पाप के समान है

इसमें एक महत्वपूर्ण बात घुमकड़ की आयु के बारे में है कि घुमकड़ी तरुणावस्था में ही आरंभ हों घुमकड़ शास्त्र कहता है कि ३. ङ्गकौन समय है जबकि तरुण को महाभिनिष्क्रमण करना चाहिए मैं समझता हूँ इसके लिए कम से कम आयु १६-१८ की होनी चाहिए और कम से कम पढ़ने की योग्यता मैट्रिक या उसके आस-पास वाली दूसरी तरह की पढ़ाई मैट्रिक से मेरा मतलब किसी खास परीक्षा से नहीं, बल्कि उतना पढ़ने में जितना साधारण साहित्य, इतिहास, भूगोल, गणित का ज्ञान होता है घुमकड़ी के लिए वह अल्पतम आवश्यक ज्ञान है मैं चाहता हूँ कि एक बार चल देने पर फिर आदमी को बीच में मामूली ज्ञान के अर्जन की फिक्र में रुकना नहीं पड़े घर छोड़ने के लिए सबसे कम आयु १६ से १८ वर्ष है, अधिक से अधिक आयु मैं २३ से २४ वर्ष मान्यता हूँ २४ तक घर से निकल जाना चाहिए, नहीं तो आदमियों पर बहुत से कुसंस्कार पड़ने लगते हैं, उसकी बुद्धि मलिन होने लगती है, मन संकीर्ण पड़ने लगता है, शरीर को परिश्रमी बनाने का मौका हाथ से निकलने लगता है, भाषाएं सीखने के सबसे उपयोगी आयु के कितने ही बहुमूल्य वर्ष हाथ से चले जाते हैं इस तरह १६ से २४ साल की आयु वह आयु है जब कि महाभिनिष्क्रमण करना चाहिए ङ्ग

वास्तव में यात्रा का एक अनिवार्य तत्व विषम परिस्थितियों में अनुकूलन की क्षमता का होना भी है तरुणावस्था में हमारा शरीर सर्वाधिक अनुकूलनशील होता है तथा कठिन से कठिन परिस्थिति का निर्भीकता से सामना करने का शारीरिक साहस और मानसिक क्षमता इसी अवस्था में सर्वाधिक होती है अतः घुमकड़ी आरंभ करने का यह आदर्श काल होता है घुमकड़ शास्त्र के अनुसार घुमकड़ी के दौरान किए जाने वाले आचरण संबंधी कुछ सिद्धांत भी होते हैं जिनके अनुसार किया गया आचरण घुमकड़ी के असल उद्देश्य को संतृप्त करता है यथा - घुमकड़ी के दौरान समूह बड़ा न हो ताकि घनिष्ठता न बढ़े क्योंकि घनिष्ठता मोह सृजित करती है और मोह का अर्थ है बाधों शिक्षा जिसमें विभिन्न भाषाओं को बोलने और समझने का थोड़ा बहुत ज्ञान हो, तकनीकी ज्ञान, स्वावलंबन के साथ ही साथ घुमकड़ी का उद्देश्य सृजनात्मकता हो न कि संहार करने वाला यह पुस्तक जब लिखी गई तत्कालीन समाज में स्त्री घुमकड़ होने की बात सोचना या स्वीकारना कठिन था लेकिन घुमकड़ शास्त्र के अनुसार घुमकड़ी सनातन धर्म है और इसमें स्त्रियों को भी समान रूप से प्रतिभाग को प्रोत्साहित करने की बात कही गई है

४. ङ्गजहां तक घुमकड़ी करने का सवाल है, स्त्री का उतना ही अधिकार है, जितना पुरुष का स्त्री क्यों अपने को

इतना हीन समझे ? पीढ़ी के बाद पीढ़ी आती है, और स्त्री भी पुरुष की तरह बदलती रहती हैं किसी वक्त स्वतंत्र नारियां भारत में रहा करती थीं उन्हे मनु स्मृति के कहने के अनुसार स्वतंत्रता नहीं मिली थीं इन्हें समेकित रूप में कहें तो घुमकड़ शास्त्र में वर्णित घुमकड़ धर्म के नियम स्त्री पुरुष दोनों पर समान भाव से निरूपित होते हैं और एक घुमकड़ के रूप में मनुष्य को जिज्ञासु, स्वावलंबी और सृजनकारी बनाने पर केंद्रित हैं

समय और युग परिवर्तनशील हैं तो ऐसे में घुमकड़ी के प्रतिमानों में भी बदलाव और नवीनता के सहज दृश्य परिलक्षित होना स्वाभाविक हैं सतत विकास के फलस्वरूप आज संस्कृतियाँ सिमटती सी दिखाई दे रही हैं, वजह है यातायात और संचार के साधनों में व्यापक विकास और उनकी सहज सुलभता जिसने देश-देशांतरों के बीच की दूरियों को समेट कर महीनों और दिनों से घंटों और मिनटों में परिवर्तित कर दिया हैं जहां पहले कहीं आना-जाना एक व्यापक योजना और तैयारी का कार्य होता था आज महज कुछ घंटों में आसानी से पहुँचा जा सकता हैं वायुयान व रेल की सुलभता के साथ ही गूगल मैप जैसे कई साधन है जो सटीक मार्गों की जानकारी देने के साथ-साथ समय भी बचाते हैं और सम्पूर्ण विश्व को एक देश के रूप में समेटने में सक्षम है, जो घुमकड़ी के लिए वरदान जैसा हैं जबकि पहले की यात्राएं पैदल और जैविक साधनों पर की जाती थीं जो पर्याप्त समय लेती थीं हालांकि उनसे विषम परिस्थितियों से अनुकूलन करने के अधिक अवसर मिलते थे लेकिन साथ ही साथ वे जोखिम भरी भी होती थीं ऐसे में पूर्व की अपेक्षा आज यात्राओं में दुरुहता अवश्य कम हुई है यह सकारात्मक है लेकिन स्थलीय, ऐतिहासिक और व्यावहारिक ज्ञान का पक्ष कहीं न कहीं उथला रह जाता हैं

आज घुमकड़ी डिजिटल होकर सतत और साहस-केंद्रित यात्रा के रूप में उभर रही है जिससे व्यक्तिगत विकास ही नहीं सामाजिक जागरूकता भी फैल रही हैं निरंतर बढ़ रहे घुमकड़ी प्रेम ने पर्यटन उद्योग और साहसिक यात्राओं से संबंधित उद्योगों को फलने फूलने में सहायता की हैं आज की घुमकड़ी भी पूर्व की भांति एक घुमकड़ को स्वतंत्रता और अनुकूलनशीलता भी सिखाती हैं एकल घुमकड़ी का चलन युवाओं में मानसिक तनाव को कम करने और आत्मविश्वास बढ़ाने के साथ ही उनमें जोखिम प्रबंधन की क्षमताओं का विकास करने वाला होता हैं इसके साथ ही कुछ सामाजिक आर्थिक लाभ भी आधुनिक प्रतिमानों में परिलक्षित होते दिखते हैं यथा ईको टूरिज्म जो किसी पर्यटन स्थल विशेष और क्षेत्र के लोगों के लिए रोजगार सृजन के अवसर उपलब्ध कराकर वहाँ की अर्थव्यवस्था को मजबूत करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता हैं सोशल मीडिया पर भेजी गई यात्राओं के वीडियो और सूचनाएं सांस्कृतिक आदान-प्रदान का साधन बनती हैं जो वैश्विक जुड़ाव को बढ़ाती हैं इस तरह आधुनिक घुमकड़ दुनिया भर के लाखों लोगों की दृष्टि बनकर दुनिया दिखाते हैं हालांकि ये प्रतिमान समयानुकूल हैं किन्तु घुमकड़ शास्त्र की मूल अवधारणा यानि निर्बाध भ्रमण और सृजनशीलता से कहीं-कहीं मेल नहीं खाते हैं

मूल शास्त्र के अनुसार घुमकड़ी का उद्देश्य सृजन, खोज और ज्ञान का प्रसार करना होना चाहिए लेखक कहते हैं कि ५. इन्द्रघुमकड़ क्यों दुनिया की सर्वश्रेष्ठ विभूति है ? इसलिए कि उसी ने आज की दुनिया को बनाया हैं यदि आदिम पुरुष एक जगह नदी या तालाब के किनारे गरम मुल्क में पड़े रहते, तो वह दुनिया को आगे नहीं ले जा सकते थे आदमी की घुमकड़ी ने कई बार खून की नदियां बहाई हैं, इसमें संदेह नहीं, और घुमकड़ों से हम हरगिज नहीं चाहेंगे कि वह खून के रास्ते में पड़ें, किन्तु अगर घुमकड़ों के काफिले न आते-जाते तो सुस्त मानव जातियाँ सो जातीं और पशु से ऊपर न उठ पातीं आदिम घुमकड़ों में से आर्यों, शकों, हूणों ने क्या-क्या किया, अपने खूनी पाठों द्वारा मानवता के मार्ग को किस तरह प्रशस्त किया, इसे इतिहास में हम उतना स्पष्ट वर्णित नहीं पाते, किन्तु मंगोल-घुमकड़ों की करामातों को तो हम अच्छी तरह जानते हैं बारूद, तोप, कागज, छापाखाना, दिग्दर्शक, चश्मा यही

चीजें थीं, जिन्होंने पश्चिम में विज्ञान युग का आरंभ कराया और इन चीजों को वहाँ ले जाने वाले मंगोल घुमक्कड़ थे। जबकि घुमक्कड़ी के नए प्रतिमान इसके वास्तविक उद्देश्य से विचलित हैं और उद्देश्य को आत्मकेंद्रित करते हुए सेल्फी लेने और मनोरंजन तक सीमित करते हैं जिससे इसका स्वरूप विकृत होने लगा है। घुमक्कड़ी का उद्देश्य आज ज्ञान प्राप्ति या ज्ञान प्रसार न होकर स्मार्ट फोन से जीवंत उदाहरणों को फैलाने की प्रतियोगिता में बदल चुका है। स्मार्ट फोन और सोशल मीडिया के प्रयोगों ने आज की घुमक्कड़ी को सृजन की अपेक्षा उपभोग के साधनों में परिवर्तित कर दिया है। जहाँ सोशल मीडिया पर तुरत-फुरत आधे-अधूरे ज्ञान को परोसने की तत्परता जिज्ञासा की गहराई को कम करती जा रही है वहीं निरंतर, सुविधाभोगी और उद्देश्यहीन यात्राएं पर्यावरण विनाश और सांस्कृतिक सतहीकरण का पर्याय बनती जा रही हैं। जहाँ पारंपरिक घुमक्कड़ी ज्ञानार्जन को केंद्र में रखती थी आज उसका स्थान व्यवसायिकता ने ले लिया है। यही नहीं निर्धारित मूल्य पर समस्त सुविधायुक्त यात्रा पैकेज का मिलना और वीजा जैसी बाधाएं निर्द्वंद्व यात्रा को रोकती हैं। इसमें भी सबसे अधिक दोषपूर्ण इसका समाज हित को भूलना है।

पूर्व के यात्रा वृत्तांतों में प्रकृति के जैसे सजीव दर्शन और सामान्य जनजीवन के मनोहारी दृश्य और तथ्य पढ़ने को मिलते हैं जैसे अनुभव डिजिटल युग में दुर्लभ हैं। यात्रा साहित्य का मूल सिद्धांत तथ्यात्मकता, आत्मीयता और चित्रात्मकता है जो स्वकेंद्रीकरण में परिवर्तित हो गई है। यात्रा वृत्तांत वैश्विक पर्यावरणीय संकट और व्यक्तिगत संवेदना पर केंद्रित हो गए हैं। वैश्वीकरण ने घुमक्कड़ी को सुलभ अवश्य बनाया है लेकिन संवेदना के स्तर पर उनमें गहनता की कमी दिखती है। घुमक्कड़ शास्त्र घुमक्कड़ी को एक जीवन शैली के रूप में स्थापित करती है जबकि आज की घुमक्कड़ी के आयाम डिजिटल युग, पर्यावरण चिंतन और स्वयं की आंशिक सामाजिक जिम्मेदारी निर्धारित करते हैं। आज यात्रा वृत्तांत लिखित से अधिक वीडियो तथा अल्पकालिक रील्स के रूप में चलचित्र विधा में उपलब्ध हैं जो क्षणिक आवेग और उत्सुकता अवश्य पैदा करते हैं लेकिन उनका प्रभाव जब तक मस्तिष्क को बांध पाए कोई दूसरा ही वीडियो या तस्वीरें इंटरनेट पर उपलब्ध हो जाती हैं और मिलते-जुलते दृश्यों की बाढ़ अरुचि पैदा करने लगती हैं। ए आई के बढ़ते प्रयोग ने इनकी विश्वसनीयता पर भी प्रश्नचिन्ह लगा दिया है। तकनीक के प्रयोग से स्थानों को कृत्रिम रूप से सुंदर दिखाने की अघोषित प्रतियोगिता ने एक काल्पनिक दुनिया ही रच डाली है जहाँ सब कुछ सुंदर है। इन अनुभवों का आधार पहले पुस्तकें होती थीं जिनके बारे में भी घुमक्कड़ शास्त्र आंशिक सकारात्मकता दिखाता है क्योंकि असली अनुभव व्यक्ति स्वयं से ही कर सकता है।

६. पुस्तकें भी कुछ-कुछ घुमक्कड़ी का रस प्रदान करती हैं, लेकिन जिस तरह फोटो देखकर आप हिमालय के देवदार के गहन वनों और स्वेत हिम-मुकुटित शिखरों के सौन्दर्य, उनके रूप, उनके गंध का अनुभव नहीं कर सकते, उसी तरह यात्रा कथाओं से आपको उस बूंद से भेंट नहीं हो सकती, जो एक घुमक्कड़ को प्राप्त होती है।

यानि किसी स्थान या संस्कृति को केवल पढ़कर या वीडियो में देखकर उसकी विश्वसनीयता को नहीं परखा जा सकता है। प्रश्न है कि आधुनिक घुमक्कड़ी कैसी होनी चाहिए जो समयानुकूल, नए प्रतिमानों को समेटे हुए हो और घुमक्कड़ शास्त्र के मूल सिद्धांतों को भी समृद्ध करे तो घुमक्कड़ी वह हो जिसमें समय की कठोरता न हो अर्थात् घुमक्कड़ खूब ठहर कर दुनिया का दृश्यावलोकन करते हुए वहाँ की भाषा, बोली और लोक जीवन को महसूस करें। जहाँ भ्रमण के दौरान स्थानीय संस्कृति, इतिहास का अन्वेषण और लोगों से गहन संवाद हों। घुमक्कड़ स्थानीय उत्पादों व रीति रिवाजों का सम्मान करे और तथ्यात्मक ज्ञान को दुनिया से साझा करते हुए सभी को समृद्ध करे क्योंकि घुमक्कड़ी का असली आनन्द घुमक्कड़ी में ही है।

वैसे भी ७. घुमक्कड़ धर्म किसी जाति-पात को नहीं मानता, न किसी धर्म या वर्ण के आधार पर अवस्थित वर्ग ही

कों यह सबसे आवश्यक है कि एक घुमकड़ दूसरे को देखकर बिल्कुल आत्मीयता अनुभव करने लगे- वस्तुतः घुमकड़ों के विकास के उच्चतल की यह कसौटी है जितने ही उच्च श्रेणी के घुमकड़ होंगे, उतना ही वे आपस में बंधुता अनुभव करेंगे और उनके अंदर तेरा-मेरा का भाव बहुत कुछ लोप हो जाएगा

नए प्रतिमान समय की धारा पर चलते हुए कैसे घुमकड़ शास्त्र के नियमों से संयोजन बना सकें इसके लिए आवश्यक है कि घुमकड़ी को पुनः ज्ञान केंद्रित बनाया जाए न कि उपभोक्तावादी पर्यावरण को अपने अनुकूल बनाने कि अपेक्षा हमें स्वयं उसके अनुकूल बने रहने की आवश्यकता है तभी वास्तविक निर्द्वंद्व और निर्बाध घुमकड़ी संभव हो सकेगी क्योंकि ९.दुनिया में मनुष्य जन्म एक ही बार होता है और जवानी भी केवल एक ही बार आती है साहसी और मनस्वी तरुण तरुणियों को इस अवसर से हाथ नहीं धोना चाहिएँ कमर बांध लो भावी घुमकड़ों ! संसार तुम्हारे स्वागत के लिए बेकरार है और तभी हम कह सकेंगे ...८.जयतु जयतु घुमकड़ पंथा

संदर्भ :

१. अथातो घुमकड़ जिज्ञासा पृष्ठ सं ३ (घुमकड़ शास्त्र)
२. अथातो घुमकड़ जिज्ञासा पृष्ठ सं ५ (घुमकड़ शास्त्र)
३. विद्या और वय पृष्ठ सं २२ (घुमकड़ शास्त्र)
४. स्त्री घुमकड़ पृष्ठ सं ६३ (घुमकड़ शास्त्र)
५. अथातो घुमकड़ जिज्ञासा पृष्ठ सं ४ (घुमकड़ शास्त्र)
६. अथातो घुमकड़ जिज्ञासा पृष्ठ सं ३ (घुमकड़ शास्त्र)
७. स्वावलंबन पृष्ठ सं २८ (घुमकड़ शास्त्र)
८. अथातो घुमकड़ जिज्ञासा पृष्ठ सं ९ (घुमकड़ शास्त्र)
९. स्मृतियाँ पृष्ठ सं ११६ (घुमकड़ शास्त्र)

हिन्दी गज़ल में सामाजिक चेतना

प्रा. लक्ष्मी पाल

वी.एम.वी कॉलेज, वर्धमान नगर, नागपुर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

हिन्दी साहित्य के विविध रचनाकारों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज में जागृकता लाने का प्रयास किया है। उसी प्रकार हिन्दी साहित्य में गज़ल एक महत्वपूर्ण और प्रसिद्ध विधा के रूप में दिखाई देता है। गज़ल ने अपनी प्रारंभिक शुरुआत फारसी से की, उसके बाद इस फारसी विधा को नया आवरण देने का कार्य उर्दू के साथ – साथ हिन्दी ने भी किया। हिन्दी में गज़लों को भावात्मक अभिव्यक्ति का प्रमुख साधन माना जाता है। फारसी और उर्दू भाषा में लिखी गई गज़लों में अलौकिक और लौकिक प्रेम वर्णन के माध्यम से पाठकों का केवल मनोरंजन ही किया गया है परंतु हिन्दी में गज़लों के माध्यम से मनुष्यता पर अधिक बल दिया गया है। अर्थात् हिन्दी गज़ल में प्रेम और शृंगारिक जैसे परंपराओं का झोला उतार कर सामाजिक, राजनीति धर्म, शासन एवं सर्वहारा वर्ग की समस्याओं, यथार्थवाद तथा सामाजिक समाज का चित्रण किया है। स्वतंत्रता के बाद देश की सामाजिक स्थिति में कोई परिवर्तन नहीं हुआ। राजनेताओं के द्वारा किए गए वादे झूठे साबित होने लगे थे। सामान्य जनता का मोहभंग होने लगा था, ऐसी स्थिति में आम आदमी अत्यंत निराश हुआ। साहित्य और समाज का अत्यंत गहरा संबंध है, साहित्य में समाज की यथार्थवादी अभिव्यक्ति का चित्रण होता है। समकालीन सामाजिक व्यवस्था बिगड़ रही थी, सामाजिक व्यवस्था के दूषित वातावरण का प्रभाव मनुष्य के निजी जीवन पर भी हो रहा था। हिन्दी गज़लें अब सिर्फ प्रेम तक सीमित नहीं, बल्कि सामाजिक असमानता, गरीबी (अदम गोंडवी), शोषण, और भ्रष्टाचार (भ्रष्ट व्यवस्था के खिलाफ) जैसे विषयों को उजागर करती हैं। हिन्दी में गज़ल की प्रतिष्ठा को व्यक्त करते हुए डॉ. रोहिताश्व अस्थाना ने कहा –

उर्दू और फारसी में गज़ल की अभिव्यक्ति के माध्यम से अपनाया और आज उसकी परंपरा इतनी समृद्ध है कि यह हिन्दी साहित्य विधा के रूप में प्रतिष्ठित होती है।

हिन्दी गज़ल का उद्भव फारसी काव्य परंपरा से हुआ था परंतु अमीर खुसरो ने गज़ल विधा को भारतीय भाषाओं के रूप में परिवर्तित कर उसे लोकप्रिय विधा बनाया। जिससे यह आदिकाल से ही विकसित हुई और मध्यकाल में सूफी दरबार प्रभाव से विकसित हुई और आधुनिक युग में सामाजिक यथार्थवादी और मानवीय संवेदनाओं को व्यक्त करने वाली सशक्त विधा बन गई। अरबी फारसी से निकली गज़ल के इस प्रवाह को हिन्दी में लाने का प्रथम प्रयास आदिकालीन कवि अमीर खुसरोने किया था। अमीर खुसरो के बाद से ही हिन्दी में गज़ल लिखने की एक परंपरा सी बन गयी, जो आज तक अविरत रूप से चल रही है। आज हिन्दी में गज़ल की जो धूम मची हुई है उसके मूल में अमीर खुसरो की प्रेरणा बीज का कार्य कर रहे हैं। अमीर खुसरो की गज़लें फ़ारसी और हिन्दी का खूबसूरत संगम हैं, जिनमें प्रेम, विरह और आध्यात्मिकता के गहरे भाव होते हैं-

खुसरो दरिया प्रेम का, उल्टी वा की धार।
जो उतरा सो डूब गया, जो डूबा सो पार।।

गजल में अब समकालीन जीवन की विसंगतियों से उत्पन्न विकारों और समस्याओं पर खुले मन से अभिव्यक्ति होने लगी है शुरुआती दौर में हिंदी गज़ल एक रोमनी और विलासी रूप में प्रतिबिंबित होता है यह विधा समय के साथ - साथ समाज के यथार्थ के साथ जुड़ता चला गया। हिंदी गज़ल की सामाजिक भूमिका को देखकर गज़ल आलोचक अनिरुद्ध सिंह कहते हैं -

समकालीन गजल ने पाठकिया प्रवृत्तियों के सुधारीकरण में जनजीवन की महत्वपूर्ण समस्याओं के समाधान में सामाजिक और व्यक्तिगत जीवन के विविध क्षेत्रों में पैदा होने वाले बहुविध वृद्धों के समाधान में सहायक बनाकर जीवन के विकास पर सार्थक प्रभाव डाला है।

सूर्यवंशी जी ने माना है कि २० वीं शताब्दी के हिंदी गजल साहित्य में राजनीति के साथ- साथ सामाजिक समस्याओं का चित्रण हुआ। हिंदी गजल साहित्य में सामाजिक समस्याओं का अध्ययन २०वीं शताब्दी के अंतिम दशक से हुआ राष्ट्र में सामाजिक राजनीतिक एवं नैतिक मूल्य में जो गिरावट आई उसे पर तत्कालीन गजल कारों ने बेबाक टिप्पणी किया साथ ही अंतिम दशक के हिंदी गजल करो ने उन विषयों को चुना है जो सामान्य जनमानस से जोड़ सके २०वीं शताब्दी के प्रमुख गजल करो में शमशेर बहादुर सिंह का नाम आता है इन्होंने हिंदी साहित्य में गजल को सामाजिक चेतना प्रदान करने का कार्य किया है हिंदी के प्रसिद्ध गजल कर दुष्यंत कुमार ने इन्हीं की गजलों को पढ़कर गजल साहित्य लिखना प्रारंभ किया था डॉ नरेश शमशेर बहादुर सिंह को हिंदी का प्रथम गजल कर मानते मानते हुए लिखा हैं - शमशेर पहले ऐसे कवि है ,जो उर्दू की एक चिर-स्थापित काव्यविधा पर हाथ आजमाने के लिए नहीं बल्कि गज़ल को हिंदी में डालने और प्रचलित करने का संकल्प लेकर इस क्षेत्र में निकले हैं।

शमशेर की गज़लें केवल प्रेम और सौंदर्य तक सीमित नहीं हैं। वे आम आदमी के जीवन के संघर्षों, निराशाओं और दुखों को भी आवाज़ देती हैं। उन्होंने समाज के हाशिए पर पड़े लोगों की पीड़ा को अपनी रचनाओं में स्थान दिया। शमशेर बहादुर सिंह के गजलों में जीवन के छोटे बड़े हर एक पहलू को बखूबी ढंग से उजागर किया है यही कारण है कि दुष्यंत कुमार ने इसे गजल लिखने की प्रेरणा ली थी। शमशेर बहादुर सिंह की गजलों में प्रेम, विरह, सौंदर्य और जीवन के यथार्थ का गहरा चित्रण मिलता है। खराटे अपनी गजलों से हिंदी-उर्दू काव्य जगत में एक नई धारा प्रवाहित की, जहाँ परंपरा और नवीनता का अद्भुत संगम देखने को मिलता है, और उनकी गजलों को एक विशिष्ट भावनात्मक और बौद्धिक गहराई के लिए सराहा जाता है। शमशेर बहादुर सिंह की गज़लों में सामाजिक चेतना सीधे तौर पर उपदेशात्मक न होकर, कलात्मक और भावनात्मक तरीके से व्यक्त की गई है, जो पाठकों को समाज की वास्तविकताओं के प्रति संवेदनशील बनाती है। शमशेर सिंह बहादुर की गज़ल का एक नमूना यह रहा -

वही उम्र का एक पल कोई लाए ,
तड़पती हुई सी गजल कोई लाए।

हकीकत को लाए तखैयुल से बाहर ,
मेरी मुश्किलों का जो हल कोई लाए।

हिंदी गजल साहित्य में शमशेर सिंह बहादुर के बाद अगर किसी गजलकार का नाम आता है तो वह दुष्यंत कुमार है गजल के माध्यम से दुष्यंत कुमार ने यथार्थवादी परिस्थितियों का चित्रण किया हिंदी गजल साहित्य को दुष्यंत कुमार की पारंपरिक विषय के बंधनों से मुक्त होकर आम आदमी के साथ जुड़कर उनके जीवन की समस्याओं को उजागर किया है उनकी हर तकलीफ उनके सुख दुख उनकी तमाम अच्छाईयां या बुराईयां अब गजल का विषय बन गईं। इन्हें आधुनिक हिंदी गज़ल का स्तंभकार माना जाता है इन्होंने गजल को सामंती जकड़न से निकाल कर मानवीय पीड़ा सामाजिक और व्यवस्था के खिलाफ प्रतिरोध की आवाज बनाया समकालीन हिंदी गज़ल में दुष्यंत कुमार के आगमन से गजल को जो महत्वपूर्ण स्थान मिला है उससे आगे बढ़कर हिंदी गजल समाज के वंचित वर्ग महिला की पीड़ा पारिवारिक खंडात आदि सभी विषयों को भरा है लेकिन समसामयिक गजलों के इन विषयों को पोषित किया गया है दुष्यंत ने समाज और सियासी विसंगतियों को विदूषताओं को विद्वान बना को सलीके से प्रस्तुत किया है जब वह किसी भूखे को केंद्र में रखकर लिखते हैं

भूख है तो सब कर , रोटी नहीं तो क्या हुआ
आजकल दिल्ली में जैसे बहस से मुद्दाआ
सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं
मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए।

दुष्यंत कुमार को हिंदी गज़ल का 'जनक' माना जाता है ओर उनकी गजलों में सामाजिक चेतना अपने सबसे मुखर और प्रभावी रूप में दिखाई देती है। उन्होंने गज़ल की पारंपरिक उर्दू शैली को हिंदी भाषी पाठकों के करीब लाया और उसे सीधे तौर पर सामाजिक और राजनीतिक अभिव्यक्ति का माध्यम बनाया। इनकी गज़लों का केंद्रीय विषय तत्कालीन राजनीतिक और सामाजिक व्यवस्था के प्रति तीव्र असंतोष और विद्रोह है। उन्होंने आज़ादी के बाद के भारत में पनपे भ्रष्टाचार, भाई-भतीजावाद और आम आदमी की उपेक्षा पर सीधे हमले किए। उनकी गज़लें निराशा में डूबने के बजाय, लोगों को व्यवस्था बदलने और अन्याय के खिलाफ खड़े होने के लिए प्रेरित करती हैं। वे निष्क्रियता को त्यागकर सक्रिय होने का आह्वान करते हैं। उन्होंने अपनी गज़लों में आम आदमी के दर्द, संघर्ष और लाचारी को जुबान दी। उनकी प्रसिद्ध पंक्तियाँ,

‘कहाँ तो तय था चरागाँ हर एक घर के लिए,
कहाँ चरागा मयस्सर नहीं शहर के लिए,
‘सीधे तौर पर वादों और हकीकत के
बीच के फ़र्क को उजागर करती हैं।

निष्कर्ष :-

हिंदी गजल एक विदेशी काव्य विधा से शुरू होकर खुसरो के हाथों भारतीय हुई मध्यकाल में लोक संस्कृति मिरची वासी और आधुनिक काल में यथार्थवादी व क्रांतिकारी स्वर के साथ साहित्यिक विधा के रूप में स्थापित हुई गज़लकारों हिंदी गज़लकारों ने सामाजिक स्थितियों का गहन अध्ययन किया है। समकालीन गजल करो का मुख्य उद्देश्य यथार्थ का चित्रण करना है। उनकी गजले जीवन का एक गीत बन गयी । ये सभी गज़लकार सामाजिकता के प्रति प्रतिबद्ध होने के कारण ही समाज का वास्तविक चित्र प्रस्तुत करते हैं । आधुनिककाल के गज़लकारों ने वर्तमान दशक की हिंदी गजलों के उसे विषय को चुना है जो हमारे जीवन से जुड़े हैं। इन गजलों में यथार्थवादी दृष्टिकोण तथा सामाजिक चेतना दिखाई देती है। वर्तमान समय के गजल कारों में सामाजिक जीवन की वेदना पूर्ण स्थिति का संघर्ष पूर्ण चित्रण हमें देखने के लिए मिलता है इन गजल करो ने समाज को नई गति प्रदान की है।

संदर्भ :-

- १) विकीपीडिया
- २) रोहिताश्व अस्थाना, बासुरी विस्मित हैं, पृ. ३०
- ३) दुष्यंत कुमार, साये में धूप, पृ. १३
- ४) खराटे, मधु हिंदी गज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर, पृ. ३१
- ५) दुष्यंत कुमार, साये में धूप, पृ. ५४
- ६) डॉ. नरेश, हिंदी गज़ल दशा और दिशा ,पृ. १६
- ७) डॉ.रोहिताश्व अस्थाना, हिंदी गज़ल उद्भव और विकास,पृ. २४०
- ८) शमशेर बहादुर सिंह, कुछ और कविताएँ, प. १७

अरूण काळे यांच्या कवितेतील जीवनसंघर्ष

प्रा.डॉ.अरविंद युगंधर

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,
व्ही.एम.व्ही. कॉलेज, वर्धमाननगर, नागपूर-४४०००८

सारांश :-

अरूण काळे हे स्वतंत्र बाण्याचे कवी असून त्यांनी मराठी काव्यविश्वामध्ये स्वतःचा स्वतंत्र ठसा उमटविलेला आहे. त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण त्यांच्या कवितासंग्रहाच्या नावावरून लक्षात येते. त्यांच्या एका कवता संग्रहाचे नाव 'नंतर आलेले लोक' असे असून ते साधे वाटत असले तरी त्या शब्दांमध्ये शोषणाचा अर्थ दडलेला आहे. या नावावरून आपल्या डोळ्यासमोर शोषणाचा इतिहास एखाद्या चित्रपटाप्रमाणे सरकत जातो. या कवीने पारंपरिक कवितेतील अनुभवांचे संकेत मोडून टाकले आहे. त्यांची एकूणच कविता मानवी जीवनाला व्यापून टाकणारी असून जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला स्पर्श करणारी आहे.

अरूण काळे यांच्या कवितेचे वेगळेपण जे जाणवले ते आशय आणि विषयाच्या अंगाने तपासण्याचा प्रयत्न या लेखन प्रपंचामध्ये केला आहे.

प्रास्ताविक :-

आंबेडकरी साहित्यातील तीसऱ्या पिढीचे कवी म्हणून अरूण काळे यांचा उल्लेख करता येईल. ते आपल्या रचना कौष्यल्याने आणि प्रतिभा विष्वाने ते नामांकित कवींच्या रांगेत स्थानापन्न झालेले आहेत.

अरूण काळे यांनी 'रॉकगार्डन' (१९९३), 'सायरनचे शहर' (१९९६), 'नंतर आलेले लोक' (२००६), 'ग्लोबलचे गावकूस' (२००८) असा त्यांचा काव्यलेखन प्रपंच आहे. १९९३ ते २००८ या दीड दशकामध्ये त्यांनी आपल्या वर्तमान परिस्थितीचा शोध घेत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवन त्यांनी जवळून पाहिले होते. दलित शोषितांच्या जीवनातील स्थित्यंतरे, मानवी मूल्यांचा न्हास, सामाजिक जीवनातील विशम जाणीवा, भांडवलशाही व्यवस्थेचा वाढता पसारा या सर्वच विषमताग्रस्त प्रस्थापित व्यवस्थेने सर्वसामान्य मानवी जीवनाला असे कवेत घेतले त्याचा षोध या लेखामधून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्णव्यवस्थेच्या माध्यमातून खळिखळी झाली असून या वर्णव्यवस्थेला धर्मव्यवस्थेचे पाठबळ आहे. अशा परिस्थितीमध्ये अनेक मानवी समूह दुभंगलेले पहावयास मिळतात. या दुभंगलेपणाचा फायदा अनेक परकिय सत्तांनी घेतला यामध्ये आर्य, ग्रीक, शक, कुशान, हून, मंगोल, मुस्लिम, पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच, इंग्रज यांचा समावेश होता. या परकीय समाज व्यवस्थेचा परिणाम कसा भोगावा लागला याचे मार्मिक चित्रण कवी अरूण काळे यांनी केले आहे.

'नंतर आलेले लोक' हे उपर असे असून त्यांना स्वतःचे घर कुटुंब, मातृभूमी, कुटुंब काहीही नसतांना मूळ भारतीयांना पराजित करून इथे आपली वसाहत निर्माण केली. अशाप्रकारे आर्य-अनार्य असा भेद करून गाववसाहती बाहेरच्या शूद्र लोकांना जगणे असह्य करून टाकल्याची खंत कवी व्यक्त करतांना दिसतात. आपल्या गुलामीचा इतिहास सांगतांना कवी म्हणतात - जे पूर्वी व्यापारी होते ते लुटारू लोक इथले मालक झाले, हेच लोक

पुढे राजे झाले, पुरोहीत झाले आणि आपले ब्राम्हणी वर्चस्व त्यांनी सर्वत्र निर्माण केले. हेच कवीला 'नंतर आलेले लोक' या कविता संग्रहामधून सांगायचे आहे. या नावामधूनच शोषणाची अविरत प्रक्रिया साकार होतांना दिसते. एवढेच नव्हे तर जगातील या उपन्यांनी ज्या ज्या देशात ते घुसले त्या त्या देशाचे राष्ट्रगीतही लिहून टाकले आहे. या प्रक्रियेमध्ये ज्यांचे शोषण झाले अशांच्या वतीने कवी अरूण काळे यांची कविता बोलते आहे.

कवी अरूण काळे यांनी आपला 'नंतर आलेले लोक' हा कविता संग्रह जे दीन, दास, दलित, शोशित, पीडित झाले.... त्यांना अर्पण केलेला आहे. यावरून त्यांच्या प्रगल्भ मानसिकतेचा प्रत्यय आल्यावाचून राहात नाही. कवी अरूण काळे यांची कविता आपल्या वर्तमान कालीन परिस्थितीशी भिडतांना दिसते. या संदर्भात डॉ. भा.ल.भोळे आपले विचार व्यक्त करतांना म्हणतात की, "इतिहास आणि समकाळ या दोहोंचेही साक्षेपी भाग असलेल्या मराठीतील अत्यंत अपवादात्मक कवीपैकी अरूण काळे हे एक आहेत. इतर अनेक कवी समकाला संबंधी लिहितात पण त्यांना इतिहासाची मात्र जाण नसते आणि त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या व माहितीक्रांतीच्या जाचक आर्थिक-सांस्कृतिक परिणामांचा उहापोह ते करीत असले तरी अंतर्गत वसाहतवादाची मुळीच वास्तुपुस्त त्यांच्या लेखणातून झालेली दिसत नाही तर काही जणांना इतिहासाने एवढे झपाटले असते की त्यांना समकाळाचे भाणच उरत नाही. त्यामुळे ते मनुवादाचे जूने चऱ्हाटच आपल्या लेखणीमधून उगाळत बसलेले दिसून येतात." १

'नंतर आलेले लोक' या कविता संग्रहातील 'तू मदरबोर्ड माझ्या संगणकाचा' या कवितेमध्ये संगणकीय वास्तव प्रतिमा अधोरेखित करतांना युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संगणक यांचा संवेदनशील भावनिक वास्तव संबंध जोडलेला आहे. अर्थात या कवितेतून आंबेडकरी जनतेच्या भावविष्वाचा आणि आजच्या वैचारिकतेचा अत्यंत भेदक असा एक्स-रे कवी अरूण काळे यांनी काढलेला आहे. एवढेच नव्हे तर संगणकीय प्रतिमांच्या माध्यमातून इथल्या दलित-शोषितांची होत असलेली मुस्कटदाबी येथे चित्रित केलेली आहे. एवढेच नव्हे तर दलित-शोषितांना कायमचे डि-लीट करण्यासाठी नवा षडयंत्रकारी सॉफ्टवेअर तयार होत आहे. आंबेडकरी जनतेच्या उज्वल भविष्याचा प्रोग्राम खराब करण्यासाठी जहाल विषमतावादी विषाणू सोडले जात असले तरी बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वज्ञानातील अँटीव्हायरस या विषमतायुक्त विषाणूंना मूळापासून उपटून फेकते, त्याचे अस्तित्व क्षणात नाहिसे करून टाकते. असा प्रचंड विश्वास डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानात असल्याचे मत कवी अरूण काळे यांनी व्यक्त केले आहे. म्हणूनच त्यांच्या कवीतेचे स्वभाव वैशिष्ट्या सांगतांना बाबुराव बागुल म्हणतात - "अरूण काळे यांची कविता अत्यंत आशयपूर्ण, पुनःप्रत्ययाचा आनंद देणारी कुठल्याही साहित्यिक पातळीवर लढू-भिडू शकणारी चळवळीशी कायम नातं राखून असलेली आंबेडकर कविता आहे. जी एका मंगलमय आदर्शाची मागणी करते आहे. तो आदर्श स्वप्नातला नाही. साक्षात येथे भारत बौद्धमय करण्याची, स्टेट सोशलिझम आणण्याची, शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा अशा शेकडो महावाक्याची पेरणी करून बाबासाहेबांनी दिलेला आहे त्या महावाक्याचीच समृद्ध शेती म्हणजे अरूण काळे यांची कविता आहे." २

जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे नवे कार्पोरेट युग आहे. इथे माणसांना आणि त्यांच्या भाव-भावनांना मुळात थारा नाही. जागतिकीकरणाच्या विकासामुळे भारतीय समाजाची होत असलेली अधोगती त्यांनी कवितेमध्ये मांडलेली दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या या पसान्यात लोकशाहीवर भांडवली व्यवस्था कुरघोडी करीत आहे. उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या रेट्यात महासत्ता आर्थिक सत्ताकेंद्र विकसनशील देशाची स्वायसत्ता गळिकृत करीत आहेत. बहुजनांच्या बाजूने नसलेले जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यामुळे दारिद्रेषेखालील सर्वसमाजाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. खाजगीकरणामध्ये आरक्षण संपणार आहे. ज्या आरक्षणांमुळे दलित-

शोषितांना उभे राहण्याची संधी मिळाली होती ती संधी नव्या व्यवस्थेने हिसकावून घेतली की काय? अशि परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या ग्लोबल सांस्कृतिक दलितांचे-शोषितांचे, स्त्रीयांचे, शेतकरी-शेतमजुरांचे काय होणार असे अनेक प्रश्न कवीने निर्माण केले आहे.

कवी अरूण काळे यांच्या कविता अभ्यासात असतांना त्यांना लाभलेली तत्वज्ञानाची बैठक आणि चिंतनाचे सामर्थ्य हेच त्यांच्या कवितेचे अंगभूत वैशिष्ट्य आहे. काळे यांना फुले-आंबेडकरी तत्वज्ञानातून जगाकडे पाहण्याची दृष्टी प्राप्त झाली आहे. ही तात्विक जीवनदृष्टी त्यांनी लाभल्यामुळे त्यांची कविता समूहाचे प्रश्न आपले समजते. त्यामुळे ती कविता ग्लोबलायझेशनच्या भुलभुलैयात गुरफटून न राहता त्याचे स्पष्टपणे विश्लेषण करते. जसे-

‘‘नंतर आलेले लोक लोभी आणि भोगी होते
त्यांनी गुलाम आणि स्वर्ग निर्माण केला
देव आणि नर्क निर्माण केला
बाप आणि मुलगी निर्माण केली
सीमा आणि बांध निर्माण केला
सोयीचा नकाशा निर्माण करून
सोयीचा रंग दिला
नंतर आलेल्या लोकांनी’’

(‘‘नंतर आलेले लोक’’, पृ.क्र.१७)

अशा प्रकारे इतिहासाचे स्वच्छ आणि स्पष्ट विश्लेषण करतांना आपल्या सांस्कृतिक संघर्षाचे भान ही कविता सुटू देत नाही.

खऱ्या अर्थाने कवी अरूण काळे यांना चळवळीची पार्श्वभूमी लाभलेली असल्यामुळे त्यांची कविता सामाजिक बांधिलकीपासून फारकत घेतांना दिसत नाही. समाजाचे गंभीरपणे विश्लेषण करतांना सर्वहारा वर्गाचे दुःख ही कविता अतिशय ताकदीने मांडते. या कवितेचे निरीक्षण केले असता असे लक्षात येते की तत्वज्ञानाच्या गंभीरपणानं ही कविता जडावलेली आहे. त्यामुळेच देवळं, धर्म, स्वर्ग-नरक, आत्मा-परमात्मा या भ्रमाच्या चिंध्या करण्यासाठी कवी मागेपुढे पाहात नाही.

‘‘सॅटलाईटद्वारे उभा केलास तुझा आस्थेचा संस्कार
नंग्या तू चंद्रावर नाचत आहेस उभा
म्हणून लोक इथं धक्के खात चाललेत
तुझ्या भ्रमाच्या सागूतीच्या दोन बोट्या
निश्णात शल्यचिकित्सकाने फेकलेल्या गोट्या आहेत
सत्पात्री दानाच्या खोड्यात भरलेले हात
प्रमाणपत्रासारखे दखवत तू फिरतोस दारोदार
तू सोडतोस लंगोटी इच्छे-अनिच्छेच्या मार्गात
दोन डोंगरामध्ये होते ती गायब
सरस्वती नदीसारखी’’

(‘‘नंतर आलेले लोक’’, पृ.क्र.७४)

वर्तमान परिस्थितीमध्ये देवा-धर्माचं विश्लेषण करण्यात कवी अरूण काळेची कविता जो पुढाकार घेते

त्यामुळे त्यांच्या कवितेचे वर्गीकरण इतरांच्या डोळ्यात भरते. आज सर्वत्र जागतिकरीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण यांचेच वारे वाहायला लागले आहे आणि या वर्तमान परिस्थितीमध्ये माणसाच्या जगण्या-मरणाचे सर्वच अधिकार ग्लोबल व्यवस्थेने हाती घेतले आहे. या युगाच्या विदारकतेचे भेसूर चित्र कवी अरूण काळे यांनी मार्मिकपणे रेखाटण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते 'अर्थयुद्ध' या कवितेमध्ये म्हणतात -

‘हे युद्ध सर्व जाती-धर्माच्या
लेकांसाठी खुले आहे
हे युद्ध उतरले आहे
रस्त्यात या शतकात-सहस्रकात
हा संगणकीय पडदा
अनब हे त्यावर नसलेले
भूमिहीन आदिम’

(‘नंतर आलेले लोक’, पृ. क्र. ८, ९)

अरूण काळे यांचे अनुभव-विश्व आणि त्यांच काळातील कवींचे विश्व यामध्ये फरक दिसते. कारण त्यांनी प्रचलित कवितेतील अनुभवाचे संकेत पार मोडीत काढले आहे. त्यांची कविता मानवी जीवनाला व्यापणारी, समाजातील सर्वच घटकांना स्पर्श करणारी, बहुजन, दलित, मजूर, कामगार, शेतकरी, स्त्री, पुरुष, वेश्या इत्यादी समाज घटकाला जागतिकीकरणाने झळ पोहोचली असून अशा सर्वहारा वर्गाच्या दुःखाची अभिव्यक्ती कवी अरूण काळे आपल्या कवितेमधून करतांना दिसतात. इतिहास आणि वर्तमानकाळ यांच्या संदर्भात सामान्य माणसाचे जीवन जगणे हे त्यांच्या कवितेचे मुख्य आषयसूत्र आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात राहून साधे आयुष्य जगणाऱ्या व आपली स्वतःची संस्कृती निर्माण करणाऱ्या लोकांना ‘नंतर आलेल्या लोकांनी’ त्यांच्यामध्ये कसे न्यूनगंड निर्माण केले. आपली सत्ता कायम करून त्यांच्या वाट्याला मानहानीचे जीवनच वाट्याला येईल अशी विचारसरणी, तत्वज्ञान समाजामध्ये निर्माण केले हे कवीने आपल्या कवितांमधून चित्रित केले आहे.

‘रॉकगार्डन’ या कवितासंग्रहामध्ये चळवळीची झालेली वाताहत कवीने अत्यंत बारकाईने टिपलेली आहे. निष्ठावान कार्यकर्त्यांच्या खांद्यावर चळवळ उभी असते असा ध्येयवान स्वाभिमानी आंबेडकर अनुयायी कवीने आपल्या कवितेमधून उभा केला आहे. कवी म्हणतो -

‘मी पार निस्तेज दिसू लागलोय
तसतसा तू रस्त्यात, उन्हात चमकतोस
दोस्ता ! तुझ्यामुळे निर्विहन सावली भोगणारे
कृतज्ञपणे तुला बोल लावतात.
मी तशी बोळवण करू शकत नाही
कुणी कितीही टांगा वर केल्या
मी मात्र तुला कुठल्याही तत्वज्ञानापेक्षा
कमी समजत नाही बस्स !’

(‘रॉकगार्डन, पृ. ३६)

अशाप्रकारे कवीने चळवळीची झालेली वाताहत अत्यंत समर्पक शब्दामध्ये टिपलेली आहे. एखादा निष्ठावान कार्यकर्ता समाजामध्ये असतो म्हणूनच समाज सुरक्षित असतो. अशा कार्यकर्त्याला कवी कोणत्याही तत्वज्ञानापेक्षा लहान समजत नाही. कवीच्या बोलक्या संवादशैलीमुळे चित्तवेधक ठरते. म्हणूनच त्यांच्या कवितेवर

भाष्य करतांना प्रवीण बांदेकर म्हणतात- “निम्नस्तरीय जनसामान्यांचे जगणे नियंत्रित करणाऱ्या बाजारू मूल्यव्यवस्थेतून फोफावलेल्या आत्मकेंद्री, स्वार्थपरायण, आपमतलबी वृत्तीला शरण जात व्यवस्थेशी जूळवून घ्यावे, शीतल हवेत बसून तिच्या विरोधात कविता लिहितांना झेंडा खांद्यावर घेणे मात्र व्यावहारीक चातुर्याने टाळावे, की अश्रूंची डागडुजी करून घेत दिशादर्शी बोटाने दाखविलेली उजेडाची वाट जवळ करावी असा एक नैतिक पेच या कवितांनी व्यापून राहिला आहे.” ३ असे त्यांना वाटते. स्वतःबरोबरच समकालीन समाज जीवनाचे दुःख आणि यातनांना सृजनाच्या पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न असल्याचे बांदेकरांना वाटते.

निष्कर्ष :-

- १) कवीने सर्वसामान्य माणसाच्या नजरेतून जागतिकीकरणाचे चित्रण केले आहे.
- २) जागतिकीकरणाच्या लढाईत इथला शोषित, उपेक्षित माणूस एकाकी पडत आहे त्यांच्या हक्काच्या लढाईसाठी चळवळ उभारण्याची गरज असल्याचे मत कवीचे आहे.
- ३) जागतिकीकरणाच्या काळात उपेक्षित दलित वर्गाला सातत्याने लढतच राहावे लागते.
- ४) कवी अरूण काळे यांची कविता जागतिकीकरणाच्या लढाईतून निर्माण होतांना दिसते.
- ५) भांडवलशाही व्यवस्थेने तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून माणसाला दुय्यम केलेले आहे.
- ६) कवी अरूण काळे यांची कविता संवेदनशील मनाचे प्रगटीकरण आहे.
- ७) संवादात्मकता हे काळेंच्या कवितेचे वैशिष्ट असून प्रतिमा आणि प्रतिकांकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलेले आहे.

संदर्भ :

- १) भा.ल.भोळे, “नंतर आलेले लोक : समकालीनतेचे आव्हान यथार्थपणे समजून घेणारी कविता” “युगवाणी” (जाने-फेब्रु-मार्च २००६), पृ.क्र.५९.
- २) अरूण काळे, रॉकगार्डन (प्रथमावृत्ती), बाबुराव बागुलांच्या प्रस्तावनेतून.
- ३) अरूण काळे : ‘रॉकगार्डन’ लोकवायय प्रकाशनगृह, मुंबई-२५, दु.आ. डिसेंबर २००४.
- ४) अरूण काळे : ‘नंतर आलेले लोक’ (कवितासंग्रह), लोकवायय प्रकाशनगृह, प्रभादेवी, मुंबई-२००८

मराठी कादंबरीची उत्क्रांती-एक आढावा

डॉ. राखी जाधव

व्ही. एम. व्ही महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना:

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचा विचार करता मराठी कादंबरी आज जरी इतर शाखांच्या मानाने अधिक बहरलेली असली तरी काव्याच्या तुलनेत ही शाखा अगदी नवीनच आहे. मराठी कादंबरीचा इतिहास केवळ सव्वाशे वर्षांचा आहे. कोणत्याही देशाच्या साहित्याचा विचार केला तर हा काळ फारसा मोठा आहे असे म्हणता येणार नाही. तथापि या काळात मराठी कादंबरीच्या स्वरूपात स्थित्यंतरे झाली असून आजच्या कादंबरीचे स्वरूप 'मंजुघोषा' 'मुक्तामाला' आदी सुरवातीच्या कादंब-यांहून अगदी भिन्न आहे. यादृशीने मराठी कादंबरीच्या उत्क्रांतीचा इतिहास वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना निश्चित उद्बोधक आहे. कादंबरी या नामोच्चारणाबरोबरच बाणभट्टाच्या कादंबरीची आठवण होत असली तरी संस्कृतकडून वारसाक्रमानेहा वाङ्मयप्रकार मराठी साहित्यात आला नसून इंग्रजीभाषेने जी लेणी मराठी भाषेवर चढविली त्यापैकी कादंबरी हे एक आकर्षक लेणे होय.

प्राचीन कथावाङ्मय:

प्राचीन संस्कृत साहित्यात कथावाङ्मय पुष्कळच आढळते व त्याचे स्वरूपही लौकिकच होते. जगाचे प्रतिबिंब उमटवणाऱ्या कादंबरी प्रकाराचे परिणत स्वरूप जरी त्याला प्राप्त झाले नाही, तरी त्याची बीजे त्यात पुष्कळच दिसतात. प्राकृतातही कथासाहित्य विपुल असून त्यात गुणाढ्याची 'बृहत्कथा' तर लोकविश्रुत्वच आहे. प्राकृतानंतर देशी भाषांना जे वाङ्मयानिश्चरूप प्राप्त झाले त्याच्या मुळाशी धर्मप्रेरणाच प्रमुख असल्याने या कथावाङ्मयाचे लौकिक स्वरूप निंद्य व मुळाशी धर्मप्रेरणाच प्रमुख असल्याने या कथावाङ्मयाचे लौकिक स्वरूप निंद्य व त्याज्य ठरून त्याला धार्मिक वळण लागले. मराठीत ओवी व अभंग यांसारख्या रचनासुलभ वृत्तांची जोड अशा कथांना मिळाल्यामुळे काव्याची प्रतिष्ठा देणेही सुकर होउन कविताबद्ध कथांची निपज जास्त होऊ लागली. प्राचीन कालखण्डाच्या अखेरीस गद्यवाङ्मयाच्या उत्पत्तीबरोबरच लौकिक कथाभिरुचीही वाढत चालली. बखरीच्या रुपाने लिहिली जाणारी पुस्तके व इतिहासकथनाच्या चोघडया यांना लौकिक वाङ्मयाच्या सदरात घालण्यास हरकत नाही. युगमाहात्म्यही अशा कथांना अनुकूल होते, कारण प्राचीन मराठी कवितासुद्धा लावणी - पोवाड्यांच्या साहचर्याने लौकिक स्वरूपाकडे वळू लागली होती. दादोबांच्या आत्मचरित्रात दिलेल्या तत्कालीन काही कवितांचे नमूने पाहिले तर ती गोष्ट विशेषच स्पष्ट होते. धार्मिक संस्काराचे वर्चस्व दूर होऊन लौकिक वाङ्मयाविषयी लोकांची वृत्ती अभिमुख व सन्मुख झाल्यावर पुढचा मार्ग मिळणे सोपे झाले. लौकिक कथा सांगावयाची व लिहावयाची प्रवृत्ती बळावत चालली तरी पूर्वपरंपरेस अनुसरून अशा कथा बोधपर व अद्भूत असणे हे प्रसंगप्राप्तच होते.

मराठी कादंबरीची पूर्वतयारी:

लहान मूल प्रथम आईचा किंवा दाइचा हात धरून चालते, त्याप्रमाणेच नवा वाङ्मयप्रकार सुरु होताना होत असते. मराठीतील या नवीन कथाप्रकाराची सुरुवात बोधकथांच्या भाषांतरानेच झाली. व त्यातही दूसरा विशेष हा की, अशा वाङ्मयाचे पोषण व संवर्धनही मिशनरी प्रयत्नानेच झाले. याचा हेतू धर्मप्रचाराचा असला तरी अर्वाचीन देशी भाषांना खतपाणी देऊन समृद्ध करण्याकरिता त्यांनी केलेल्या खटपटीबद्दल देशी भाषाभिमान्यांनी त्यांचे सदैव ऋणीच राहिले पाहिजे. १८०६ मध्ये तंजावरला तेथील विद्याप्रेमीराजे सरफोजी यांनी बहुधा परकीय स्फूर्तीनेच पण मराठी भाषेवरील प्रेमाणे 'इसापनीती' चे भाषांतर करवून 'बालबोध मुक्तावली' या नावाने प्रसिद्ध केले होते. बृहन्महाराष्ट्राच्या दोन टोकांस दक्षिणेत तंजावर व पूर्वेस कल्कत्याजवळील श्रीरामपूरच्या डच वखारीत सुरु झालेल्या या प्रयत्नाचे रोपटे खुद्द महाराष्ट्रात मिशन-यांच्या आगमनाबरोबरच लावले गेले. श्रीरामपुरहून टाईप होऊन महाराष्ट्रात छापण्याच्या कलेचा प्रसार होण्यास वेळ लागला नाही. १९०७ त खिस्ती बायबलच भाषांतर मराठीत प्रथम छापले गेले. मिशनच्या प्रयत्न अशा रीतीने यशस्वी होत आहेत हे पाहून नवीन व्यापारी मक्ता देतांना पार्लमेंटने घातलेल्या अटीनुसार, तत्कालीन मुंबई सरकारासही

शिक्षणावर खर्च करावयाच्या पैशातून मराठीत ज्ञानप्रसार करण्याची स्फूर्ती झाली. व त्यामुळे नवाशक्ति महाराष्ट्रीयांचे लक्ष मातृभाषेकडे वळून मराठी गद्यशैलीचा विकास झाला. महाराष्ट्रातच १८२४ त या पुस्तकाचा आणखी एक मराठी अवतार प्रसिध्द झाला. पूर्वोक्त भाषांतरापेक्षा या आवृत्तीतील भाषा जास्त शुध्द व सरस आहे यानंतर चारपाच वर्षांनी मुंबईच्या शिक्षामंडळीच्या नेतृत्वाखाली सदाशिव काशीनाथ उर्फबापू छत्रे यांनी 'लहळश्रवीशप ऋळशपव या पुस्तकाच 'बाळिमत्र' नावाचे भाषांतर प्रसिध्द केले. व लवकरच *इसापनिती व वेताळपंचविशी' मराठीत अवतरली. छत्र्यांनीच मराठी कथा - वाङ्मयाचा पाया घातला असे श्री. दंडवते यांनी म्हटले आहे. भाषेचे शुध्द व प्रसन्न स्वरूप यादृष्टीने हे त्यांचे म्हणणे समर्थनीयच ठरले. या पुस्तकाची भाषा इतकी मनोवेधक आहे की, त्यावेळी ही भाषांतरे आहेत असे कोणालाही वाटत नसे, असे उदार दादोबा पांडुरंगांनी आपल्या आत्मचरित्रात काढले आहेत. १८३६ त बालमित्रा'चा दुसरा भाग, १८३६त 'नीतिदर्पण' त १८३८ त 'बालोपदेशकथा' असे ग्रंथ प्रसिध्द झाले. 'मराठी शाळांत पढणा-या मुलांस नीतिज्ञान देणारे ग्रंथ थोडे आहेत.' व म्हणूनच ही उणीव भरून काढण्याकरिता ही ग्रंथरचना आहे असे या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत सूचित केले आहे. विद्येच्या प्रसाराबरोबरच एक नविन वाचकवर्ग वाढत्या प्रमाणात निर्माण होत होता. व त्यात बोधामृत मिळालेच तर दुधात साखर पडली असती. या उद्देशानेच पौराणिक आख्यानांच्या संक्षिप्त बखरी मराठीत प्रसिध्द होऊ लागल्या.

संस्कृत-फारशी ग्रंथाप्रमाणेच इंग्रजी वाङ्मयाशी जसजसा लोकांचा परिचय वाढू लागला, तसतशी इंग्रजीतील कल्पित गोष्टींचीही भाषांतरे मराठीत होऊ लागली व त्याचा प्रभावही मराठी कादंबरीवर जाणवल्याशिवाय राहिला नाही. येथे समुच्चयाने या भाषांतरीत किंवा रूपांतरीत ग्रंथाचा उल्लेख केल्यास वावगे होणार नाही यापैकी काहींना वाङ्मयाच्या इतिहासात ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वही आहे. पण सर्वसाधारणपणे आपणास असे आढळून येईल की, जेन ऑस्टिन किंवा थॅकरे वगैरे श्रेष्ठ कलावंतांच्या कृतींकडे मराठी लेखक फारसे वळलेच नाहीत. याची श्री.कृ. कोल्हटकर यांनी केलेली उपपत्ती विचारात घेण्यासारखी आहे. तात्पर्य, इंग्रजी कादंब-यांची मराठीत भाषांतरे होऊनही सुरवातीच्या मराठी कादंब-यात आपणांस सामाजिक जीवनाचे यथार्थ चित्रण, मार्मिक स्वभावरेखन सामाजिक व तात्विक चर्चा इत्यादी उच्च प्रकारच्या कादंब-यास अवश्य असे गूण आढळत नाही. कादंबरीच्या प्रारंभीही तिच्यावर फारशीग्रंथाचीच छाप राहिल्यामुळे अद्भूत कथानके व नटवी आणि कृत्रिम भाषा यांचेच काही काळ मराठीत साम्राज्य माजले. याच अद्भूताचे साम्राज्य चालू असता लक्ष्मण-शास्त्री-हळबे नावाच्या कल्पक व चतुर लेखकाने वाढत्या अभिरूचीचा फायदा घेऊन १८६१ त 'मुक्तामाला' ही कादंबरी लिहली. या कादंबरीने जनमनाची अशी विलक्षण पकड घेतली की अल्पावधीतच तिच्या दोन आवृत्या संपल्या.

अदभूताचे असे अनिर्बंध साम्राज्य सुरु असताना तिच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया होणे साहजिकच होते. १८५६त मुंबई विश्व विद्यालयाची स्थापना होऊन त्यामधून आंग्लविद्याविभूषित असे विद्वान जसजसे बाहेर पडू लागले. तसतशी मराठी वाङ्मयाची इंग्रजी वावाङ्मयाशी तुलना उद्भवून मराठी वाङ्मयाच्या उद्धाराचे व सुधारणेचे विचार अशा विद्वानांच्या मनात उत्पन्न होणे व त्याचा परिणाम उद्येन्मुख लेखकांवर होणे स्वाभाविक होते. म्हणून लवकरच अदभूत कादंब-याविरुद्ध एक तऱ्हेची प्रतिक्रिया सुरु झाली.

या प्रतिक्रियेने दोन रूपे धारण केली. एक काही तरी अचाट अद्भूताच्या मागे लागण्यापेक्षा भूतकालीन अदभूतसदृश घटनांचे वर्णन करून त्या तऱ्हेची कादंबरी लिहिणे व दुसरे कंटाळवाण्या असंभवणीय राजारानींच्या गोष्टीऐवजी सामान्य मनुष्यांच्या चरित्रांत प्रत्यही घडणा-या व म्हणूनच मार्गदर्शक होऊ शकणाऱ्या गोष्टी लिहिणे. या दोन प्रवृत्तीची दृश्यस्वरूप फळे म्हणजेच ऐतिहासिक व सामाजिक कादंब-यांची सुरुवात होय, 'मोचनगड' 'पहिले बाजीराव' 'जुना वाडा' 'पानिपतची मोहीम' 'सुशील यमूना' 'लालन वैरागीण' वगैरे कादंब-या पहिल्या प्रवृत्तीच्या; तर नारायणराव आणि गोदावरी 'शिरस्तेदार' वेणू' 'पुण्यग्रामरहस्य' या दुसरीच्या निदर्शक होत. या कादंब-या नवीन चालीच्या असल्या तरी जुन्या कादंब-यातील काही विशेष यात शिल्लक होतेच. व बहुधा भावचित्रापेक्षा घटनांसच महत्त्व जास्त दिले जात असे. तथापि, या संधिकाळातील सामाजिक कादंब-या वस्तुस्थितीनिदर्शक कादंब-यांची भूमिका तयार करित होत्या. अशा तऱ्हेने 'मुक्तामाले'चे युग संपण्याची पूर्वचिन्हे दिसू लागल्यावर नवयुगाची तुतारी वाजवून ते जाहीर करण्याचे काम हरिभाऊंच्या 'मधली स्थिती'ने केले.

हरिभाऊंचे युग:

हरिभाऊंची 'मधली स्थिती' १८८५ त पुणे वैभव पत्रा'त क्रमशः प्रसिध्द झाल्यावर महाराष्ट्राच्या वाङ्मयशक्तिजावर एक तेजास्वि तारा उगविल्याची महाराष्ट्रसिक वाचकाची खात्री झाली. व ते आता कादंबरीकारांकडे निराळ्याच अपेक्षेने पाहू लागले. हरिभाऊंनी ही अपेक्षा कल्पनेबाहेर पुरी केली यात शंका नाही. हरिभाऊंच्या कादंब-यांचा दुसरा विशेष त्यांच्या कादंब-यातील बोधपरता हा होय. 'त्यांच्या कादंब-या म्हणजे कला, ध्येयवाद यांचा मधुर संगम होय.' असे त्यांच्या चरित्रकर्ती म्हणतात ते खरे आहे.

विदग्ध वाङ्मयाचे विवेचन करताना हरिभाऊंनीही सन्मार्गदर्शक त्व व बोधपरता हे गुण वाङ्मयाच्या व्याख्येत समाविष्ट केले आहेत. कादंबरीच्या जन्मापासून बोधपरतेकडे किंवा स्वाभाविक कल कसा होता हे आपण पाहिलेच. मध्यंतरीच्या काळात समाजसुधारणेची जी चळवळ जोरात आली तिला मराठी रंगभूमीने कसे सहाय्य केले याची जाणीव हरिभाऊंना असल्यामुळे त्यांनीही कादंबरीचा उपयोग समाजातील दोष कुशलतेने दाखवून आवश्यक सुधारणेचा पाठपुरावा करण्याकडेच केला. पण यात कलेला प्रचाराचे स्वरूप येऊ न देता, महाराष्ट्रीय जीवनाचे चित्रण करित असतानाच सुधारकी विचारांच्या पात्रांची कल्पना करून त्यांच्याद्वारे सामाजिक सुधारणेचा प्रयत्न त्यांनी वैदग्ध्यने केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या ध्येयप्रवण असूनही प्रचारकी मात्र नाहीत. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या-यातील समाजचित्रण एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादीत होते. ही गोष्ट खरी आहे; तथापि, मराठी कादंबरीच्या इतिहासात हरिभाऊंनी फार मोठी क्रांती घडवून आणली. व कादंबरीवाङ्मयाचा पुढील मार्ग खुला करून दिला यात शंका नाही. पुढे येणाऱ्या कादंबरीकारांनी हरिभाऊंचाच आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून समाजचे यथार्थ चित्रण किंवा सामाजिक प्रश्नांचीच चर्चा कादंबरीत केल्याने आपण या युगास हरिभाऊंचे युग समजतो. हरिभाऊंच्या युगानंतर आपटे युगाचा एक विशेष म्हणजे या युगात काही हौशी कादंबरीकार उदयास आले. ज्यांचा व्यवसाय कादंबरी लेखन नव्हता. व ज्यांना त्यांच्या इतर व्यवसायांपासून सुरका मिळणे कठीणच होते. अशा लेखकांनीही कादंबरीची लोकप्रियता पाहून स्वतःच्या विचारांचे वाहन म्हणून किंवा केवळ कादंबरी-लेखनाची हौस म्हणून कादंबऱ्या लिहून पाहिल्या. आपटे युगात मराठी कादंबरीला निश्चित एक प्रतिष्ठा लाभली. अद्भूत युगातील कादंबऱ्यांचे आकर्षण केवळ मनोरंजनापुरतेच सीमित होते पण हरिभाऊंच्या काळात कादंबरी समाजाभिमुख होऊन कादंबरीला वाङ्मयीन महत्त्वही प्राप्त होऊ लागले.

रागिणींचे युग:

कादंबऱ्यांची ही त्वरित वाढच नव्या युगाची सूचना देत होती कुठलीही गोष्ट चिरपरीचयाने नकोशी होते त्यातलीच गत येथेही झाली. गतकालिन इतिहासाची चित्रे पाहण्यापेक्षा वर्तमानकालीन जिवंत प्रश्नांची चर्चा अधिक चांगली, असे लोकांस वाटू लागले. तसेच महाराष्ट्रीय संसाराचे हरिभाऊ छाप्याचे चित्रण करण्याचा व पाहण्याचा लोकांस कंटाळा आला होता. आजचा जहाल हा उद्याचा मवाळ या न्यायाने हरिभाऊंना इष्ट वाटत असलेल्या सुधारणा लोकांच्या पचनी पडून नविन प्रश्न उपस्थित होत होते. व उभयपक्षी वर्तमानपत्रांतून व सभातून, घरी व बाजारी जोराची चर्चा होत होती. प्रात्याक्षिक कथांत अशा त-हेची चर्चा होऊन त्यायोगे वाचकांचे मन सुसंस्कृत व ज्ञानसंपन्न करता आल्यास हवे होते. कै.शि. म. परांजपे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'कल्पनेच्या उच्च वातावरणातून भूतलावर तमोमय परिस्थितीमध्ये काही किरण पसरविता आले तर ते ग्रंथकर्तृत्व सफल होय. विवक्षित हेतू धरून लिहिलेल्या अशा प्रकारच्या कल्पनामय कादंबऱ्या-या लोकशिक्षणाच्या व मानसिक उन्नतीच्या कामी अतिशय उपयोगी पडतात. या सत्याची जाणीव लोकांना झाली होती. त्याची दृश्य फळे म्हणजे नाथमाधवांची 'विहंगवृंद' व सी. के. दामले यांची 'जग हे त्रिविध आहे' यासारख्या तत्कालीन वादग्रस्त प्रश्नांवर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबऱ्या होत. 'रागिणी'चा अवतार झाला व नवयुगाची पहाट उजाडली. 'रागिणी'ला जे अभूतपूर्व यश लाभले व तिचे जे लोकांनी स्वागत केले त्याला कारण वर उल्लेखिलेला त्रिवेणी संगमच होय.

फडक्यांचे युग:

'रागिणी' मधील कल्पनारम्यतेचा धागा प्रा.फडक्यांनी उचलला व गहन तात्विक चर्चेने शिणलेल्या व सभोवतालच्या रटाळ जीवनाचे उबगलेल्या मनाला विरंगुळा म्हणूनच की काय त्यांनी मराठी कादंबरीला कल्पनारम्य सृष्टीत नेऊन ठेविले. विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या शतकात अच्युत बळवंत कोल्हटकरांनी तीन आणे मालाच्या द्वारे चटकदार लघुकादंबऱ्यांची एक परंपरा निर्माण केली होती. त्या परंपरेतूनच काही अंशी प्रा. फडक्यांची कल्पनारम्य कादंबरी निर्माण झाली. शृंगारिक प्रणयप्रधान कादंबऱ्यांची परंपरा प्रा. फडक्यांनी निर्माण केली तर श्री. पु.य. देशपांडे यांनी मराठी कादंबरीच्या 'बंधनाच्या पलीकडे' (१९२७) नेले. श्री वामनराव जोश्यांप्रमाणेच श्री देशपांड्यांची प्रवृत्ती मूलतः तत्त्वचिंतनात्मक आहे. अध्यात्माच्या पाय-या चढत असतानाच त्यांना जीवनाचे नवीन दर्शन घडले व 'जुन्या कल्पना, जुने विचार, जुनी ध्येये. सर्व निर्जीव व निःसत्व वाटू लागली. तथापि श्री देशपांडे यांनी समाजाच्या नैतिक मुल्यांना व कल्पनांना जो धक्का दिला त्याचे परिणाम समाजावर काय होतील हा प्रश्न विचारवंत टीकाकारांना पडणे साहजिकच होते. श्री. पु.य. देशपांडे यांच्या नव्या कल्पना वाचकांना व लेखकांना सहज पचनी पडणाऱ्या नव्हत्या. श्री देशपांड्यांची भूमिका तात्विक असली तरी नवीन लेखकांनी जीवनाचा खोलवर विचार केला नव्हता. त्यामुळे श्री देशपांड्यांच्या विचारांचे व कल्पनांचे अनुकरण मराठी कादंबरीत निराळ्या अर्थानेच झाले.

बोधवाद - मराठी कादंबरीत कल्पनारम्य कादंबऱ्यांचे साम्राज्य चालू असतानाच ध्येयवादाचे दुसरे टोक सानेगुरुजींनी गाठले. मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास झटतात तेच खरोखर आस्तिक' असे साने गुरुजींनी 'आस्तिक' (१९४०) कादंबरीच्या

प्रस्तावनेत लिहिले आहे. करमणुकीसाठी नव्हे तर आस्तिक निर्माण करण्याच्या सद्हेतूनेच त्यांनी कादंबरी-लेखन केले. श्री नारायण हरि आपटे यांच्या कादंबऱ्यातही कालमानाप्रमाणे मध्यम वर्गाच्या सांसारिक व वैवाहिक जीवनातील अडचणींचा निर्देश होणे स्वाभाविक होते. पण 'न पटणारी गोष्ट' (१९२२) 'आम्ही दोघे' (१९३४). किंवा 'पाच ते पाच' (१९४६) इत्यादी भिन्न भिन्न काळांत लिहिलेल्या संसारकथांत सामाजिक जीवनातील प्रश्नांचा उहापोह असला तरी नारायण हरि आपटे यांच्या कादंबऱ्यातील नायक नायिका नवमतवादाच्या आहारी गेले नाहीत. वैवाहिक जीवनात अडचणी आल्या तरी त्यांच्या कादंबऱ्यांतील व्यक्तींनी स्वैराचाराला प्रवृत्त न होता आहे त्या परिस्थितीत समंजसपणे मार्ग काढण्याचाच प्रयत्न केला. अशाप्रकारे विकृत मनोवृत्तीएवजी सोज्वळ प्रेमाचाच त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यात दाखविला आहे.

मराठी कादंबरीची जी एका संकुचित परिघातच भ्रमण करित होती तिचे क्षेत्र अधिक व्यापक करण्याचा जो प्रयत्न प्रथम वरेकरांनी केला त्याला खरे यश द्वितीय महायुद्धानंतर आले.

महायुद्धानंतरच्या काळानंतर पुढील पाच-सहावर्षांच्या काळात देशातील आर्थिक जीवनात विलक्षण परिवर्तन झपाटयाने झाले व त्याचा विशेष प्रभाव मध्यमवर्गीयांच्या जीवनावर दिसू लागला. यानंतर ग्रामीण जीवनावरील कादंबऱ्या, प्रादेशिक वातावरणावरील कादंबऱ्या, नवी शिक्षिते, मागासलेल्या जातींच्या जीवनावरील कादंबऱ्या, भाषांतरीत कादंबऱ्या, विनोदी कादंबऱ्या, तंत्रदृष्ट्या विकास मनो विश्लेषणा-त्मक कादंबरी यांचा समावेशही कादंबऱ्यांमध्ये आला. परंतु पेपरची शब्दमर्यादा असल्यामुळे सविस्तर उहापोह या पेपरमधून मांडता येणे शक्य नव्हते. म्हणून मराठी कादंबरीच्या उत्क्रांतीचा थोडक्यात आढावा या पेपरमधून घेतला आहे.

संदर्भग्रंथ:

मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास:- प्र.वा.बापट, ना.वा.गोडबोले,व्हीनस प्रकाशन, पुणे.

२) मराठी कादंबरीचा इतिहास- वा. रा. कोठावळे

३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - रा. ग. जाधव,

४) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - द. भि. कुळकर्णी

५) कादंबरी लेखन व चिंतन - वि.स.खंडेकर

८) 'आधुनिक मराठी कादंबरी - शं.गो. तुळपुळे

शिवाजी महाराजांच्या घडणीतील शहाजी राजांचे योगदान

संशोधक

सुप्रिया गायकवाड

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, मार्गदर्शक

डॉ राखी जाधव

व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना:-

भारतीय इतिहासामध्ये शिवाजी महाराजांचा स्थान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतीय इतिहासामध्ये शिवाजी महाराजांचे स्थान एक केवळ यशस्वी राजाच्या किंवा पराक्रमी युद्धाच्या पलीकडे जाते आणि शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्व हे स्वकर्तृत्व पराक्रम आणि दूरदृष्टी यांचे अद्वितीय मिश्रण होते. ते केवळ पराक्रमी योद्धा किंवा यशस्वी प्रशासक नव्हते, तर त्यांनी भारतीय समाजाला स्वातंत्र्य, स्वाभिमान आणि स्वराज्याची नवी दृष्टी दिली. ते एका नव्या राजकीय सामाजिक आणि सांस्कृतिक जाणिवेचे प्रतीक आहेत. मध्ययुगीन भारतात परकीय सत्तांच्या छत्रछायेखाली दबलेल्या समाजाला स्वाभिमान, स्वतंत्र आणि न्यायाची नवीन दिशा देणारे नेतृत्व आणि सतराव्या शतकातील परकीय सत्तेच्या राजकीय दडपण शाहीखाली दडलेल्या समाजाला आत्मविश्वास देणारे नेतृत्व म्हणून शिवाजी महाराज उदयास आले. तथापि हे महान नेतृत्व एका क्षणात किंवा केवळ एका वैयक्तिक पराक्रमाच्या जोरावर निर्माण झाले असे माननीय इतिहासदृष्ट्या योग्य ठरणार नाही. मात्र हे व्यक्तिमत्व अचानक घडले नव्हते. कोणत्याही महान व्यक्तिमत्व हे दीर्घकालीन, ते एका नव्या सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक आणि वैचारिक प्रक्रियेचे फलित असते. शिवाजी महाराजांच्या बाबतीतही ही प्रक्रिया स्पष्टपणे दिसून येते. शिवाजी महाराजांच्या घडणीचा अभ्यास करताना इतिहासकारांनी प्रामुख्याने त्यांच्या स्वकर्तृत्वावर लष्करी यशावर प्रशासनव्यवस्थेवर 'स्वराज' आणि 'स्वराज्य' स्थापनेच्या कार्यावर भर दिला आढळतो. मात्र या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुळाशी असलेली प्रेरणा, संस्कार आणि अनुभवांचा अभ्यासच्या तुलनेने कमी अधिकप्रमाणात झाला आहे. या संदर्भात शिवाजी महाराजांच्या वडिलांचे म्हणजेच शहाजीराव भोसले यांचे योगदान अभ्यासकांच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक ठरते. त्यासाठी कौटुंबिक घटकही कार्यरत होते. त्यांच्या जीवनावर अथर्वादी प्रभाव टाकणाऱ्या व्यक्तीमध्ये माता जिजाबाई यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तसेच शहाजीराजे हे केवळ शिवाजी महाराजांचे जनक नव्हते तर दख्खनच्या राजकारणातील एक महत्त्वाचे अनुभवी आणि संघर्षशील व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या जीवनातील यश अपयश संघर्ष तडसोडी आणि अपूर्ण स्वप्न हे त्यांचा शिवाजी महाराजांच्या विचार विश्वासावर आणि नेतृत्व शैलीवर खोलवर परिणाम झालेला दिसून येतो. शहाजीराजे भोसले हे केवळ एक पराक्रमी सरदार नव्हते. तर राजकारण, युद्धनीती आणि प्रशासन यांचा सखोल अनुभव असलेले दूरदृष्टीचे नेतृत्व देखील होते. सतराव्या शतकातील दख्खन प्रदेश हा सतत राजकीय उलथापाथलीन ग्रासलेला होता. निजामशाहीचा ह्यास आदिलशाही आणि मुघलसत्ता मधील संघर्ष सरदारांची पद्धती, निष्ठा, जहागिरी पद्धतीतील अस्थिरता आणि परकीय सत्तांचे वाढते वर्चस्व या सर्व घटकांमुळे सामान्य समाज असुरक्षित झाला होता आणि मराठी समाजाचे राजकीय अस्तित्व आणि सामाजिक स्वाभिमान या काळात गंभीर संकटात सापडले होते. आणि अशा परिस्थितीत शहाजीराजे भोसले यांनी आपली

राजकीय आणि लष्करी कारकीर्द उभी केली. शहाजीराजांचे आयुष्य म्हणजे संघर्ष आणि वास्तववादी राजकारण यांचे प्रतीक होते. निजामशाही, आदिलशाहीतून आणि मुघल दरबारातील त्यांच्या कारकिर्दीतून त्यांनी जे राजकीय व्यवहार, सत्ता-संतुलन आणि कुटनीतीचे जे धडे घेतले होते. त्यांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव शिवाजी महाराजांच्या विचारसरणीवर पडलेला दिसतो. शिवाय स्वराज्याची कल्पना स्वाभिमानाची जाणीव आणि स्वकर्तृत्वावर आधारित नेतृत्वाचे बीजे शिवाजी महाराजांच्या मनात रुजवण्याची शहाजीराजांची भूमिका महत्त्वाची होती. शहाजीराजेचे आयुष्य म्हणजे संघर्ष आणि वास्तववादी राजकारण त्यांचे प्रतीक होते. निजामशाहीच्या अस्तच्या काळात त्यांनी त्या सत्तेचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. मलिक अंबर यांच्यासारख्या कुशल प्रशासक आणि सेनानी सोबत काम करताना त्यांनी दख्खनच्या राजकारणाचे सूक्ष्म पैलू आत्मसात केले. निजामशाही संपुष्टात आल्यानंतर आदिलशाहीत सामील होताना त्यांनी केवळ वैयक्तिक स्वार्थ नव्हे, तर आपली सत्ता जहागिरी आणि मराठी सरदारांचे अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न केला. या सर्व प्रक्रियेत त्यांनी पराभव पाहिले, विश्वासघात अनुभवले, परंतु प्रत्येक अपयशातून पुन्हा उभे राहण्याची क्षमता त्यांनी दाखवली. शहाजीराजांचे हे जीवन अनुभव शिवाजी महाराजांच्या घडणीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. शिवाजी महाराजांनी लहानपणापासूनच राजकीय अस्थिरता सत्ता संघर्ष आणि परकीय सत्तांची मनमानी ऐकली होती आणि पाहिली. शहाजीराजांच्या अनुभवातूनच शिवाजी महाराजांना हे स्पष्ट झाले की परकीय सत्तांच्या अधीन राहून स्वाभिमानाची जीवन शक्य नाही. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या मनात स्वतंत्र स्वदेशी आणि लोकभिमुख सत्तेची स्थापना दृढ होत गेली. इतिहास लेखनात अनेकदा असा प्रश्न उपस्थित केला गेला आहे. शिवाजी महाराजांचे यश पूर्णतः त्यांच्या स्वतःच्या कर्तृत्वाचे फलित होते की त्यामागे वडिलांचा प्रभाव होता. काही इतिहासकार शिवाजी महाराजांना पूर्णपणे स्वतंत्र आणि स्वयंस्फूर्त नेतृत्व म्हणून मानतात. तर काही अभ्यासक शहाजी राजांच्या भूमिकेवर अधिक प्रकाश टाकताना दिसतात. वास्तविक शिवाजी महाराजांचे सहकर्तृत्व, निर्विवाद असले, तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण आणि कौटुंबिक संस्कार राजकीय वातावरण आणि शहाजीराजांच्या अनुभवांपासून वेगळी करून पाहता येत नाही. शहाजीराजे स्वतः स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्यात यशस्वी झाले नाहीत. ही बाब इतिहासात स्पष्ट आहे. तथापि त्यांनी केलेले प्रयत्न हे व्यर्थ ठरले असेही म्हणता येणार नाही निजामशाहीच्या पुनरस्थापनेसाठी केलेले संघर्ष, स्वकीयसत्तेचा आग्रह आणि परकीय सत्ताविरुद्ध असलेली आस समाधानाची भावना या सर्व बाबी शिवाजी महाराजांच्या मनात खोलवर रुजल्या शहाजीराजांची अपूर्ण स्वप्ने पुढे शिवाजी महाराजांनी पूर्ण केली. असे इतिहासकारांच्या प्रवाहातून दिसून येते शिवाजी महाराजांच्या बालपणाचा विचार करता त्यांच्या संगोपनात राजमाता जिजाऊ ची भूमिका अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. जिजाऊंनी दिलेले धार्मिक, नैतिक आणि सामाजिक संस्कार हे शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पाया ठरले. मात्र हे संस्कार जिजाऊंच्या व्यक्तिमत्त्वाचे श्रद्धेचे फलित नव्हते. तर ते शहाजीराजांच्या व्यापक जीवनदृष्टीचेच प्रतिबिंब होते. जिजाऊंना दिलेले स्वतंत्र पुणे जहागिरी ची जबाबदारी आणि सुरक्षित वातावरणात निर्माण करण्याची दूरदृष्टी ही शहाजीराजांचीच होती. शहाजीराजे बहुतेक वेळा शिवाजी महाराजांच्या प्रत्यक्ष सहवासात नसले, तरीही त्यांची अप्रत्यक्ष भूमिका अत्यंत प्रभावी होती. त्यांनी शिवाजी महाराजांना राजकीय संघर्षा पासून काही अंशय दूर ठेवून योग्य वातावरणात नेतृत्व गुण विकसित होण्याची संधी दिली. ही रणनीती स्वराज्य स्थापनेसाठी उपयुक्त ठरली. पुणे परिसरातील भौगोलिक रचना किल्ल्यांचे सामूहिक महत्त्व स्थानिक लोकांशी असलेले नाते आणि स्वालंबी प्रशासनाची बीजे या काळात रोवली गेली. हीच बीजे स्वराज्य स्थापनेच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची ठरली शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वात दिसणारी ही मुसिद्धगिरी, व्यवहार ज्ञान आणि परिस्थितीनुसार निर्णय घेण्याची क्षमता ही

शहाजीराजांच्या जीवनातील अनुभवाचे प्रतिबिंब असल्याचे अनेक इतिहासकार मानतात शहाजीराजांनी अनुभवलेल्या या अपमानांनी, मर्यादांनी आणि संघर्षांनी शिवाजी महाराजांना अधिक सावध, अधिक दूरदृष्टी आणि अधिक थांबवले त्यामुळे शिवाजी महाराजांचे नेतृत्व हे भावनिक किंवा अवेग पूर्ण न राहता विवेकी आणि धोरणात्मक बनले. या संशोधन विषयाची प्रस्तावना म्हणून हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. की शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्व हे एका व्यापक ऐतिहासिक प्रक्रियेचे फलित होते या प्रक्रिये शहाजीराजे भोसले यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि त्यांचा योगदान चा अभ्यास केल्याशिवाय शिवाजी महाराजांच्या घडणीचा संपूर्ण आणि समतोल आढावा घेता येणार नाही म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या घडणीतील शहाजी राजांचे योगदान हा विषय केवळ कौटुंबिक प्रभावाचा अभ्यास नसून दख्खनच्या राजकीय इतिहासाचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू उलगडणारा विषय आहे ही प्रस्तावना संशोधनांनी साठी दिशा देणारी ठरते .

स्वराज्य संकल्पनेचा पाया : शहाजीराजांचे विचार

'स्वराज्य' ही संकल्पना शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्वाशी निगडित असली तरीही तिचा वैचारिक आणि अनुभवजन्य पाया हा आज ही राजे भोसले यांच्या जीवन प्रवासात स्पष्टपणे आढळतो. राज्य ही केवळ राजकीय सत्ता नव्हे तर स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, सुरक्षितता आणि न्याय यांचा समन्वय असलेली व्यापक कल्पना होती. कल्पनेचा विजय शहाजीराजांच्या राजकीय अनुभवातून संघर्षात आणि अपूर्ण स्वप्नात दडलेली होती. शहाजीराजे भोसले हे दख्खन मधील अत्यंत प्रभावी सेनानी होते. निजामशाही, आदिलशाही, आणि मुघल साम्राज्य या तिन्ही सत्यांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आला. या सत्तांखाली काम करताना त्यांनी तात्कालीन राजकारणाची अस्थिरता, सत्ता संघर्ष, आणि स्वार्थिनीती जवळून अनुभवली विशेषतः निजामशाहीच्या अस्तकाळात त्यांनी अहमदनगर व पुणे- सुपे परिसरात स्वतंत्र सत्ता उभारण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न केवळ सैनिकी नव्हता, तर तो स्वायत्त राज्यसत्तेच्या दिशेने टाकलेले पाऊल होते. मात्र मुघल आक्रमणे, सुलतानशाहीतील अंतर्गत फूट आणि सतत बदलणारी राजकीय निष्ठा यामुळे शालेय त्यांचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही. तरीही या अपयशातून एक महत्त्वाचा विचार पुढे आला. तो म्हणजे परकीय किंवा सत्तेखाली राहून स्थिर न्याय आणि स्वाभिमानाची राज्य उभारणी शक्य नाही. हाच विचार पुढे शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य संकल्पनेचा गाभा ठरला. शहाजीराजांचे स्वराज्य संकल्पना चे विचार हे थेट लिखित स्वरूपात उपलब्ध नसले तरीही त्यांच्या कृतीतून आणि निर्णयातून ते स्पष्टपणे दिसून येतात. शहाजीराजांचे हे स्वप्न पुढे 'हिंदवी स्वराज्य' स्थापनेसाठी फार उपकार ठरले. स्थानिक प्रदेशावर नियंत्रण ठेवण्याची प्रयत्न केला, स्थानिक सरदारांना सोबत घेतले आणि स्वतःची सत्ता टिकवण्यासाठी स्वतंत्र धोरण आखली यावरून स्वराज्याची बीजे त्यांच्या मनात रुजली होती असे म्हणता येते. शिवाजी महाराजांच्या बालपणी शहाजीराजे प्रत्यक्ष उपस्थित नसले तरीही ते त्यांच्या राजकीय वारसा शिवार्जींना लाभला शहाजीराजांच्या संघर्षातून आणि अनुभवातून शिवाजी महाराज शिकले की, स्वराज्य हे केवळ तलवारीच्या जोरावर नव्हे तर जनतेच्या पाठिंबावर आणि योग्य प्रशासनावर उभे राहते. शहाजीराजांनी पाहिलेल्या सुलतानशाही दरबारातील अन्याय, दुटप्पी धोरणे आणि अपमान यामुळेच शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र आणि सर्वभौम्य राज्य उभारण्याचा निर्धार अधिक ठाम केला. शहाजीराजांच्या या विचारात स्वराज्य ही संकल्पना मर्यादित स्वरूपाची नव्हती ती केवळ सत्ता ही कल्पना नव्हे तर समाज रचनेतील बदलांची बीज घेऊन येणारी होती. स्थानिक लोकांच्या हितासाठी चालवलेले राज्य धर्मनिरपेक्ष न्यायव्यवस्था आणि स्वाभिमानाने जगणारी प्रजा हीच स्वराज्याची खरी ओळख असल्याची

जाणीव शहाजीराजांच्या अनुभवातून पुढे आली.अशा प्रकारे शहाजीराजे हे स्वराज्याचे प्रत्यक्ष संस्थापक नसले तरीही त्यांच्या जीवन प्रवासातून निर्माण झालेली वैचारिक बैठक शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली. स्वराज्य कल्पनेचा पाया हा शहाजीराजांच्या संघर्षात, पूर्ण दडलेल्या स्वप्नात आणि राजकीय जाणिवात दडलेला होता त्यामुळे स्वराज्य ही संकल्पना शिवाजी महाराजांची असली तरी तिचा वैचारिक उगम हा शहाजीराजांच्या विचारांशी घट्ट जोडलेला आहे हे निश्चितपणे म्हणता येईल.

१.शहाजीराजे आणि जिजाऊ : शिवाजी महाराजांच्या संस्कारांमधील भूमिका

शिवाजी महाराज हे भारतीय इतिहासातील एक महान,दृष्टी असलेले लोककल्याणकारी राजा म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे व्यक्तिमत्व हे केवळ पराक्रमाचे नव्हे तर तिथे न्याय, धर्मनिष्ठा आणि प्रजाहितदक्षतेचे उत्तम उदाहरण होते.मात्र हे महान व्यक्तिमत्व सहज घडलेले नसते.त्यामागे, त्यामध्ये संस्कार शिक्षण मार्गदर्शन यांचा मोठा वाटा असतो. शिवाजी महाराजांच्या जीवनात जे संस्कार घडवण्याची श्रेय त्यांची माता राजमाता जिजाऊ यांना जाते. त्याचबरोबर त्यांचे वडील शहाजीराजे भोसले यांना देखील जाते. शहाजीराजांनी शिवाजी महाराजांना राजकीय व लष्करीदृष्ट्या दृष्टी दिली तर तिचा जिजाऊंनी त्यांच्या मनात धर्म, आणि स्वराज्याची भावना रुजवली या दोघांच्या संयुक्त भूमिकेमुळे शिवाजी महाराज एक आदर्श राजा म्हणून घडले.

शहाजीराजे भोसले यांची भूमिका:

शहाजीराजे भोसले हे सतराव्या शतकातील पराक्रमी, मुत्सद्दी आणि दूरदृष्टी असलेले सरदार होते. निजामशाही, आदिलशाही आणि मुघल या सत्तांमध्ये वावरताना त्यांनी राजकारणाची खोल समज प्राप्त केली होती. या अनुभवाचा मोठा लाभ शिवाजी महाराजांना झाला. शहाजीराजांनी शिवाजी महाराजांच्या मनात 'स्वराज्याची'संकल्पना रुजवली. परकीय सत्तांच्या अधिन राहण्यापेक्षा आपले स्वतंत्र राज्य असावे, हा विचार त्यांनी अप्रत्यक्षपणे शिवाजी महाराजांच्या मनात ठसवला.पुणे आणि आसपासच्या प्रदेशाची जहागिरी शिवाजी महाराजांकडे सोपवून त्यांनी त्यांना प्रशासनाचा प्रत्यक्ष अनुभव दिला.युद्ध कलेच्या बाबतीतही शहाजीराजांचा प्रभाव महत्त्वाचा ठरतो. किल्ल्यांचे महत्त्व, भूगोलाचा योग्य वापर,शत्रूंची ताकद ओळखणे, तसेच प्रसंगी मुत्सद्दीगिरीने निर्णय घेणे- हे गुण शिवाजी महाराजांनी शहाजीराजांच्या अनुभवातूनच आत्मसात केले. शहाजीराजांनी शिवाजी महाराजांना स्वावलंबी बनवले.त्यामुळे शिवाजी महाराज आत्मविश्वासाने निर्णय घेणारे धाडसी आणि कर्तृत्वावर विश्वास ठेवणारी नेतृत्व बनले. महाराज साहेबांचे नाव जगप्रसिद्ध करणारे ती भातवाडी ची लढाई शिवाजी महाराजांच्या लष्करी जीवनासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरली. या लढाईतून अनेक गोष्टी शिवाजी महाराजांच्या लक्षात आल्या आणि शिवाजी महाराजांचा जन्म तर नंतर सहा वर्षांनंतरच आहे. त्यानंतर सोळा वर्षांनी 'हिंदवी स्वराज्य' उदयास आलेआहे. पण बावीस वर्षांनंतरही तो युद्धमंत्र मात्र शिवाजी महाराजांनी अमलात आणला. संपूर्ण स्वराज्य पर्वात हा विलक्षण युद्धमंत्र चौदारुतांसारखा शिवाजी महाराजांना लाभी राहिला. हा युद्ध मंत्र भातवडीच्या लढाईतून निष्पन्न झाला. निर्माण झाला; ह्या मंथनाचे मतीत होते- 'गनिमी कावा' ! गमिनी कावा म्हणजे, 'शत्रूच्या जास्तीत जास्त फौजेचा, आपल्या कमीत कमी फौजेनिशी, कमीत कमी वेळात, संपूर्ण पराभव करणे.'या सर्व शहाजीराजांच्या शिक्षणामुळेच शिकायला मिळाल्या.

२. राजमाता जिजाऊ यांची भूमिका:-

राजमाता जिजाऊ या शिवाजी महाराजांच्या संस्काराची खरी शिल्पकार होत्या. लहानपणापासून त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या मनावर धार्मिक, नैतिक आणि सामाजिक संस्कार घडवले. जिजाऊ केवळ माता नव्हत्या, तर त्या शिवाजी महाराजांच्या पहिल्या गुरु होत्या ही जिजाऊनी रामायण, महाभारत, पुराणी आणि संत परंपरेतील कथा सांगून शिवाजी महाराजांच्या मनात धर्म, सत्य आणि न्याय आणि कर्तव्य भावना रुजवली. राम, कृष्ण, अर्जुन यासारख्या आदर्श व्यक्तींच्या कथा शिवाजी महाराजांसाठी प्रेरणादायी ठरल्या. जिजाऊसाठी स्वराज्य म्हणजे केवळ सत्ता नव्हे, तर धर्म आणि प्रजेचे रक्षण करणारी व्यवस्था होती. त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या मनात 'हे राज्य प्रजेचे आहे' ही भावना ठासवली. त्यामुळे शिवाजी महाराजांनी त्यामुळेच शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यात जनतेच्या हिताला सर्वोच्च स्थान दिले. स्त्री-सन्मान, धर्मस्थळांचे संरक्षण आणि अन्याय विरुद्ध उभे राहणे-हे मूल्य जिजाऊंनी शिवाजी महाराजांना शिकवले. म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारात स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्यांना कठोर शिक्षा देण्यात येत असे. धर्मस्थळांचा मान राखला जात असे. शहाजीराजे आणि जिजाऊ यांचा संयुक्त प्रभाव शहाजीराजे आणि जिजाऊ यांची भूमिका वेगळी असली, तरी ती एकमेकांना पूरक होती. शहाजीराजांनी शिवाजी महाराजांना स्वराज्याचा मार्ग दाखवला तर जिजाऊंनी त्या मार्गाला नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान दिले. शहाजीराजांचा पराक्रम आणि जिजाऊंचे संस्कार-या दोघांच्या संगमातूनच शिवाजी महाराजांचे सर्वांनी व्यक्तिमत्व घडले. म्हणून शिवाजी महाराज केवळ एक पराक्रमी योद्धा न राहता लोकाभिमुख न्यायप्रिय आणि धर्मनिरज राजा ठरले. यू त्यांच्या नेतृत्वात स्वराज्य ही केवळ सत्ता न राहता, एक आदर्श राज्यव्यवस्था बनली.

४. शहाजीराजेंचा शिवाजी महाराजांच्या राजकारणावर अप्रत्यक्ष प्रभाव:-

१) राजकीय व्यवहारज्ञानाची देण:- शहाजीराजे निजामशाही, आदिलशाही व मुघल सत्तांशी प्रत्यक्ष व्यवहार करणारे अनुभवी सरदार होते. बदलत्या सत्तासंतुलनात कसे वागावे, कुणाशी कधी मैत्री करावी व कधी संघर्ष टाळावा हे राजकारणाचे धडे शिवाजी महाराजांनी शहाजीराजांकडून अप्रत्यक्षपणे आत्मसात केले. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचे राजकारण लवचिक पण तत्त्वनिष्ठ झाले.

२) स्वराज्य संकल्पनेची पायाभरणी:- शहाजीराजांनी स्वतः स्वतंत्र राज्य उभे करण्याचा प्रयत्न केला होता. तो पूर्णत्वास गेला नाही, तरी स्वतंत्र सत्तेची कल्पना शिवाजी महाराजांच्या मनात दृढ झाली. पुढे हीच कल्पना स्वराज्याच्या रूपाने साकारताना, शिवाजी महाराजांनी स्थानिक जनतेचा पाठिंबा, भूगोलाची जाण आणि प्रशासनाची शिस्त यांचा संगम साधला.

३) कूटनीती व सामरिक संयम :- शहाजीराजांचे राजकारण हे केवळ तलवारीवर नव्हे, तर कूटनीतीवरही आधारलेले होते. शिवाजी महाराजांनीही हेच तत्त्व अंगीकारले. संधी पाहून तह, प्रसंगी माघार, तर योग्य वेळी निर्णायक आघात. शत्रूशी थेट संघर्ष टाळून रणनीतिक प्राधान्ये ठरवणे ही शहाजीराजांची छाप होती.

४) सरदार-प्रशासन व्यवस्थेची समज :- शहाजीराजांनी विविध सत्तांमध्ये काम करताना सरदारांची भूमिका, जहागिरी, महसूल व लष्करी संघटना यांचा अभ्यास केला. शिवाजी महाराजांच्या काळातील अष्टप्रधान मंडळ, किल्ल्यांचे सुदृढ प्रशासन, आणि सरदारांवर नियंत्रण ठेवण्यामध्ये शहाजीराजांच्या अनुभवांचे प्रतिबिंब दिसते.

५) प्रादेशिक राजकारणाची जाणीव :- दख्खनच्या राजकारणात स्थानिक शक्ती, भौगोलिक अडचणी आणि लोकभावना यांचे महत्त्व शहाजीराजांना ठाऊक होते. शिवाजी महाराजांनीही महाराष्ट्रातील मावळ प्रदेश, किल्ले

आणि लोकशक्ती यांवर आधारित राजकारण उभे केलेड्डहे स्थानिकतेचे भान शहाजीराजांकडूनच आले.

६) सत्तेसोबत नैतिकतेचा समतोल :- शहाजीराजांचे अनुभव शिवाजी महाराजांना शिकवून गेले की सत्ता टिकवण्यासाठी केवळ बळ नव्हे, तर न्याय, लोकाभिमुखता आणि धर्मनिरपेक्ष व्यवहार आवश्यक असतो. म्हणूनच शिवाजी महाराजांचे राजकारण लोकमान्य झाले.

निष्कर्ष:-

या असे स्पष्ट होते की, शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीत शहाजी राजांचे योगदान अत्यंत मूलभूत व दूरगामी स्वरूपाचे होते. प्रत्यक्ष सहवास मर्यादित असला, तरी शहाजी राजांनी दिलेली राजकीय दृष्टी, स्वराज्याची बीजे, सैनिकी शिस्त व स्वाभिमानाची शिकवण यांनी शिवाजी महाराजांच्या जीवनाला ठोस दिशा दिली.

शहाजी राजांचे निजामशाही व आदिलशाहीतील अनुभव, स्वायत्त राज्य स्थापनेचे प्रयत्न आणि स्थानिक समाजरचनेची जाण यांचा प्रभाव शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारात स्पष्टपणे दिसून येतो. जिजाऊ मातांच्या संस्कारांना शहाजी राजांच्या विचारांचे अधिष्ठान लाभल्यामुळे शिवाजी महाराजांमध्ये धर्मनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम व नेतृत्वगुणांचा समतोल साधला गेला.

म्हणूनच शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे केवळ पराक्रमाचे नव्हे, तर शहाजी राजांनी रोवलेल्या वैचारिक पायावर उभे राहिलेले दूरदृष्टीपूर्ण राज्य होते, असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- १) सभासद कृष्णाजी अनंत - सभासद बखर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई.
- २) चिटणीस बखर-शिवाजी महाराजांची बखर, संपादित आवृत्ती.
- ३) पुरंदरे बाबासाहेब- शिवाजी महाराज एक महानायक राजहंस प्रकाशन.
- ४) शतकर्ते शिवराय-लेखक विजय देशमुख-छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन नागपूर.
- ५) राजा शहाजी -शिरीष गोपाळ देशपांडे-प्रकाशन सरोजिनी अकॅडमी.
- ६) जदुनाथ सरकार-शिवाजी आणि त्यांचा काळ, -ओरिएंट लाँगमन मुंबई.
- ७) भट, सुमंत-जिजाऊ: शिवाजी घडवणारी माता, मेहता पब्लिक हाऊस.

ભારતીય અર્થતંત્ર નો ૨૦૨૫ ની ચુ એસ ટેરીફ સામે પ્રતિભાવ કેટલો કારગર ?

ડૉ. ભાવેશ ચંદ્રકાન્ત ભુપતણી

એસરીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
વી એમ વી કોમેર્સ, જે એમ ટી આર્ટ્સ તેમજ
જેજેપી સાયંસ કોલેજ, નાગપુર

પરિચય અને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ :

ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ દરેક માટે સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે ૧૮મી સદી સુધી સમૃદ્ધ હતો. મુઘલ સામ્રાજ્યના શાસનમાં પણ, ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો હતો, તેમ છતાં તે પશ્ચિમી વિશ્વની તુલનામાં ખૂબ જ સારી હતી. બ્રિટિશ વિદ્વાન ઍંગસ મેડિસનની દૃષ્ટિએ, ૧૬મી અને ૧૭મી સદીમાં, સિંધુ ખીણની સભ્યતા, જેને હિન્દીમાં સિંધુ ઘાટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેમાં અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, નેપાળ, ભૂતાન અને સમગ્ર ભારત, બાંગ્લાદેશ અને બર્માનો ભૌગોલિક વિસ્તાર શામેલ છે. તેમના મતે, આ ક્ષેત્રમાં વિકસિત અર્થતંત્ર હતું, ખાસ કરીને કૃષિ અને હસ્તકલા ક્ષેત્રોમાં. તે સમયે, આ સમગ્ર પ્રદેશ વિશ્વના કુલ ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (GDP) માં લગભગ ૩૦% ફાળો આપતો હતો.

પાછળથી, ૧૭મી સદીના અંતથી ૧૮મી સદી સુધી, ખાસ કરીને ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં, ભારતનું GDP વિશ્વના કુલ GDPના ૨૫% સુધી હતું. આ શાસનકાળમાં પણ થોડું ધ્યાન ઉત્પાદન પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ યુરોપિયનોને કુલ અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન ઉદ્યોગોની શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. ત્યારે, બ્રિટિશરો અને જર્મની જેવા અન્ય યુરોપિયન દેશોએ તેમના પ્રદેશ, યુરોપમાં, ખાસ કરીને પશ્ચિમ યુરોપમાં ઔદ્યોગિકીકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, બ્રિટિશ શાસકોએ ભારતના વિસ્તારનું બિનઔદ્યોગિકીકરણ કર્યું કારણ કે તેઓએ યુરોપમાં તેમના ક્ષેત્રના સમગ્ર ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પર કબજો કર્યો, અને તેઓએ તેમના અર્થતંત્રમાં ભારે વધારો કર્યો. ત્યારથી, વિશ્વ GDP માં પશ્ચિમી દેશોની શક્તિ આજ સુધી વધી રહી છે.

ભારતમાં કરવેરાની જાળ:

પહેલાં, ભારતમાં કર કૃષિ પર હતો કારણ કે ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ, ભારતીય અર્થતંત્ર મુખ્યત્વે કૃષિ પર કેન્દ્રિત હતું. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન, ભારતમાં આધુનિક કરવેરા પ્રણાલી બ્રિટિશ શાસકો દ્વારા વિકસાવવામાં આવી હતી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, વૈશ્વિક અર્થતંત્રે તેનું ધ્યાન ઉત્પાદન ઉદ્યોગો પર કેન્દ્રિત કર્યું; ત્યારથી, ભારતનો GDP ઘટ્યો છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસકોએ માલ પર પરોક્ષ કર વસૂલવાનું શરૂ કર્યું, અને પછી ૧૯૩૭ માં, તેઓએ તે મુજબ કાયદામાં ફેરફાર કર્યા. સ્વતંત્રતા પછી, માલના વેચાણ પર વસૂલાત ચાલુ રાખવામાં આવી, અને વિવિધ રાજ્યોની સ્થાપના પછી, માલના વેચાણ પર પરોક્ષ કર વસૂલવાનું રાજ્યને આધીન હતું. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં, ૧૯૫૯ માં વેચાણ કરમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. પછી ૧૯૯૪ માં, સરકારે સેવાઓ પર પણ પરોક્ષ કર વસૂલવાનું શરૂ કર્યું જે કેન્દ્ર સરકારને આધીન હતું. તેવી જ રીતે, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ઘણા બધા પરોક્ષ કર વસૂલવામાં આવતા હતા, જેમ કે લક્ઝરી ટેક્સ, એન્ટ્રી ટેક્સ, શેરડીની ખરીદી પર ટેક્સ, વર્ક્સ કોન્ટ્રેક્ટ ટેક્સ, માલના આંતરરાજ્ય વેચાણ વ્યવહારો પર કેન્દ્રીય વેચાણ કર વગેરે. આ કર કાયદાઓમાં રિટર્ન ફાઈલ કરવા માટે તેમના સંબંધિત નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ હતી, અને તે સમયે, ઘણી પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ જ્યારે એક કરતાં વધુ પરોક્ષ કર એકબીજાની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરતા હતા અથવા ઓવરલેપ થતા હતા. પ્રક્રિયાઓનું પાલન કરવામાં વેપાર અને વાણિજ્યને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ઘણા વેપાર સંગઠનોએ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો સમક્ષ પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો.

માલ અને સેવાઓના વેચાણ પરના આ પરોક્ષ કર ઉપરાંત, વિદેશી દેશોમાંથી માલના ઉત્પાદન અને આયાત પર એક કર હતો, જેને સેન્ટ્રલ એક્સાઈઝ અને કસ્ટમ્સ એક્ટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે કેન્દ્ર સરકારને આધીન હતો. આ સેન્ટ્રલ એક્સાઈઝ ઉપરાંત, એક રાજ્ય એક્સાઈઝ એક્ટ પણ હતો જે દારૂ, પ્રીમિયમ કાપડ, તમાકુ, સિગારેટ વગેરે જેવા ખાસ પ્રકારના માલ પર લાદવામાં આવતો હતો. આમ, ભારતમાં ઘણા પરોક્ષ કર હતા. વેપાર અને સરકારો તેનું પાલન અને વહીવટ કરવામાં ઘણી સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા. તેને સરળ બનાવવા માટે, કેન્દ્ર સરકારે ભારતના બંધારણમાં સુધારો કર્યો અને રાજ્ય એક્સાઈઝને આધીન લગભગ તમામ પરોક્ષ કરને સમાવી લીધા અને ગુડ્સ તથા સર્વિસ ટેક્સ એક્ટ, ૨૦૧૭ નામનો કાયદો ઘડ્યો, જે ૧ જુલાઈ, ૨૦૧૭ થી અમલમાં આવ્યો.

GST કાયદા ૨૦૧૭ ની રજૂઆત:

ભારતમાં વિવિધ રાજ્યોમાં પરોક્ષ કરવેરા કાયદાઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોવા છતાં, ભારતમાં પરોક્ષ કરના સંગ્રહ પર પ્રતિકૂળ અસર પડી ન હતી, જેમ કે તેની આગાહી કરવામાં આવી હતી; કર વસૂલાતમાં વધારો થયો હતો. **GST** કાયદાની એક ખાસિયત એ છે કે તે રાજ્યોને કર વસૂલાતની રકમનું વળતર આપે છે, જે એટલું ઉત્પાદક નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે રાજ્યોમાં પરોક્ષ કર વસૂલાત સારી નથી, જેમ કે ભારતના ઉત્તર પૂર્વ ભાગના રાજ્યો, તેમને ભારતની આંતરિક કુલ **GST** વસૂલાતમાંથી વળતર આપવામાં આવે છે. તે જ સમયે, તે એવા રાજ્યો સાથે અન્યાય કરે છે જે સારું પ્રદર્શન કરી રહ્યા છે અને જેમનો **GST** અન્ય રાજ્યોની તુલનામાં વધારે છે. ૨૨/૦૯/૨૦૨૫ સુધી **GST** માં કરનો સ્લેબ દર આ પ્રમાણે હતો: ૦% ૩% ૫% ૧૨% ૧૮% ૨૮% - ૨૨/૦૯/૨૦૨૫ થી **GST** ૨.૦ ની રજૂઆત પછી **GST** માં કરનો સ્લેબ દર હવે થી આ પ્રકારના છે: ૦% ૩% ૫% ૧૮% ૪૦% - જુનો ૧૨% અને ૨૮% નો સ્લેબ ૧૮% માં સમાવિષ્ટ થયો.

નીચેનો ચાર્ટ સમગ્ર ભારતમાં **GST** સંગ્રહમાં પ્રગતિ દર્શાવે છે: રૂ. લાખ કરોડમાં.

2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2024-25	Apr-25 to Sept-25
7.41	11.77	12.22	11.37	14.83	18.08	20.18	12.10

GST સ્લેબમાં ઘટાડા પછી ડાયરેક્ટ ટેક્સ કલેક્શનની અસર:

સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૫માં આવકવેરાની વસૂલાત ૯.૧% વધીને ૧૦.૮૯ લાખ કરોડ રૂપિયા થઈ ગઈ, જે સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪માં ૯.૮ લાખ કરોડ રૂપિયા હતી. આ ટેક્સ સ્લેબમાં ઘટાડા અને **GST** ૨.૦ લાગુ થયાની અસર છે. એ વાત જાણીતી છે કે જ્યારે કર વસૂલાતનો દર ઓછો થાય છે, ત્યારે રૂપિયામાં કર વસૂલાત વધે છે, જેનાથી દેશનો એકંદર **GDP** વધે છે. પ્રત્યક્ષ કરના સંદર્ભમાં પણ આ વાત સ્પષ્ટ છે.

નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૪-૨૫ માટે રાષ્ટ્રવ્યાપી આવકવેરાની વસૂલાત ૨૩,૩૮,૪૨૧ લાખ કરોડ રૂપિયા હતી, જે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૩-૨૪ના ૧૯,૬૦,૧૬૬ લાખ કરોડ રૂપિયાની વસૂલાતની સરખામણીમાં ૧૯.૩૦% વધીને ૧૯,૬૦,૧૬૬ લાખ કરોડ રૂપિયા થઈ હતી, જે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩ માટે ૧૬,૬૩,૬૮૬ રૂપિયાની વસૂલાતની સરખામણીમાં ૧૭.૮૨% વધીને થઈ હતી. તેવી જ રીતે, નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩ માટે વસૂલાત નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ ના ૧૪,૧૨,૪૨૨ લાખ કરોડ રૂપિયાની સરખામણીમાં ૧૭.૭૯% વધી છે, અને નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ ની વસૂલાત નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ માટે ૯,૪૭,૧૭૬ લાખ કરોડ રૂપિયાની વસૂલાતની સરખામણીમાં ૪૯.૧૨% વધી છે. સરકાર દ્વારા નવા શાસનમાં કરના સ્લેબ દરમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, આંકડા એ હકીકતને સાબિત કરે છે કે જ્યારે કરના દરમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે, ત્યારે કરની વસૂલાતમાં વધારો જોવામાં આવ્યો છે, જે તે મુજબ **GDP** ને સુધારવામાં મદદ કરે છે.

GST સ્લેબમાં ઘટાડા પછી ડાયરેક્ટ ટેક્સ કલેક્શનની અસર:

સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૫માં આવકવેરાની વસૂલાત ૯.૧% વધીને ૧૦.૮૯ લાખ કરોડ રૂપિયા થઈ ગઈ, જે સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪માં ૯.૮ લાખ કરોડ રૂપિયા હતી. આ ટેક્સ સ્લેબમાં ઘટાડા અને **GST** ૨.૦ લાગુ થયાની અસર છે. એ વાત જાણીતી છે કે જ્યારે કર વસૂલાતનો દર ઓછો થાય છે, ત્યારે રૂપિયામાં કર વસૂલાત વધે છે, જેનાથી દેશનો એકંદર **GDP** વધે છે. પ્રત્યક્ષ કરના સંદર્ભમાં પણ આ વાત સ્પષ્ટ છે.

GST ૨.૦ ની ભારતીય અર્થતંત્ર પર સામાન્ય લોકો પર અસર અને ઘટનાઓ:

તથ્યો અને આંકડા ભારતીય અર્થતંત્રનું ખૂબ જ ગુલાબી ચિત્ર રજૂ કરી રહ્યા છે, સરકારે તે સમયે દાવો અને પુષ્ટિ આપી હતી કે, **GST** માં કરનો દર ઘટાડવામાં આવ્યો હોવાથી અને સેન્ટ્રલ એક્સાઈઝ ટેક્સ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો હોવાથી, ભારતમાં કુગાવાનો દર નિયંત્રિત કરવામાં આવશે અને ૩૩% એક્સાઈઝ નાબૂદ કરીને અને **GST** માં મહત્તમ કર ૨૮% વસૂલવાથી કર તક્ષવતમાં ૫% ઘટાડો થવાનો લાભ સામાન્ય લોકોને મળશે. પરંતુ આ પુષ્ટિ પ્રતિકૂળ સાબિત થઈ છે, અને **GST** ની શરૂઆતથી કુગાવો વધી રહ્યો છે. તેવી જ રીતે, હવે ૧૦% ના સમાવિષ્ટ રાહત **GST** દર, (કલો કે જે ૨૮% થી ઘટીને ૧૮% સુધી થયો છે તે,) અને કુગાવાના દર પર તેની કોઈ અસર પડશે કે નહીં, તે ઘટી રહ્યું છે કે નહીં તે જોવાનું છે. જો કે, કર વસૂલાતમાં વધારો થઈ રહ્યો છે, સરકારને પ્રત્યક્ષ કર અને પરોક્ષ કર વસૂલાતનો ફાયદો ઉપર જણાવેલ વધેલા કર વસૂલાતથી સ્પષ્ટ થાય છે. કર વસૂલાતના આ આંકડાઓ પરથી એવું લાગે છે કે વપરાશ વધ્યો છે અને તે મુજબ ઉત્પાદન પણ વધ્યું છે, પરંતુ ભારતીય અર્થતંત્ર પર તેની સકારાત્મક અસર એટલી પ્રભાવશાળી નથી.

ભારતીય અર્થતંત્રમાં આ સુધારો કાગળ પર અને ફક્ત આંકડાઓમાં જ છે, જ્યારે અર્થતંત્ર પર એકંદર અસર એટલી સ્પષ્ટ નથી. તાજેતરમાં, ભારતમાં, સોનાની આયાતમાં પણ વધારો થયો છે, જેના પરિણામે ભારતમાં સોનાના ભાવમાં વધારો થયો છે. **GST** માં ઘટાડા દરની અસર ભારતના સ્વદેશી બજારમાં થોડી હકારાત્મક અસર દર્શાવી રહી છે. ભારતમાં ઉત્પાદકો, ખાસ કરીને ઓટોમોબાઈલ ક્ષેત્રના ઉત્પાદકો, **GST** દરમાં ઘટાડાનો લાભ લેવા માટે આકર્ષક જાહેરાતોની મદદથી સંભવિત ખરીદદારોને લલચાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસમાં સકારાત્મકતાને પ્રતિકૂળ અસર કરતા કારણોમાંનું એક યુએસએ દ્વારા લાદવામાં આવેલ ટેરિફ છે.

અનુભવ પરથી એવું લાગે છે કે જ્યારે કરનો દર ઓછો થાય છે, ત્યારે અર્થતંત્રમાં માલ અને સેવાઓનો વપરાશ વધે છે, જેના પરિણામે સરકારી તિજોરીમાં મોટા પ્રમાણમાં કર વસૂલાત થાય છે. તાજેતરમાં, ભારત સરકારે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૫-૨૬ માટેના તેના નાણાકીય બજેટમાં, આવકવેરાના દરમાં ઘટાડો કરવાની જાહેરાત કરી છે. નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૫-૨૬ અને તે પછી વ્યક્તિઓ, **HUF**, વ્યક્તિઓના સંગઠનો (સહકારી સમાજ સિવાય) અથવા વ્યક્તિઓના જૂથ, પછી ભલે તે નોંધાયેલ હોય કે ન હોય, તેમના કિસ્સામાં આવકવેરાની નવી ડિફોલ્ટ વસૂલાત નીચે મુજબ હશે:

Income (Rs)	Rate	Income (Rs)	Rate	Income (Rs)	Rate
Up to 4,00,000	0%	8,00,001 to 12,00,000	10%	16,00,001 to 24,00,000	20%
4,00,001 to 8,00,000	5%	12,00,001 to 16,00,000	15%	& 24,00,001 onwards	30%

ઉપરોક્ત કરદાતાઓએ રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ ની આવક સુધીનો કર ચૂકવવાની જરૂર નથી, જો આવી વ્યક્તિ પાસે મૂડી લાભ, ક્રિપ્ટો આવક, ઓનલાઈન ગેમિંગ આવક, વગેરે જેવી કોઈ આવક ન હોય, કારણ કે આવી આવક, આવકવેરા કાયદાની કલમ ૧૧૫ બીએસી મુજબ કરના ખાસ દરને પાત્ર છે.

ઉપરોક્ત ચાર્ટ પરથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિઓ, ખાસ કરીને જેમની પાસે મૂડી લાભ, ક્રિપ્ટો આવક અથવા ઓનલાઈન ગેમિંગ આવક જેવી ખાસ આવક નથી, તેમને કાયદો થશે કારણ કે તેમને તુલનાત્મક રીતે ઓછો કર ચૂકવવો પડે છે. તેવી જ રીતે, પગારદાર વ્યક્તિઓના કિસ્સામાં, તેમની કર કપાતની રકમ ઓછી થશે, અને જે વ્યક્તિઓ પાસે પગાર સિવાયની આવક છે તેમને ઓછો એડવાન્સ ટેક્સ ચૂકવવાની જરૂર પડશે. આમ, આ વ્યક્તિઓના હાથમાં તરલતા અને બચત વધશે, જે આખરે રોકાણમાં વધારો કરશે અને ખરીદ શક્તિમાં વધારો કરશે.

જેમ જેમ ખરીદ શક્તિ વધશે, તેમ તેમ કુલ સ્થાનિક વપરાશમાં વધારો થશે, જે આખરે ભારતના **GDP** ને સુધારવામાં મદદ કરશે. આમ, યુએસએ દ્વારા ભારત પર વધેલા ટેરિફની અસર અર્થતંત્ર પર બહુ પ્રતિકૂળ અસર કરશે નહીં. આવા આદર્શ ચિત્ર ની સંકલ્પા ભારત નુ નાણા મંત્રાલય કરી રહ્યું છે. ઓક્ટોબર ૨૦૨૫ પછીના **GST** વસુલી ના આંકડા માં વધારો છે તેવીજ રીતે ડાયરેક્ટ ટેક્સ સંગ્રહ ના આંકડા મા પણ સુધારો દાખવી રહ્યો છે પણ હજુ સુધિ વિભિન્ન ક્ષેત્ર માં ખર્ચ ના આંકડા કેવી રીત પહોંચી વળે છે છે તે જોવું રહ્યું, જેથી ભારત ની નિકટ ભવિષ્ય ની આર્થિક સદ્ધરતા નકી કરી શકાશે.

સાભાર:

<https://incometaxindia.gov.in/Pages/Direct-Taxes-Data.aspx>

<https://www.wikipedia.org/>

https://taxguru.in/income-tax/income-tax-rates-ay-2025-26-2026-27.html#google_vignette

* * * * *

આધુનિક સંશોધનમાં નાનો ટેકનોલોજીની ભૂમિકા

– ડૉ. જય અતુલભાઈ તત્ત્વા, નાગપુર

સારાંશ : નાનો ટેકનોલોજી(Nanotechnology) આધુનિક વિજ્ઞાન અને ઈજનેરી ક્ષેત્રમાં એક મહત્વપૂર્ણ આંતરવિષયક શાખા તરીકે વિકસી રહી છે. ૧-૧૦૦ નાનોમીટર કદના પદાર્થોમાં જોવા મળતા વિશિષ્ટ ભૌતિક, રાસાયણિક અને જૈવિક ગુણધર્મોને આધારે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નવીન સંશોધન પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં આવી છે. આ લેખમાં આધુનિક સંશોધનમાં નાનો ટેકનોલોજીની ભૂમિકા, તેના સિદ્ધાંતો, ઉપયોગો અને ભવિષ્યની સંભાવનાઓનું તાત્વિક અને ટેકનિકલ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય શબ્દો : નાનો ટેકનોલોજી, નાનો કણો, નાનો ઉત્પ્રેરકો, હરિત રસાયણશાસ્ત્ર, આધુનિક સંશોધન

૧. પરિચય:

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અણુ અને પરમાણુ સ્તરે પદાર્થોના નિયંત્રણ અને સંશ્લેષણ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં નાનો ટેકનોલોજી (Nanotechnology) એક ક્રાંતિકારી અને બહુવિષયક (interdisciplinary) શાખા તરીકે ઉભરી આવી છે. નાનો ટેકનોલોજીનો મુખ્ય આધાર પદાર્થોના ૧ થી ૧૦૦ નેનોમીટર કદના સ્તરે અભ્યાસ, સંશ્લેષણ અને ઉપયોગ પર આધારિત છે, જ્યાં પદાર્થોના ભૌતિક, રાસાયણિક અને જૈવિક ગુણધર્મોમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર જોવા મળે છે. આ માપદંડ પર ક્વાન્ટમ અસરો (quantum effects) અને ઊંચી સપાટી-થી-પરિમાણ અનુપાત (high surface-to-volume ratio)ને કારણે સામગ્રી પરંપરાગત ગુણધર્મોથી અલગ વર્તન દર્શાવે છે. નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ આજકાલ મટિરિયલ સાયન્સ, કેમિસ્ટ્રી, ફિઝિક્સ, બાયોટેકનોલોજી, મેડિસિન, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, ઊર્જા અને પર્યાવરણ વિજ્ઞાન જેવા વિવિધ સંશોધન ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક રીતે થાય છે. નાનો સામગ્રી જેમ કે નાનો કણો (nanoparticles), નાનો ટ્યુબ્સ, નાનો વાયર અને નાનો કોમ્પોઝિટ્સના વિકાસથી નવીન સંશોધન પદ્ધતિઓ અને ઉચ્ચ કાર્યક્ષમ ટેકનોલોજી શક્ય બની છે.

આધુનિક સંશોધનમાં નાનો ટેકનોલોજીનું મહત્વ ખાસ કરીને ડ્રગ ડિલિવરી સિસ્ટમ, કેન્સર થેરાપી, સેન્સર ટેકનોલોજી, કેટાલિસિસ, ઊર્જા સંગ્રહ અને પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ નિયંત્રણ જેવા ક્ષેત્રોમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેની મદદથી સંશોધકો વધુ કાર્યક્ષમ, ઓછા ખર્ચાળ અને પર્યાવરણમૈત્રી ઉકેલો વિકસાવી શકે છે. તેથી, નાનો ટેકનોલોજી આધુનિક સંશોધનનો એક મહત્વપૂર્ણ આધારસ્તંભ બની ગઈ છે અને ભવિષ્યની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં તેની ભૂમિકા અત્યંત નિર્ણાયક માનવામાં આવે છે.

૨. નાનો સ્તરે પદાર્થોના ગુણધર્મો:

નાનો સ્તરે (૧-૧૦૦ ક્ષણ) પદાર્થોના ગુણધર્મોમાં મોટા પાયે (bulk materials) કરતા મૂળભૂત અને નોંધપાત્ર ફેરફારો જોવા મળે છે. આ ફેરફારો મુખ્યત્વે ક્વાન્ટમ મિકેનિકલ અસરો, સપાટી-થી-પરિમાણ અનુપાતમાં વધારો, અને પરમાણુ સ્તરે રચનાત્મક બદલાવને કારણે સર્જાય છે. પરિણામે, નાનો પદાર્થો અનન્ય ભૌતિક, રાસાયણિક, વિદ્યુત અને જૈવિક ગુણધર્મો દર્શાવે છે, જે તેમને આધુનિક સંશોધનમાં અત્યંત ઉપયોગી બનાવે છે.

૨.૧ ભૌતિક ગુણધર્મો (Physical Properties)

નાનો પદાર્થોમાં કદ ઘટતા જ તેમના ઓપ્ટિકલ, મિકેનિકલ અને થર્મલ ગુણધર્મો બદલાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધાતુના નાનો કણોમાં સર્ફેસ પ્લાઝમોન રેઝોનન્સ (Surface Plasmon Resonance) જોવા મળે છે, જેના કારણે સોનાં અને ચાંદીના નાનો કણો વિશિષ્ટ રંગો દર્શાવે છે. ઉપરાંત, નાનો સામગ્રીની કઠિનતા, મજબૂતી અને લવચીકતા પરંપરાગત સામગ્રી કરતાં વધુ હોઈ શકે છે.

૨.૨ રસાયણિક ગુણધર્મો (Chemical Properties)

ઉચ્ચ સપાટી ક્ષેત્રફળને કારણે નાનો પદાર્થો વધારે રસાયણિક સક્રિયતા (reactivity) દર્શાવે છે. આ ગુણધર્મ નાનો કેટાલિસ્ટમાં ખાસ મહત્વ ધરાવે છે, જ્યાં ઓછા પ્રમાણમાં પદાર્થ વધુ અસરકારક પ્રતિક્રિયા ગતિ આપે છે. નાનો સ્તરે પદાર્થોની ઓક્સિડેશન, રિડક્શન અને શોષણ ક્ષમતામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થાય છે.

૨.૩ વિદ્યુત અને ઇલેક્ટ્રોનિક ગુણધર્મો (Electrical and Electronic Properties)

નાનો કદ પર ઇલેક્ટ્રોનના વર્તનમાં ક્વાન્ટમ કન્ફાઈનમેન્ટ અસર જોવા મળે છે, જેના પરિણામે વિદ્યુત વાહકતા, બેન્ડ ગેપ અને ચાર્જ ટ્રાન્સપોર્ટ મિકેનિઝમમાં ફેરફાર થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કાર્બન નાનો ટ્યુબ્સ અને ક્વાન્ટમ ડોટ્સ ઉચ્ચ વિદ્યુત વાહકતા અને ટ્યુનેબલ ઇલેક્ટ્રોનિક ગુણધર્મો દર્શાવે છે, જે નાનો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને સેન્સર ટેકનોલોજીમાં ઉપયોગી છે.

૨.૪ ચુંબકીય ગુણધર્મો (Magnetic Properties)

નાનો સ્તરે ચુંબકીય પદાર્થોમાં સુપરપેરામેગ્નેટિઝમ (superparamagnetism) જેવી વિશિષ્ટ અસરો જોવા મળે છે. આ ગુણધર્મ ખાસ કરીને મેડિકલ ઇમેજિંગ, ડ્રગ ડિલિવરી અને ડેટા સ્ટોરેજ એપ્લિકેશનમાં મહત્વપૂર્ણ છે.

૨.૫ જૈવિક ગુણધર્મો (Biological Properties)

નાનો પદાર્થો જીવ કોષો સાથે સરળતાથી ક્રિયા કરી શકે છે, કારણ કે તેમનું કદ બાયોમોલેક્યુલ્સના કદને સમાન હોય છે. આ કારણે તેઓ ડ્રગ ડિલિવરી, બાયોસેન્સર અને ટિશ્યુ એન્જિનિયરિંગ ક્ષેત્રોમાં વિશાળ સંભાવનાઓ ધરાવે છે. તેમ છતાં, નાનો પદાર્થોની ટોક્સિસિટી અને બાયોસેફ્ટીનું મૂલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે.

૩. રસાયણશાસ્ત્રમાં નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ

નાનો ટેકનોલોજીએ આધુનિક રસાયણશાસ્ત્રમાં સંશોધન, સંશ્લેષણ અને એપ્લિકેશનની દિશાને સંપૂર્ણપણે પરિવર્તિત કરી છે. નાનો સ્તરે પદાર્થોના અનન્ય ગુણધર્મોને કારણે રસાયણિક પ્રક્રિયાઓ વધુ કાર્યક્ષમ, ચોક્કસ અને પર્યાવરણમૈત્રી બની છે. ખાસ કરીને ક્રિજિકલ કેમિસ્ટ્રી, ઓર્ગેનિક કેમિસ્ટ્રી, ઇનઓર્ગેનિક કેમિસ્ટ્રી અને એનાલિટિકલ કેમિસ્ટ્રી જેવા ક્ષેત્રોમાં નાનો ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગ જોવા મળે છે.

૩.૧. નાનો કેટાલિસિસ (Nanocatalysis)

નાનો કણ આધારિત કેટાલિસ્ટ્સ ઊંચા સપાટી-થી-પરિમાણ અનુપાતને કારણે પરંપરાગત કેટાલિસ્ટ્સની સરખામણીમાં વધારે અસરકારક હોય છે. ધાતુ અને ધાતુ ઓક્સાઈડ નાનો કણો (જેમ કે Au, Ag, Pt,

TiO₂, ZnO) વિવિધ ઓક્સિડેશન, રિડક્શન અને કાર્બનિક પ્રતિક્રિયાઓમાં પ્રતિક્રિયા ગતિ વધારવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. નાનો કેટાલિસિસ ગ્રીન કેમિસ્ટ્રીના સિદ્ધાંતોને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

૩.૨. ગ્રીન કેમિસ્ટ્રીમાં ઉપયોગ

નાનો ટેકનોલોજી પર્યાવરણમૈત્રી રસાયણશાસ્ત્ર માટે મહત્વપૂર્ણ સાધન બની છે. નાનો કેટાલિસ્ટ્સની મદદથી ઓછી ઊર્જા, ઓછા દ્રાવકો અને ઓછા બાય-પ્રોડક્ટ્સ સાથે પ્રતિક્રિયાઓ શક્ય બને છે. આથી રસાયણિક કચરો ઘટાડવામાં અને ટકાઉ વિકાસ (sustainable development)માં મદદ મળે છે.

૩.૩. નાનો સામગ્રીનું સંશ્લેષણ

રસાયણશાસ્ત્રમાં વિવિધ પ્રકારના નાનો સામગ્રી જેમ કે નાનો કણો, નાનો કોમ્પોઝિટ્સ, ક્વાન્ટમ ડોટ્સ અને નાનો ટ્યુબ્સનું નિયંત્રિત સંશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. સોલ-જેલ પદ્ધતિ, કો-પ્રેસિપિટેશન, હાઈડ્રોથર્મલ અને માઈક્રોએમલ્શન જેવી પદ્ધતિઓ દ્વારા કદ, આકાર અને સપાટી ગુણધર્મો પર ચોક્કસ નિયંત્રણ શક્ય બને છે.

૩.૪. એનાલિટિકલ કેમિસ્ટ્રીમાં નાનો ટેકનોલોજી

નાનો ટેકનોલોજી આધારિત નાનો સેન્સર અને બાયોસેન્સર અત્યંત સંવેદનશીલ અને ચોક્કસ વિશ્લેષણ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેઓ ટ્રેસ લેવલ પર આયન, ગેસ, ઓર્ગેનિક સંયોજનો અને બાયોમોલેક્યુલ્સની શોધ માટે સક્ષમ છે. આ ટેકનોલોજી પર્યાવરણ નિરીક્ષણ અને મેડિકલ ડાયગ્નોસ્ટિક્સમાં મહત્વપૂર્ણ છે.

૩.૫. ઇલેક્ટ્રોકેમિસ્ટ્રી અને ઊર્જા એપ્લિકેશન

નાનો સામગ્રીનો ઉપયોગ ઇલેક્ટ્રોડ મટિરિયલ્સ, ફ્યુઅલ સેલ્સ, બેટરી અને સુપરકેપેસિટર્સમાં કરવામાં આવે છે. નાનો સ્તરે ચાર્જ ટ્રાન્સફર પ્રક્રિયા વધુ અસરકારક બને છે, જેના કારણે ઊર્જા સંગ્રહ અને રૂપાંતરણ ક્ષમતા વધે છે.

૪. જૈવચિકિત્સા અને જીવવિજ્ઞાનમાં નાનો ટેકનોલોજીની ભૂમિકા

નાનો ટેકનોલોજીએ જૈવચિકિત્સા (Biomedical Science) અને જીવવિજ્ઞાન (Biological Sciences)ના ક્ષેત્રમાં સંશોધન અને સારવારની પદ્ધતિઓમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવ્યું છે. નાનો સ્તરે સામગ્રીનું કદ જીવકોષો, પ્રોટીન અને ઉગ્મ જેવા બાયોમોલેક્યુલ્સના કદ સાથે સરખામણીયોગ્ય હોવાથી, નાનો ટેકનોલોજી દ્વારા જીવપ્રણાલીઓ સાથે વધુ ચોક્કસ અને નિયંત્રિત ક્રિયા શક્ય બની છે.

૪.૧. ડ્રગ ડિલિવરી સિસ્ટમ (Targeted Drug Delivery)

નાનો ટેકનોલોજી આધારિત ડ્રગ ડિલિવરી સિસ્ટમમાં લિપોઝોમ્સ, પોલિમરિક નાનો કણો, સોલિડ લિપિડ નાનો પાર્ટિકલ્સ અને ડેન્ડ્રાઈમર્સનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા દવાઓને ચોક્કસ રોગગ્રસ્ત કોષો સુધી પહોંચાડી શકાય છે, જેના કારણે દવાની અસરકારકતા વધે છે અને સાઈડ ઇફેક્ટ્સમાં ઘટાડો થાય છે. ખાસ કરીને કેન્સર થેરાપીમાં ટાર્ગેટેડ ડ્રગ ડિલિવરી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાબિત થઈ છે.

૪.૨. કેન્સર નિદાન અને સારવાર

નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કેન્સરના અગાઉના નિદાન (early detection) અને અસરકારક સારવાર માટે થાય છે. ગોલ્ડ નાનો કણો, ક્વાન્ટમ ડોટ્સ અને મેટ્રેટિક નાનો પાર્ટિકલ્સનો ઉપયોગ ટ્યુમર ઇમેજિંગ,

બાયોમાર્કર ડિટેક્શન અને થેરાપી માટે થાય છે. નાનો આધારિત ફોટોથર્મલ અને ફોટોડાયનેમિક થેરાપી પરંપરાગત સારવારની તુલનામાં વધુ ચોકકસ અને ઓછા નુકસાનકારક છે.

૪.૩. બાયોસેન્સર અને ડાયગ્નોસ્ટિક્સ

નાનો ટેકનોલોજી આધારિત બાયોસેન્સર અત્યંત સંવેદનશીલ અને ઝડપી નિદાન માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેઓ બ્લડ, યૂરિન અને અન્ય બાયોલોજિકલ નમૂનાઓમાં પેથોજન્સ, એન્ઝાઇમ્સ અને જન્ય દોષોને ટ્રેસ લેવલ પર શોધી શકે છે. આ ટેકનોલોજી પોઈન્ટ-ઓફ-કેર ડાયગ્નોસ્ટિક્સમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૪.૪. ટિશ્યુ એન્જિનિયરિંગ અને રિજનરેટિવ મેડિસિન

નાનો ફાઇબર્સ અને નાનો કોમ્પોઝિટ્સનો ઉપયોગ કરીને આર્ટિફિશિયલ ટિશ્યુ અને સ્કાફોલ્ડ્સ તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે કોષ વૃદ્ધિ અને પુનર્જનન (પિલયક્ષયકિર્ણશક્તિ)ને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ ટેકનોલોજી ઘાયલ અંગો, હાડકાં અને ચામડીના પુનર્નિર્માણમાં ઉપયોગી છે.

૪.૫. જનોમિક્સ અને મોલેક્યુલર બાયોલોજી

નાનો ટેકનોલોજી દ્વારા ઉગમ સિક્વેન્સિંગ, જીન ડિલિવરી અને જીન થેરાપી વધુ અસરકારક બની છે. નાનો વાહકો (ક્ષક્ષક્ષ-દ્યભક્ષિતિ) જન્ય સામગ્રીને કોષની અંદર સુરક્ષિત રીતે પહોંચાડવામાં મદદ કરે છે, જે જન્ય રોગોના સારવાર માટે નવી સંભાવનાઓ ઊભી કરે છે.

૪.૬. બાયોસેફ્ટી અને ટોક્સિકોલોજી

જૈવચિકિત્સામાં નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતી વખતે નાનો સામગ્રીની ઝેરી અસર (ક્ષક્ષક્ષક્ષિક્ષક્ષભક્ષિ) અને દીર્ઘકાલીન અસરનું મૂલ્યાંકન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. તેથી, નાનો બાયોસેફ્ટી આધુનિક સંશોધનનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની ગયો છે.

૫. ઊર્જા અને પર્યાવરણ ક્ષેત્રે નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ

વર્તમાન સમયમાં વધતી ઊર્જાની માંગ અને પર્યાવરણ પ્રદૂષણ વૈશ્વિક સ્તરે ગંભીર પડકારરૂપ છે. આ પરિસ્થિતિમાં નાનો ટેકનોલોજી ઊર્જા ઉત્પાદન, સંગ્રહ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે એક અસરકારક અને ટકાઉ ઉકેલ તરીકે ઊભરી આવી છે. નાનો સ્તરે સામગ્રીના વિશિષ્ટ ભૌતિક-રસાયણિક ગુણધર્મો ઊર્જા કાર્યક્ષમતા વધારવા અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૫.૧. નવીનીકરણીય ઊર્જામાં ઉપયોગ (Renewable Energy)

નાનો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ સોલાર સેલ્સ, ફ્યુઅલ સેલ્સ અને પવન ઊર્જા સિસ્ટમ્સમાં વ્યાપક રીતે થાય છે. નાનો સ્ટ્રક્ચર્ડ સામગ્રી જેમ કે ટાઇટેનિયમ ડાયોક્સાઇડ (TiO₂), ક્વાન્ટમ ડોટ્સ અને પેરોવસ્કાઇટ નાનો સામગ્રી સોલાર સેલ્સની પ્રકાશ શોષણ ક્ષમતા વધારવામાં મદદ કરે છે, જેના પરિણામે ઊર્જા રૂપાંતરણ કાર્યક્ષમતા (energy conversion efficiency)માં નોંધપાત્ર વધારો થાય છે.

૫.૨. ઊર્જા સંગ્રહ પ્રણાલીઓ (Energy Storage Systems)

નાનો સામગ્રીનો ઉપયોગ લિથિયમ-આયન બેટરી, સુપરકેપેસિટર્સ અને હાઇડ્રોજન સ્ટોરેજમાં કરવામાં આવે છે. નાનો સ્તરે ઈલેક્ટ્રોડ સામગ્રી વધુ સપાટી ક્ષેત્રફળ અને ઝડપી ચાર્જ ટ્રાન્સફર સુવિધા આપે છે, જેના કારણે બેટરીની ક્ષમતા, આયુષ્ય અને ચાર્જિંગ ગતિમાં સુધારો થાય છે.

પ.૩. ફ્યુઅલ સેલ અને હાઈડ્રોજન ઊર્જા

નાનો કેટાલિસ્ટ્સ, ખાસ કરીને પ્લેટિનમ અને નિકલ આધારિત નાનો કણો, ફ્યુઅલ સેલ્સમાં પ્રતિક્રિયા કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ ટેકનોલોજી સ્વચ્છ અને પર્યાવરણમૈત્રી ઊર્જા સ્ત્રોત તરીકે હાઈડ્રોજન ઊર્જાના વિકાસને વેગ આપે છે.

પ.૪. પર્યાવરણ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ

નાનો ટેકનોલોજી આધારિત સામગ્રીનો ઉપયોગ હવા, પાણી અને માટી પ્રદૂષણ ઘટાડવા માટે થાય છે. નાનો એડસોર્બેન્ટ્સ અને નાનો ફિલ્ટર્સ ભારે ધાતુઓ, ઝેરી રસાયણો અને કાર્બનિક પ્રદૂષકોને અસરકારક રીતે દૂર કરવામાં સક્ષમ છે. નાનો મેમ્બ્રેન્સ પાણી શુદ્ધિકરણ પ્રક્રિયામાં ઉચ્ચ કાર્યક્ષમતા પ્રદાન કરે છે.

પ.૫ ફોટોકેટાલિસિસ દ્વારા પર્યાવરણ સંરક્ષણ

TiO₂ અને ફાક્લધ નાનો કણો ફોટોકેટાલિસ્ટ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ પાણી અને હવામાં રહેલા પ્રદૂષકોના વિઘટન (degradation) માટે ઉપયોગી છે. સૂર્યપ્રકાશની હાજરીમાં આ નાનો સામગ્રી હાનિકારક રસાયણોને નિર્દોષ પદાર્થોમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે.

પ.૬. કાર્બન ડાયોક્સાઈડ નિયંત્રણ અને ક્લાઈમેટ ચેન્જ

નાનો ટેકનોલોજી દ્વારા CO₂ કેપ્ચર, સંગ્રહ અને રૂપાંતરણ માટે નવી પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં આવી રહી છે. નાનો પોરસ સામગ્રી અને મેટલ-ઓર્ગેનિક ફ્રેમવર્ક્સ (MOFs) કાર્બન ડાયોક્સાઈડ શોષણ માટે અત્યંત અસરકારક સાબિત થઈ રહ્યા છે.

૬. સંશોધન પડકારો અને ભવિષ્યની દિશાઓ

નાનો ટેકનોલોજી આધુનિક સંશોધનમાં વિશાળ સંભાવનાઓ ધરાવતી હોવા છતાં, તેના વ્યાપક ઉપયોગ માટે અનેક વૈજ્ઞાનિક, તકનીકી અને નૈતિક પડકારો હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે. આ પડકારોને સમાધાન કર્યા વિના નાનો ટેકનોલોજીનો સુરક્ષિત, ટકાઉ અને વ્યાપક ઔદ્યોગિક અમલ શક્ય નથી.

૬.૧. નાનો સામગ્રીની ઝેરી અસર અને બાયોસેફ્ટી

નાનો સામગ્રીના નાનો કદને કારણે તેઓ જીવકોષો સાથે ઊંડાણપૂર્વક ક્રિયા કરી શકે છે, જેનાથી નાનોટોક્સિસિટી અંગે ચિંતા ઊભી થાય છે. લાંબા ગાળાની અસર, કોષીય સ્તરે નુકસાન અને પર્યાવરણમાં સંચય (bioaccumulation) જેવા મુદ્દાઓ હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં સમજી શકાયા નથી. ભવિષ્યમાં સ્ટાન્ડર્ડાઈઝ્ડ ટોક્સિસિટી પ્રોટોકોલ્સ વિકસાવવાની આવશ્યકતા છે.

૬.૨. નિયંત્રિત અને પુનરાવર્તનીય સંશ્લેષણ

નાનો સામગ્રીનું કદ, આકાર અને સપાટી ગુણધર્મો ચોક્કસ રીતે નિયંત્રિત કરવું એક મોટો પડકાર છે. લેબોરેટરી સ્તરે સફળ પદ્ધતિઓને ઔદ્યોગિક સ્તરે સ્કેલ-અપ કરવી મુશ્કેલ સાબિત થાય છે. ભવિષ્યમાં સ્કેલેબલ, ઓછા ખર્ચાળ અને ગ્રીન સંશ્લેષણ પદ્ધતિઓ પર વધુ સંશોધન જરૂરી છે.

૬.૩. લાંબા ગાળાની સ્થિરતા અને વિશ્વસનીયતા

ઘણા નાનો સામગ્રી સમય સાથે એગ્રીગેશન, ઓક્સિડેશન અથવા ડિગ્રેડેશનનો સામનો કરે છે, જેના કારણે

તેમની કાર્યક્ષમતા ઘટે છે. આ સમસ્યાને દૂર કરવા માટે સપાટી સંશોધન (surface functionalization) અને સ્ટેબિલાઇઝેશન ટેકનિક્સના વિકાસ પર ભાર મૂકવો આવશ્યક છે.

૬.૪. પર્યાવરણીય અસર અને કચરા વ્યવસ્થાપન

નાનો સામગ્રીના ઉત્પાદન, ઉપયોગ અને નિકાલ દરમિયાન પર્યાવરણ પર થતી અસર અંગે પૂરતું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ નથી. નાનો કચરાના સુરક્ષિત નિકાલ અને રિસાયકલિંગ માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકાઓની અછત છે. ભવિષ્યમાં લાઇફ-સાયકલ એસેસમેન્ટ (LCA) આધારિત અભ્યાસો મહત્વપૂર્ણ રહેશે.

૬.૫. ભવિષ્યની દિશાઓ (Future Directions)

આગામી સમયમાં નાનો ટેકનોલોજીનો વિકાસ નીચેના ક્ષેત્રોમાં વિશેષ દિશા લઈ શકે છે:

- સ્માર્ટ નાનો સામગ્રી જે પર્યાવરણ અનુસાર પ્રતિસાદ આપી શકે
- નાનો-બાયો ઈન્ટરફેસ આધારિત વ્યક્તિગત ચિકિત્સા (personalized medicine)
- અઈ અને મશીન લર્નિંગ સાથે સંકલિત નાનો સંશોધન
- સસ્ટેનેબલ અને ગ્રીન નાનો ટેકનોલોજી
- નાનો ટેકનોલોજી આધારિત સ્વચ્છ ઊર્જા ઉકેલો

આ તમામ દિશાઓમાં સંશોધન દ્વારા નાનો ટેકનોલોજી ભવિષ્યમાં માનવ કલ્યાણ અને ટકાઉ

૭. નિષ્કર્ષ:

આ રિવ્યૂ પેપર દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે નાનો ટેકનોલોજી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને પરિવર્તનકારી ક્ષેત્ર તરીકે વિકસિત થઈ છે. નાનો સ્તરે પદાર્થોના અનન્ય ભૌતિક, રસાયણિક, વિદ્યુત અને જૈવિક ગુણધર્મોને કારણે રસાયણશાસ્ત્ર, જૈવચિકિત્સા, જીવવિજ્ઞાન, ઊર્જા અને પર્યાવરણ જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ શક્ય બની છે. ખાસ કરીને નાનો કેટાલિસિસ, ટાર્ગેટ ડ્રગ ડિલિવરી, ઊર્જા સંગ્રહ અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણ જેવી એપ્લિકેશન્સ પરંપરાગત પદ્ધતિઓની મર્યાદાઓ દૂર કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. તથા છતાં, નાનો ટેકનોલોજીના વ્યાપક અને સુરક્ષિત ઉપયોગ માટે નાનોટોક્સિસિટી, બાયોસેફ્ટી, પર્યાવરણીય અસર, અને ઔદ્યોગિક સ્તરે સ્કેલ-અપ જેવા પડકારોનું ઉકેલ આવશ્યક છે. આ પડકારોને દૂર કરવા માટે બહુવિધ સંશોધન, ગ્રીન નાનો ટેકનોલોજી, અને મજબૂત નિયમનકારી માળખાં વિકસાવવાની જરૂર છે.

આગામી સમયમાં સ્માર્ટ નાનો સામગ્રી, AI આધારિત નાનો સંશોધન, અને ટકાઉ ઊર્જા ઉકેલો જેવી નવી દિશાઓ નાનો ટેકનોલોજીને વધુ અસરકારક અને સમાજલક્ષી બનાવશે. આમ, નાનો ટેકનોલોજી ભવિષ્યમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ, માનવ આરોગ્ય અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે એક મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે.

૮. સંદર્ભસૂચિ :

૧. સી. પી. પૂલ જુનિયર અને એફ. જે. ઓવેન્સ, Introduction to Nanotechnology, વાઈલી, અમેરિકા, ૨૦૦૩.
૨. જી. એ. ઓઝિન, એ. સી. આર્સનોલ્ટ અને એલ. કેડેમાર્ટિરી, Nanochemistry: A Chemical Approach to Nanomaterials, બીજી આવૃત્તિ, રોયલ સોસાયટી ઓફ કેમિસ્ટ્રી, યુ.કે., ૨૦૦૯.
૩. એમ. સી. ડેનિયલ અને ડી. એસ્ટ્રક, સોનાના નાનો કણો: રચના, ગુણધર્મો અને ઉપયોગ, Chemical Reviews, ખંડ ૧૦૪, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૨૯૩-૩૪૬, ૨૦૦૪.
૪. આર. પી. ફેઈનમેન, There's Plenty of Room at the Bottom, Engineering and Science, ખંડ ૨૩, અંક ૫, પૃષ્ઠ ૨૨-૩૬, ૧૯૬૦.
૫. એ. એસ. એડલસ્ટીન અને આર. સી. કેમેરાટા, Nanomaterials: Synthesis, Properties and Applications, IOP પબ્લિશિંગ, યુ.કે., ૧૯૯૬.

* * * * *

વિકાસશીલ ભારતમાં સંબંધોની યાત્રા : લગ્ન અને સાથીત્વની નવી વ્યાખ્યા અને બદલાતા આચારો

પ્રા. ડો. હિમાંશુ મહેશભાઈ શુક્લ
“સમાધાન”

લગ્ન માત્ર બે વ્યક્તિઓનો સંબંધ નથી; એ સમાજની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે.

વિકસિત ભારત - એક એવી કલ્પના છે જે આજે માત્ર આર્થિક કે ટેકનોલોજીકલ વૃદ્ધિનો સ્વપ્ન નથી, પરંતુ માનવીય મૂલ્યો, સંબંધોની ગુણવત્તા અને આસ્તિત્વના આધારે ઊભું એક સમાધાનયુક્ત રાષ્ટ્ર છે. આવા ભારતના સ્વપ્નમાં લગ્ન અને સાથીત્વ જેવી માનવજીવનની મૂળભૂત ધારણાઓનો વિકાસ સમજવો અગત્યનો છે, કારણ કે એ સમાજના નૈતિક દૃષ્ટિકોણ, આધ્યાત્મિક ચેતના અને ભાવનાત્મક સંતુલનની કસોટી બને છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ આજ સુધી લગ્ન ને માત્ર વૈધાનિક બંધન તરીકે નહીં, પણ એક જીવનયાત્રાનો આરંભ માન્યો છે જ્યાં બે માણસો માત્ર એકબીજાને જોડાતા નથી, પણ બે કુટુંબો, બે વિચારધારાઓ, બે સ્વપ્નો અને બે સંસ્કારોનો સંગમ થાય છે.

આધુનિક સમયના ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ લગ્નનો આ તત્વ આજના માનવજીવનમાં અવિભાજ્ય રહ્યો છે. પરંતુ સમાજ બદલાય છે, મૂલ્યો બદલાય છે, અને સાથે લગ્નની કલ્પના પણ નવા રંગ ધારે છે. એક ક્ષોભ અને ઉદ્ભવના સમયથી પસાર થાય છે પરંપરા અને આધુનિકતાના સંગમમાં એક નવી સમજણ જન્મે છે: સાથીત્વની, સમાનતાની, અને સહઅસ્તિત્વની.

પરંપરાગત ભારતીય લગ્નની આત્મા -

પ્રાચીન કાળથી ભારતના લગ્ન ધર્મ, કર્તવ્ય અને સંસ્કાર પર આધારિત રહ્યા છે. અહીં લગ્ન સંસ્કાર ગણાય છે. એ પણ ફક્ત સહજીવન નહીં, પણ દાર્મિક યજ્ઞ તરીકે. મનુસ્મૃતિથી લઈને ઉપનિષદો સુધી લગ્નને એક પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા માનવામાં આવી છે, જ્યાં પ્રેમ કરતા પણ કર્તવ્ય અને સંયમને વધુ મહત્ત્વ મળતું હતું. અન્ય દેશોમાં જ્યાં લગ્ન મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત ઈચ્છા પર આધારિત માનવામાં આવે છે, ત્યાં ભારતમાં લગ્નને કુટુંબ કે સમાજની પ્રતિબદ્ધતા માનવામાં આવી છે. લગ્ન એટલે સંબંધનું સંકલન, અને દંપત્તિ એ સંબંધનું જીવંત પ્રતીક.

પરંતુ આ પરંપરામાં સમયાંતરે અનેક ફેરફારો આવ્યા છે. સ્ત્રીની ભૂમિકા, તેની સ્વાતંત્ર્યની સમજ, અને પુરુષની જવાબદારી એમાં ખાસો બદલાવ આવ્યો છે. બદલાવ સારો હોય કે ખરાબ એ ચર્ચા કરવા કરતા, બદલાવ પ્રમાણે અભિગમ બદલવાની જરૂર છે. અગાઉ સ્ત્રીને પરિવારની રક્ષા અને સંસ્કારના પ્રતિનિધિ તરીકે જોવામાં આવતી હતી; આજે તે માત્ર સંસ્કારની સ્ત્રોત નહીં, પરંતુ સમાન સહયોગી છે.

આધુનિક પરિવર્તન અને નવા પ્રશ્નો -

ગત બે દાયકાઓમાં ભારતના લગ્નકેરા માત્ર મંડપની શોભા સુધી મર્યાદિત નથી રહ્યાં. શિક્ષણ, રોજગાર, ડિજિટલ દૃષ્ટિ અને વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોએ માનવીય સંબંધોની ભાષા બદલી નાખી છે.

- આરક્ષણ કરતાં આરામ વધુ મહત્ત્વનો દેખાય છે.
- પરંપરાગત ફરજો કરતાં સમજણ વધુ કીમતી બની છે.
- અને પ્રેમને વ્યવહારિક સહજીવન સાથે સંતુલિત કરવાની પડકારરૂપ જરૂરત ઉભી થઈ છે.

પ્રેમલગ્નોની વૃદ્ધિ, આંતરજાતીય સંબંધો અને સામાજિક સ્વીકારની દૃષ્ટિએ યુવાનોનું વિચારજગત આધુનિકતાની તરફ દોડતું જાય છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ પણ છે કે શું આ બદલાવ આપણા મૂલ્યોને બદલાઈ રહ્યો છે કે પરિવર્તન થકી નવા મૂલ્યો જન્મે છે?

સાથીત્વનો અર્થ: સંબંધથી સંબંધિતતા સુધી –

ગત શતાબ્દી સુધી સાથી નો અર્થ માત્ર જીવનસાથી હતો પતિ-પત્ની તરીકે. પરંતુ હવે સાથીત્વ નો વિસ્તાર ભાવનાત્મક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પરસ્પરના સ્તરે પહોંચી ગયો છે. ૨૧મી સદીના માણસ માટે સાથી એટલે એવો વ્યક્તિ જે સાથે જીવન નહીં પરંતુ “અર્થપૂર્ણ અસ્તિત્વ” વહેંચે. આ પરિવર્તનનો કારણ એ છે કે સંબંધનું અસ્તિત્વ હવે સંગ્રોગ કે ફરજથી નહીં, પરંતુ ચેતન પૂર્વકના નિર્ણયો પરથી નિભાવાય છે. સંબંધો હવે સોજું કરાર નથી, પણ સંવેદનાત્મક સહયોગ. માણસ આજના તણાવભર્યા જીવનમાં માત્ર પ્રેમ કે લગ્નની ગેરંટી શોધતો નથી; તે શોધે છે સહયોગ, માનસિક સ્વીકાર, અને એક એવું સાથીત્વ જે જીવનની દરેક સ્થિતિમાં સહઅનુભૂતિ આપી શકે.

વિક્સિત ભારત અને આગામી દશ્ય–

૨૦૩૦ સુધી ભારત એક એવા સમાજ તરીકે ઉભરાઈ રહ્યું છે જે શિક્ષણ, ટેકનોલોજી, માનસિક આરોગ્ય અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યમાં આત્મનિર્ભર બનશે. આ વિક્સિત ભારત ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લગ્ન માત્ર સામાજિક સંસ્થા નહીં, પણ સંસ્કૃતિના નવીનીકૃત સ્વરૂપ તરીકે દેખાશે જેમાં સમાનતા, સહનશીલતા અને વૈવિધ્યની સ્વીકૃતિ એ નવા ધોરણ રહેશે.

લગ્ન હવે ફક્ત જીવનનો આરંભ નહીં રહીને જીવનની ભાગીદારી બનશે. સાથીત્વનું સ્વરૂપ સહજીવનના ધોરણોથી આગળ જઈને સહયાત્રાની વ્યાખ્યા બનશે વિશ્વાસ, સહાનુભૂતિ અને એકબીજાના સપનાઓમાં ભાગીદારીનું પ્રતિબિંબ. આ રીતે વિક્સિત ભારત નું દશ્ય એ માત્ર ભૌતિક સમૃદ્ધિની વાત નહીં કરે, પરંતુ માનવીય સંબંધોની ગુણવત્તાનો આદર્શ પણ ઊભો કરે છે. કારણ કે જે સમાજ પોતાના સંબંધોમાં સમાનતા અને સહયોગીતાની મૂલ્યપ્રણાલી વિકસાવે છે, તે જ સાચે વિક્સિત કહેવાય.

આધુનિક પરિવર્તન, ટેકનોલોજી અને સાથીત્વ

૧. બદલાતો સામાજિક દશ્ય અને લગ્ન

૨૧મી સદીનું ભારત એવા વળાંક પર ઊભું છે જ્યાં પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચેનો સંવાદ સતત ચાલી રહ્યો છે. શિક્ષણ, શહેરકરણ, રોજગારની તકો અને વૈશ્વિક સંપર્કોએ યુવાનોના વિચારોને વધુ આત્મનિર્ભર અને વ્યક્તિકેન્દ્રિત બનાવી દીધા છે. શહેરોમાં ઊંચી શિક્ષણપ્રાપ્તિ અને સ્વતંત્ર રોજગારના કારણે યુવાનો લગ્નને જીવનની એક જ ગંતવ્ય તરીકે નહીં, પણ એક સંભાવના તરીકે જોવામાં લાગ્યા છે. કરિયર, આત્મસાત્ત્વ અને વ્યક્તિગત વિકાસને પ્રાથમિકતા આપતાં ઘણા લોકો વિવાહને મોડું કરે છે અથવા પોતાના માટે યોગ્ય સ્વરૂપ શોધવા ઈચ્છે છે. આ પરિવર્તનોથી લગ્નની કલ્પનામાં ફરજથી વધુ પસંદગી અને સંવાદનું સ્થાન મજબૂત બનતું જાય છે.

૨. શહેરીકરણ, અંતરંગતા અને પરિવારનું માપદંડ

શહેરીકરણ માત્ર લોકોનો ભૌતિક સરનામો નથી બદલતું, તે તેમના સંબંધોના માપદંડને પણ બદલાવે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના સંયુક્ત કુટુંબોથી અલગ, શહેરોમાં ન્યૂક્લિયર પરિવાર અને એકલ નિવાસ (single living) જેવી શૈલીઓ સામાન્ય બનતી જાય છે. શહેરોમાં જુદા જુદા પ્રદેશ, જાતિ અને ધર્મના લોકો સાથે રહેતાં ઈન્ટર-કાસ્ટ અને ઈન્ટર-રીજનલ લગ્નોમાં વધારો જોવા મળે છે. સંયુક્ત પરિવારનો સતત દેખરેખવાળો માહોલ ઓસરતા, દંપત્તિઓનું પરસ્પર સંવાદ અને પરિપક્વતા વધુ અગત્યની બને છે, કારણ કે હવે તેઓ જ પોતાના જીવનના મુખ્ય નિર્ણયકર્તા છે. આ નવી પરિસ્થિતિમાં સાથીત્વ માત્ર કુટુંબીય જવાબદારી નહીં રહે, પરંતુ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેની સંવેદનાત્મક ભાગીદારી બની જાય છે.

૩. ડિજિટલ યુગ: મળાપથી લઈને વિયોગ સુધી

ટેકનોલોજીએ ભારતના લગ્ન સંસ્થાને ઊંડે સુધી સ્પર્શી છે. ઓનલાઈન મેટ્રિમોનિયલ સાઈટ્સ, ડેટિંગ એપ્સ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા નવું પરિચય જગત ખૂલ્યું છે. Shaadi.com, TrulyMadly જેવી સાઈટ્સ તેમજ Tinder જેવી એપ્સ દ્વારા યુવાનો પોતાના મનગમતા ગુણવત્તા, મૂલ્યો અને રસ પર આધારિત પાર્ટનર શોધવાનું પસંદ કરે છે. ડિજિટલ પરિચય સંબંધોને શરૂ કરવાનું સરળ બનાવે છે, પરંતુ સાથે સાથે ગેરસમજ, સ્વાઈપ કલ્ચર અને સપાટીદાર સંબંધોનું જોખમ પણ ઊભું કરે છે. ડિજિટલ સંવાદ વચ્ચે માનવીય ઉપસ્થિતિ અને સમયનું મહત્ત્વ વધુ ઊંડે સમજાય છે, કારણ કે વર્ચ્યુઅલ વિશ્વમાં સતત જોડાયેલા હોવા છતાં અનેક લોકો અંદરથી એકલા અનુભવે છે.

૪. માનસિક આરોગ્ય, તણાવ અને સંબંધોની હકીકત

આર્થિક દોડ, કરિયરનો દબાવ, સ્પર્ધા અને ઝડપથી બદલાતી જીવનશૈલી વચ્ચે માનસિક આરોગ્ય એક કેન્દ્રીય પ્રશ્ન બની રહ્યું છે. WHO અને વિવિધ અભ્યાસ મુજબ ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં ૨૦૩૦ સુધી ડિપ્રેશન અને તણાવસંબંધિત ગંભીર કારકો રોગભારનું મહત્ત્વનું કારણ બનશે. તણાવ, ચિંતા અને ડિપ્રેશનના કારણે અનેક દંપતિઓ વચ્ચે સંવાદ ટૂટી જાય છે, અને સાથીત્વનો મૂળ નાડો પરસૂપર સમજણ નબળો પડવા લાગે છે. ભારતની રાષ્ટ્રીય માનસિક આરોગ્ય નીતિ જેવી યોજનાઓ દ્વારા જાગૃતિ, કાઉન્સેલિંગ અને સમુદાય સ્તરે સહાય ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, જે કુટુંબ અને લગ્ન સંબંધોને પણ સંસ્કારી શકે છે. વિકસિત ભારતની કલ્પનામાં માનસિક આરોગ્યને પ્રાથમિકતા આપતો સમાજ એવું સાથીત્વ સર્જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, જ્યાં દંપતિ માત્ર ભૌતિક રીતે નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક રીતે પણ સુરક્ષિત અનુભવતા હોય.

૫. સમાનતા, લિંગભૂમિકા અને નવા કરાર

વિકસિત ભારતની દિશામાં ચાલી રહેલા વિઝન દસ્તાવેજો અને નીતિઓમાં લિંગસમાનતા, સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને સામાજિક ન્યાયને મુખ્ય આધારસ્તંભ ગણાવવામાં આવ્યા છે. આ પરિવર્તન લગ્ન અને સાથીત્વમાં પણ દેખાય છે. શિક્ષિત અને આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર સ્ત્રી હવે લગ્નમાં આધારિત નહીં, પરંતુ સહયોગી રૂપે ઉભી રહે છે. ઘરકામ, સંતાનની જવાબદારી, આર્થિક યોજનાઓ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સાંઠા નિર્ણય અને જવાબદારીનું વહેંચણું નવા દંપતિ ધોરણ તરીકે સ્વીકારાઈ રહ્યાં છે. લિંગસમાનતા માત્ર એક અધિકારનો પ્રશ્ન નથી; તે સંબંધોની ગુણવત્તા વધારવા માટે જરૂરી માનસિકતા છે, કારણ કે જ્યાં બંને સાથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં પરસ્પર પર નિર્ભર રહેવાની હિંમત રાખે છે, ત્યાં જ સાચું સાથીત્વ જન્મે છે.

૬. સાથીત્વ નું વિકાસશીલ તત્વ: કાનૂની બંધનથી સહચાત્રા સુધી

અગાઉ લગ્નનો વિચાર કાયદાકીય અને ધાર્મિક બંધન પર વધુ કેન્દ્રિત હતો, જ્યારે આજના પરિવર્તિત પરિસ્થિતિમાં કાયદો, સમાજ અને વ્યક્તિ મળીને સાથીત્વની વિશાળ સમજણ તરફ આગળ વધી રહ્યાં છે. લિવ-ઈન સંબંધો, પુનર્લગ્ન, વિધવા/વિધુરના નવા લગ્ન, અને સાંસ્કૃતિક રીતે અલગ પૃષ્ઠભૂમિવાળા દંપતિઓના વધતા સંબંધો સમાજને આ પ્રશ્ન પૂછવા પ્રેરણા આપે છે સાચું સાથીત્વ શું? અનેક યુવાનો હવે લગ્ન કરતાં સંગાથ ની ગુણવત્તા, સંવાદ, ભાવનાત્મક સુરક્ષા અને જીવનના મૂલ્યોમાં મેળ વધારે મહત્ત્વનો ગણવા લાગ્યા છે. આ રીતે સાથીત્વ કાનૂની શબ્દકોશથી બહાર આવીને વ્યક્તિગત વિકાસ, સામૂહિક સ્વપ્ન અને સંવેદનાત્મક સહકારનો પર્યાય બની રહ્યું છે.

૭. વિકસિત ભારત: દંપતિ, પરિવાર અને સમાજનો ત્રિકોણ

વિકસિત ભારતના વિઝન દસ્તાવેજોમાં એક એવા સમાજની કલ્પના છે જે બહુસાંસ્કૃતિક, બહુભાષિક, બહુધર્મીય અને લિંગ-તટસ્થ ન્યાયયુક્ત માળખા પર ઊભો રહેશે. આવા સમાજમાં લગ્ન અને સાથીત્વ માત્ર ખાનગી વિષય નહીં રહે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનો સૂક્ષ્મ માપદંડ બની રહેશે. સમાનતા, સામાજિક સમાવેશ, ગરીબી નિવારણ અને માનસિક આરોગ્ય જેવા ક્ષેત્રોમાં સુધારો સીધો સીધો પરિવારોની શાંતિ, સંતુલન અને

સંબંધોની ગુણવત્તા પર અસર કરશે. જ્યારે દરેક વ્યક્તિને શિક્ષણ, રોજગાર, આરોગ્ય અને સામાજિક સુરક્ષા ઉપલબ્ધ થશે, ત્યારે લગ્ન ફરજભરેલા આશ્રયથી આગળ વધી મૂક્ત સહભાગીત્વ ના સ્વરૂપમાં પ્રગટશે. વિકસિત ભારત ૨૦૩૦માં એક સંબંધસમૃદ્ધ સમાજની કલ્પના છે, જ્યાં દંપત્તિ રાજ્યની નીતિઓના લાભાર્થી નહીં, પરંતુ વિકાસયાત્રાના સહયાત્રી ગણાશે-પોતાના જીવનમાં, કુટુંબમાં અને રાષ્ટ્રજીવનમાં.

ભવિષ્યની દિશા, મૂલ્યો અને સંવેદનશીલ નિષ્કર્ષ

૧. ૨૦૩૦ પછીનું લગ્ન-પરિસ્થિતિનું કલ્પિત દશ્ય

વિકસિત ભારત ૨૦૩૦ માત્ર એક અંતિમ લક્ષ્ય નથી, પરંતુ ૨૦૪૭ સુધીના એક લાંબા માર્ગનો મહત્વપૂર્ણ મંચ છે, જ્યાં ભારતને સંપૂર્ણ વિકસિત, સર્વસમાવેશક અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર તરીકે જોવામાં આવે છે. આ દશ્યમાં લગ્ન અને સાથીત્વની સંસ્થા વધુ સજાગ, સંવાદી અને સહઅસ્તિત્વપ્રધાન સ્વરૂપ ધારણ કરશે. જેમ જેમ શૂન્ય ગરીબી, ઉત્તમ શિક્ષણ, આરોગ્યની સર્વગ્રાહી સુલભતા અને સામાજિક સુરક્ષાના ધ્યેયો સિદ્ધ થવા તરફ આગળ વધે છે, તેમ લગ્ન આર્થિક આશ્રય કરતાં ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક સંગાથ તરીકે વધુ મહત્વ પામશે. જ્યારે દરેક નાગરિકને પોતાના વિકાસ માટે સમાન તક મળશે, ત્યારે દંપત્તિ એકબીજાને પૂરક બનીને પોતાના-પોતાના સ્વપ્ન અને કારકિર્દીને સાકાર કરવા માટે સંબંધને સહયાત્રા ના આધાર પર ગોઠવી શકશે. આ ભાવિ દશ્યમાં લગ્નનો પ્રશ્ન હશે હું શું મેળવી શકું? કરતાં વધુ અપણે એકસાથે શું બની શકીએ?

૨. પરિવારમાં બદલાતી ભૂમિકાઓ: વૃદ્ધ, બાળકો અને યુવાનો

વિકસિત ભારતની કલ્પનામાં સમાજ for all ફલવત એટલે કે દરેક વયવર્ગ માટે સમ્માનજનક, સુરક્ષિત અને સમર્થનયુક્ત સમાજની વાત આવે છે. આ વિચાર કુટુંબ અને લગ્નમાં પણ ઊંડે સુધી પ્રવેશે છે. યુવાનોના વિચારો, આર્થિક સ્વતંત્રતા અને વૈશ્વિક અભિગમના કારણે તેઓ માત્ર પોતાના માટે નહીં, પરંતુ પોતાની આવનારી પેઢીઓ માટે પણ વધુ સંવેદનશીલ, લિંગ-ન્યાયી અને પર્યાવરણસેતુ કુટુંબમૂલ્યો ગોઠવવાની દિશામાં વિચારવા લાગશે. બાળકોની સર્વાંગી વિકાસ, બાળસુરક્ષા અને સમાન શિક્ષણને પ્રાથમિકતા આપતી નીતિઓ દ્વારા એવી પેઢી ઉભી થશે, જે સંબંધોમાં સંવાદ, સંમતિ (consent) અને સહાનુભૂતિને જીવનમૂલ્ય તરીકે સ્વીકારી ચૂકી હશે. વૃદ્ધોને માત્ર આધારિત વર્ગ તરીકે નહીં, પરંતુ અનુભવોના બજાના તરીકે સ્વીકારતી સંસ્કૃતિ કુટુંબ અને લગ્નને ત્રણ પેઢીઓ વચ્ચેના સંવાદનું સુંદર મંચ બનાવી શકે છે.

૩. વૈશ્વિકીકરણ, સ્થળાંતર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાથીત્વ

વૈશ્વિકીકરણના કારણે લોકોએ દેશની અંદર અને બહાર બંને તરફ અનેક સ્થળાંતર શરૂ કર્યા છે, જેના કારણે ટ્રાન્સનેશનલ ફેમિલીઝ એટલે કે અલગ-અલગ દેશોમાં વસતા પરંતુ લાગણીથી જોડાયેલા કુટુંબો વધુ સામાન્ય બન્યા છે. આવા પરિવારોમાં સમયમર્યાદા, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને કાયદાકીય તફાવતો વચ્ચે પણ સાથીત્વને જાળવવા ટેકનોલોજી, સંવાદ અને વિશ્વાસ સહિતની ગુણવત્તાઓ જીવનરેખા બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નો અથવા અલગ સંસ્કૃતિના દંપત્તિ માટે વિકસિત ભારત નું મૂલ્ય જાળવણી અને વૈશ્વિક જીવનશૈલી વચ્ચે સંતુલન સાધવાનું પડકારરૂપ, પરંતુ સર્જનાત્મક કાર્ય બની શકે છે - જ્યાં ભારતીયતાનો અર્થ બાંધછોડ નહીં, પરંતુ ખુલ્લા મનથી સ્વીકારાયેલ મૂલ્યપરંપરા હશે. આ રીતે ભારતની પહેચાન વધુ લવચીક, બહુસાંસ્કૃતિક પરંતુ મૂલ્યકક્ષાએ દઢ બનતી જશે.

૪. કુટુંબસંસ્થાની પુનર્વ્યાખ્યા: માત્ર ઘર નહીં, એક જીવંત પ્રવાહ

૨૧મી સદીની ગતિ અને વૈશ્વિક દબાણ વચ્ચે, સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસો દર્શાવે છે કે સંયુક્ત કુટુંબથી ન્યુક્લિયર અને હવે નેટવર્કડ ફેમિલીઝ તરફ પરિવર્તન ઝડપથી વધી રહ્યો છે. આ પરિવર્તન કુટુંબ અને લગ્નની નવી વ્યાખ્યા રજૂ કરે છે. હવે ઘર માત્ર એક છત નીચે રહેલા લોકો નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક રીતે જોડાયેલા, પરસ્પર સહાય આપતા લોકોનું જીવંત નેટવર્ક બની શકે છે જ્યાં રક્તસંબંધી, મિત્ર, કાર્યસ્થળના સાથી અને વર્ચ્યુઅલ સમુદાયો-ના એક વિસ્તૃત પરિવારરૂપે કામ કરે. આ સોસાયલ નેટવર્કિંગ અને સમુદાય આધારિત

સહાયસ્ક્રીમો (self-help groups, community counselling, peer support) સંબંધોને માત્ર ખાનગી નહીં, પરંતુ જાહેર કાળજીના વિષય તરીકે ગોઠવી શકે છે. તેમાં લગ્નનું સ્થાન એક કેન્દ્રીય નોડ એક ઉદગમજેવું બની શકે જ્યાંથી અનેક સંબંધો અને જોડાણોની નદીઓ વહે છે, મળતી અને ફરીથી બાંધાતી રહે છે.

પ. નૈતિકતાઓ, જવાબદારીઓ અને સંબંધોની આંતરિક સચ્ચાઈ

વિક્સિત ભારત ૨૦૩૦ની યાત્રામાં એ પ્રશ્ન પણ અગત્યનો છે કે નવાં સ્વાતંત્ર્યો અને વિકલ્પો વચ્ચે સંબંધોની નૈતિકતા કઈ રીતે જાળવી શકાય. વધુ વિકલ્પો, વધુ સ્વતંત્રતા અને વધુ ગતિશીલ જીવનશૈલી સાથે કમિટમેન્ટ, ફેઈથફુલનેસ અને ઈન્ટેગ્રિટી જેવા મૂલ્યોને ફરી એકવાર આંતરિક રીતે સ્વીકારવાની જરૂરિયાત રહેશે, નહીં તો સંબંધો સપાટીદાર અને ઉપભોક્તાવાદના ધોરણ પ્રમાણે રિપ્લેસેબલ બની શકે. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સ્તરે સંવાદ, સ્પષ્ટતા, પૂર્વસંમતિ, પરસ્પર માન અને દૂર થતાં પહેલાં પણ માનવીયતા જાળવવાની નૈતિકતા આ બધું સાચા અર્થમાં સંસ્કારી સાથીત્વ નું હૃદય બની શકે છે. વિક્સિત ભારત માત્ર ટેકનોલોજી અને GDP દ્વારા માપી શકાય તેટલું નથી; તે કેટલા પ્રમાણમાં તેના નાગરિકોને સત્ય, સંવેદનશીલ અને જવાબદાર સંબંધો જીવવા પ્રેરણા આપે છે, તે પણ તેના વિકાસનું માપદંડ બનશે.

ક. યુવાનોનું સ્વપ્ન: નવા સંબંધોની શિલ્પશાળા

વિઝન દસ્તાવેજો, યુવા સંવાદો અને વિવિધ અભિયાનોમાં સતત એ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે કે ભારતનું ભવિષ્ય તેની યુવા પેઢીના હાથમાં છે. આ યુવા માત્ર નવો અર્થતંત્ર કે નવું રાજકીય માળખું નહીં, પણ નવા પ્રકારના કુટુંબ અને સાથીત્વની સંસ્કૃતિ પણ ગોઠવશે. જ્યારે યુવાન છોકરાઓ અને છોકરીઓ પોતાની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સામૂહિક જવાબદારીને એકસાથે તોલી શકશે ત્યારે તેઓ એવા સંબંધો ગોઠવી શકશે જેમાં ન તો પરંપરાનો અંધ સ્વીકાર હશે, ન તો આધુનિકતાનો અંધ અનુસરણ, પણ એક સજાગ પસંદગી હશે. અલગ વિચારો, અલગ ધાર્મિક માન્યતાઓ કે લૈંગિક ઓળખ ધરાવતા લોકો માટે પણ માન, સુરક્ષા અને સંબંધગાથા ગોઠવવાની ક્ષમતા આવતી પેઢીના નૈતિક અને માનવીય પરિપક્વતાનું માપદંડ બનશે. આ રીતે યુવા પેઢી લગ્ન અને સાથીત્વને બંધન નહીં, પરંતુ સહ-સર્જન તરીકે જીવી શકે છે.

ગ. સમાપ્તિ: સાથીત્વ – વિક્સિત ભારતનું હૃદય

જ્યારે ૨૦૩૦ તરફ આગળ વધતું ભારત પોતાની આર્થિક ક્ષમતાઓ, ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ અને વૈશ્વિક પ્રતિષ્ઠા વધારવા ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, ત્યારે તેના અવચેતનમાં એક વધુ મૌન યાત્રા ચાલી રહી છે સંબંધોના વિકાસ ની. લગ્ન અને સાથીત્વ એવી સંસ્થાઓ છે જ્યાં રાષ્ટ્રના મોટા મોટા સૂત્ર સમાવેશ, સમાનતા, ન્યાય, સતત વિકાસ ખૂબ સૂક્ષ્મ, રોજિંદા અને વ્યક્તિગત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જો લગ્ન એકબીજાની વૃદ્ધિ માટેનું મંચ બની શકે, તો કુટુંબ એક નાની લોકશાહી બની શકે; જો સાથીત્વ સન્માન અને સહાનુભૂતિના સ્વરે ગુંજે, તો સમગ્ર સમાજમાં તે સ્વર ગુંજવાનો આરંભ થાય છે. વિક્સિત ભારતની કલ્પના એટલે માત્ર ઊંચી ઈમારતો, ઝડપી રસ્તા અને ડિજિટલ ક્રાંતિ નહીં, પણ એવા ઘરો, એવા સંબંધો, અને એવો સાથીત્વ જ્યાં માણસ પોતાના સૌથી નાજુક સવાલો સાથે પણ નિર્ભય બનીને હાજર રહી શકે. આધુનિક સમયના ઉતાવળિયા હળવાશ વચ્ચે જ્યારે બે લોકો એકબીજાને કહે છે હું તારો સાથી છું, માત્ર આજ માટે નહીં, પરંતુ મારા સારામાં સારો સ્વરૂપ બનીને તારા સાથે ચાલવા ત્યારે જ વાસ્તવમાં વિક્સિત ભારતની સૌથી નાની, પણ સૌથી ઊંડી સ્થાપના થાય છે.

સાથી એ સાથ નિભાવે
સાથી એ જે રાહ બતાવે

એક બીજા ને પામવા કરતા પૂર્ણ કરવા કરો પ્રયાસ
એ તમારા તમે એના એવું રાખો દ્રઢ વિશ્વાસ

નાનું મોટું ઓછું વધતું હર કોઈ ચલાવે છે
એક વાર જે મળે છેલ્લે સુધી નિભાવે છે

ઢીંગલા ઢીંગલી નો ખેલ નથી રમતા નહિ કોઈ સાથે
તરછોડી દેતા નહિ જે આવે કોઈ તમારી સંગાથે

કોણ કહે છે સહેલું પડશે અને થશે નહિ કઠિયા
સાથે મળી તોફાની વરસાદ માં ખાવા સાથે ભજ્યા

કોને કેટલું કર્યું અને કોણ શ્રેષ્ઠ છે એ માગશો ના જવાબ
સરવાળે સામ સામા મિન્ડા થશે જે કરશો છેલ્લે હિસાબ

એક નું સંઘર્ષ બાહ્ય હશે તો બીજો કરતો હશે અંતર માં
કોણ જીત્યું કોણ હાર્યું બધું સમજાશે કાલાંતરમાં

જીવન નું સફર એકલા કાપવાનું નિર્ણય ના લેવું
એક વ્યક્તિ નો સાથ તો લાગશે દરિયો નહિ પણ ખોબા જેવું

સાથી એ સાથ નિભાવે
સાથી એ જે રાહ બતાવે

પ્રા. ડો. હિમાંશુ શુક્લ “સમાધાન”

* * * * *

થોડા મખમલી બનીયે તો ?

તપન સાંગાણી

નાગપુર.

મો. ૯૦૧૧૫૧૬૪૪૧

બાહરી વિશ્વ

૩ રોજુંદી ઘટનાઓ –

પ્રથમ ઘટના – ટી.વી. રિપોર્ટર થોડા કલાક પહેલા મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિના પત્નિ-બાળકોને કેમેરા સામે પુછે છે “! આપને કેવું ફીલ થઈ રરહ્યું છે ” ?

બીજી ઘટના – અકસ્માત મા ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ રસ્તાપર તડપી રહ્યો છે. પાસે કોઈ અસામાજિક તત્વ ખુલેઆમ ગુંડા-ગદી કરી રહ્યો છે. ત્યા હાજર આસપાસનાં લોકો ઘટનાનુ વ્હીડીયો શુટીંગ ઉતારીને ફોરવર્ડ કરી રહ્યા છે.

ત્રીજી ઘટના – ટી.વી ઉપર અશ્લીલ, વિભત્સ અને ભરપુર અપશબ્દો વાળી વેબ-સીરીઝ આખો પરિવાર બાળકો સાથે “માણી” રહ્યો છે.

આ બધી ઘટનાઓ આપણી આસપાસ થી લઈ સંપુર્ણ વિશ્વ માં ઘટીત થઈ રહી છે. ફક્ત પાત્રો બદલાય છે. પણ હૃદયહીનતા અને કુરતા બધે સરખીજ છે. આપણે આ ભયાનક સત્યતાને અનેકોવાર મોબાઈલમાં જોઈને ફોરવર્ડ કરીયે છીએ. અમુક લાગણીશીલ વ્યક્તિઓ વ્યથિત પણ થાય છે અને તેની ચર્ચા કરે છે. ત્યાર બાદ આપણે સંબંધીત કોઈ વ્યક્તિ, સમાજ અથવા વ્યવસ્થાને “માનસીક સ્તર” ઉપરજ આરોપી ઠેરવી ને તેના ઉપર દોષનો ટોપલો ઠેલવીએ છીએ. આમ પોતેજ “જજ” બની તેને વખોડીયે છે અને આપણે માનસીક સંતોષ માનીયે છીયે કે મે આ નિંદનીય કાર્યની નોંદ લઈ તેને વખોડી છે. આવી પ્રતિક્રિયાઓ આપણે લગભગ રોજ આપીએ છીએ કારણ કે આમ કરવું બહુ સરળ અને સુગમ છે. એક રીતે સમાજ નો આ “ નવિનતમ” અભીગમ થઈ ગયો છે.

મુળ મુદ્દો અને ચિંતા કરવાનું કારણ ટી,વી રિપોર્ટર નું ઈન્ટરવ્યું લેવું છે? વ્હીડીયો બનાવવા વાળા લોકોનો વ્યવહાર નો નથી ? મુખ્ય ચિંતા છે આપણી આ પ્રકારની માનસિકતા જે આવા સંજોગોમાં ઘટના સ્થળ ઉપર પોતાનો વિવેક ભુલી ફક્ત મુક દર્શક બની રહે છે અને જરીકપણ વિરોધ કરવાની હિંમત નથી દેખાડતા. જ્યારે કોઈ દુઃખદ અને સમાજ માટે અહિતકારી ઘટના નજર સામે બને છે ત્યારે આપણી સંવેદનાઓનથી જાગતી પણ પહેલા આપણા કેમેરા ચાલુ થઈ જાય છે. અને આ વસ્તુસ્થિતી નો સૌથી આઘાતજનક પક્ષ એ છે કે આવા દશ્યો ફોરવર્ડ કરી આજકાલ લોકો આ ઓનલાઈન સહાનુભુતી નો “દેખાવો” કરવારનેજ “સંવેદનશીલતા” સમજ્યા લાગ્યા છે.

આંતરિક વિશ્વ

સોશીયલ મીડીયા ના આ આંધળા યુગમાં ખુબજ સુક્ષ્મ રિતે પણ એક બદલાવ આપણા વ્યક્તિત્વ માં અને સમાજ ના વ્યવહાર મા આકાર લઈ રહ્યો છે અને તે છે "I AM THE BEST" ની માનસિકતા. આજે આપણે બધા ખુબજ ભણેલા, વિદ્વાન, બુદ્ધીજીવી બની ગયા છીએ. અને જાણકારી (નોલેજ) તેમજ સામાન્ય જ્ઞાન ના ઘોઘમાર વરસાદ મા ભીંજાય રહ્યા છીએ. બોલચાલમા સ્માર્ટનેસ, વ્યવહારમાં વધુ પડતી વ્યવહારીકતા (પ્રેક્ટીકલ ઍપ્રોચ) સાથે પોતાને સૌથી સ્માર્ટ સાબિત કરવાની આંધળી રેસમાં ભાગી રહ્યા છીએ. અજાણતાજ આપણે પોતાનુ એક "ભ્રમીત વિશ્વ" બનાવી તેમા સૌથી ઉત્તમ વ્યક્તિ તરીકે પોતે પોતાને જ સ્થાપિત કરી રહ્યા છીએ.

અને પછી શુરૂ થાય છે "I AM THE BEST" ની ભ્રમીત માયાજાળ. આ ભ્રમીત માયાજાળ ને વધુ એક દોષપુર્ણ વિચાર ધારા પુષ્ટ કરે છે તે છે વિચીત્ર મોટીવેશનલ અને પોજીટીવીટી (સકારાત્મકતા) નો ઓવર ડોઝ. ઉક્ત બન્ને સુંદર શબ્દો નો સંદર્ભ અને મર્મ સમજ્યા વગર અને તેને વિવેક ના ત્રાજવામાં તોલ્યા વગર આપણે બસ બહારથી ખુબ પોજીટીવ અને મોટીવેટીવ દેખાવવાનો પ્રયાસ કરી ને "I AM THE BEST" ની ભ્રમીત માયાજાળ ને વધુ બળવાન બનાવીએ છીએ.

આ બાહરી અને આંતરિક વિશ્વ ના માનસીક ઉલાપોલ માં સૌથી વધુ જે ઈશ્વરીય ગુણ નુકસાન પામી રહે છે તે છે આપણી "સંવેદનાઓ" અને આપણી "લાગણીશીલ ભાવનાઓ". મુકદ્દર્શક બની વ્હીડીયો ઉતારવા વાળી માનસીકતા થી આપણી સામુહીક સંવેદનાઓ ને મહેસુસ કરવાની આપણી ક્ષમતા નું બહુ જડપ થી ક્ષરણ થઈ રહ્યું છે. તેમજ "I AM THE BEST" વાળી માનસીકતા આપણી આંતરીક લાગણીશીલતા ને પોતાના અહ:ભાવથી ઢાકી દે છે.

આજના સમાજ મા પતિ-પત્નિ કે કુટુંબ પરિવાર ના સુખ-સંબંધો ઈન્સ્ટા, યુ-ટ્યુબ કે ટ્વીટર પર નાખવામાં આવતા તેમના ફોટાઓ ઉપરથી પરિભાષીત થઈ રહ્યા છે. આજે દુ:ખ અને સંવેદનાઓને સ્વિકારવાને બદલે આપણે પોજીટીવીટી જેવા શબ્દો સાથે વધુમાં વધુ "રિએક્ટ" થવા લાગ્યા છીએ. સમાજ ની અને આપણી આંતરિક ત્રાસદીઓ ને જીવવાને બદલે તેને જોવાવાળા, ફેલાવવાવાળા અને જજમેંટ આપવા વાળા સ્માર્ટ દર્શક બની ગયા છે.

તાજેતર અમેરીકન ડ્યુક યુનીવર્સીટી ના રિસર્ચ પ્રમાણે મિડીયા ઉપર સાતેદિવસ ચોવીસ કલાક નિમ્નકક્ષા ની ટી.વી ડીબેટ અને નિર્રથક બહેસ ના કલ્ચર ના કારણે આપણી વિચાર કરવાની ક્ષમતા જડપથી ગુમાવી રહ્યા છીએ. પોતાના મગજ થી વિચાર કરવાની અને આવતા વિચારો ને સત્ય-અસત્ય તરીકે પારખવાની આપણી શક્તિ ખત્મ થઈ રહી છે.

આ સંવેદનહીનતા ના કારણે સમાજ અને સરકાર ના બધા નિતી નિયમો નક્કી કરવાનાં નિર્ણયો એક તરફા થઈ રહ્યા છે. શિક્ષા સંસ્થાનો માં વિદ્યાર્થીઓ સવાલ નથી પુછતા કારણ સવાલ પુછવો તે સીખવાની ઈચ્છા નહીં અપીતુ વિરોધ નો સ્વર સમજવામાં આવે છે.

ઘરેઘરે તેમજ પરિવારો માં વાતચીત થઈ રહી છે પરંતુ દરેક વ્યક્તિ પોતાની વાત બધાને સાંભળાવી આગળ વધી જાય છે તેના માં બીજા ને સાંભળી શકવાનો ધીરજ ખુંટી ગઈ છે. આજે લોકો વાતચીત શુરૂ કરવાના પહેલાજ નક્કી કરી લે છે કે તેણે સાબિત શું કરવું છે. અને તે બીજાને સાંભળવા માટે નહી પણ ફક્ત જવાબદઈ સિદ્ધ કરવાં વાતચીત કરે છે. દુનિયાના દરેક મંચ ઉપર ભરપૂર બહેસ અને વાદવિવાદ ચાલુ છે. સંવાદ ની ક્યાય કમી નથી પણ કમી છે સંવાદ ની ગુણવત્તાની.

કારણ સંવાદમાથી સહૃદયતા અને સંવેદના ની બાદબાકી થઈ ગઈ છે. આજે સમાજ એવા યુગમા પ્રવેશી ચુક્યો છે કે જ્યાં લોકો વાતચીત અને સંવાદને એક બીજાને સમજવા માટે નહીં પણ પોતાની ઓળખ અને એકતરફી વિચારધારા ને બચાવી પોતાને સાચો સાબિત કરવાનું શસ્ત્ર માનવા લાગ્યા છે. અને આ બધી પરિસ્થિતિમાં સૌથી વધુ નુકસાન પામે છે આપણી સંવેદનાઓ...

જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના ગમા અણગમા, સ્વાર્થ અને અંલભાવ ને કિનારે કરીને સામેવાળા વ્યક્તિને સમજવાની અને તેને સ્વિકાર કરવાની સુક્ષ્મ દષ્ટિ વિકસીત કરે છે, ત્યારે તેનામાં ઈશ્વર ની સુંદરતમ રચના “સંવેદનાઓ” નો જન્મ થાય છે.

સંકટ કે દુઃખના સમયમાં ઈન્સ્ટા, કે ટ્વીટ ના ૧૦૦ મેસેજ મોકલી બનાવટી લાગણી દર્શાવવા કરતા ફક્ત ૧ જરૂરતમંદ પરિવાર અથવા મિત્રની સામે ઉભા રહી તેને સાંતવના ના બે શબ્દો કહેવા તે ખરી સંવેદના છે.

તેવીજ રીતે અનેક પ્રતિકુળ સંજોગોમાં પણ સમાજ, દેશ ને કૃત-સંકલ્પતા સાથે ઉપયોગી થઈ લડતા રહેવું તે ખરી સંવેદના છે. સમાજના સૌથી નિમ્ન કક્ષાના છેલ્લા પરિવાર સુધી રાહત અને હુંફ પહોંચાડવી તે ખરી સંવેદના છે.

પતિ-પત્ની વચ્ચે અથવા પરિવાર સભ્યો સાથે મતભેદ-મનભેદ હોવા છતા પણ ગરીમા સાથે તે સંબંધો ને ટકાવી રાખવા તે સંવેદના છે.

પુત્ર-પુત્રી કે શિષ્ય-વિદ્યાર્થી ના કૅરીયર કે જીવનના જંજાવાતી લડાઈ માં જ્યારે પિતા ખંભા ઉપર હાથ રાખી કહે તુ ડર નહીં લડ, હું તારી સાથે છું. તે સંવેદના છે.

આ પરિસ્થિતિમાં સ્વયં આપણે પોતે પોતાની આત્મા ને પુછવાનું છે કે આટલી બધી સંવેદનહીનતા વચ્ચે શું આપણે સુખ નહીં અપિતુ આનંદ અને આત્મ સંતોષની અનુભુતી કરી રહ્યા છીએ ? અને જો આપણે સાચેજ વ્યથીત અને આલત છીએ તો ઈમાનદારી અને હિમ્મતથી આપણે દુખી છીએ તે કબુલ કરી શકીએ છીએ ? અને આ પરિસ્થિતિ ને બદલવા માટે વધુ નહીં પણ ફક્ત એક કદમ પણ આપણે ઉપાડ્યો છે ?

બ્રિટીશ/ઈંગ્લીશ મનોવિજ્ઞાની પ્રોફેસર એશલી બાર્ડીના કહે છે કે આ પરિસ્થિતિ નુ સમાધાન ફક્ત મિડીયા સુધાર, સોશિયલ પ્લેટફોર્મ પર નિયંત્રણ અથવા લોકોને સમજાવવા મા નથીપણ સમાધાન છે સાર્વજનિક, પારિવારીક, સંવાદો માં વધુમાં વધુ સાંભળવાની ટ્રેનીંગ ટેવી અને સુસંવાદ આધારીત અસહમતી ની ચર્ચાઓ આયોજીત કરવી. જેના થી લોકો બીજાના દષ્ટિકોણ ને પણ સમજવાની કોશિશ કરશે.

આ અસહમતી અને બીજાના વિચારોને સંવેદના સહિત ગ્રહણ કરવાના કાર્યને જ આપણા મહાન ભારતીય ઋષી પરંપરા એ શાસ્ત્રાર્થ ના રૂપે સ્વિકારેલ છે અને તેજ કારણ છે કે અનેક વિરોધાભાષી વિચારો અને મતો ને સંવેદનશીલ ભારતે પોતાના મા સમાવ્યા છે.

મનુષ્યના હૃદય ની સંવેદનશીલતા ની દષ્ટીવગર હિમાલય ના અદ્ભુત ઉચ્ચતમ પર્વતો ફક્ત નિર્જીવ પથ્થરો નો ઢગલો માત્ર છે. ખળખળ વહેતું નદીનું નિર્મળ જળ ફક્ત વહેતુ પાણી માત્ર છે. પતંગીયા, પક્ષીઓ અને ફૂલોનાં હજારો અકલ્પનીય રંગો અને આકાર ને અનુભવવા સંવેદનશીલ દષ્ટિ હોવી અનિવાર્ય શર્ત છે.

નિર્જીવ

પાશાણ કે પંચઘાતુ ની નિર્જીવ મુર્તી મા સજીવ અને સાક્ષાત ઈશ્વર ના દર્શન કરી તેના ભાવ મા પોતાનું સંપુર્ણ જીવન સમર્પિત કરવાની તાકાત આપણને ફક્ત આપણી સંવેદનાઓજ આપી શકે છે.

યાદ રહે.....

વિશ્વ નું ગહનતમ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન “ભગવત ગીતા” નું શ્રવણ ભગવાન કૃષ્ણએ...વિશ્વનાં સર્વોત્તમ વિચારક અને ધર્મપાલક યુધિષ્ઠીર ને નહીં
વિશ્વના સૌથી બલવાન અને તેજવાન ભીમ ને નહીં
ભુત ભવિષ્ય વક્તા સંપુર્ણ સમર્થ સહદેવ ને નહીં
સેવાભાવી અને ધર્મભીડુ નકુલને નહીં
અને પોતાના સર્વોત્તમ ભક્તો ભિષ્મ / વિદુરજીને નહીં
પરંતુ સંવેદના અને લાગણી થી ભરેલા નર રૂપી પાર્થ-અર્જુન ને આપ્યું.

કારણ સંવેદના ઈશ્વર ને પ્રિય છે...

કૃષ્ણાર્પણમ :

* * * * *

શ્રી મુક્તિનું પુનર્વાચન : ગાંધીને એક આધુનિક લેખકના દષ્ટિકોણથી

ડૉ. પૂજા પંડ્યા

સહાયક પ્રાધ્યાપિકા, અંગ્રેજી વિભાગ
વી.એમ.વી.કોમર્સ, જે.એમ.ટી.આર્સ અને જે.જે.પી.સાયન્સ, કોલેજ,
વર્ધમાન નગર, નાગપુર-૦૮.

સારાંશ –

ભારતીય સમાજમાં શ્રી મુક્તિનો પ્રશ્ન માત્ર કાનુની સુધારાઓ કે સામાજિક આંદોલનો પૂરતો સીમિત નથી. પરંતુ તે નૈતિક મૂલ્યો, સામાજિક માનસિકતા અને માનવીય સંબંધોની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ સાથે જોડાયેલો છે. મહાત્મા ગાંધીના વિચારોને જે એક આધુનિક દષ્ટિકોણથી વાંચીએ તો તેઓ શ્રી મુક્તિને કોઈ તૈયાર સિદ્ધાંત તરીકે નહીં, પરંતુ એક નૈતિક સંવાદ તરીકે રજૂ કરે છે. ગાંધી માટે શ્રી પ્રશ્ન સત્તા કે અધિકારનો પ્રશ્ન માત્ર નહોતો, પરંતુ સત્ય, અહિંસા અને આત્મપરિવર્તન સાથે જોડાયેલો હતો. આ સંશોધન લેખમાં ગાંધીના શ્રી વિષયક વિચારોને પિતૃસત્તાત્મક સમાજ, પરંપરાગત લિંગભૂમિકાઓ અને આધુનિક સમાનતાના સંદર્ભમાં વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યા છે. લેખનો મુખ્ય તર્ક એ છે કે ગાંધીનું શ્રી મુક્તિનું દર્શન નૈતિક બળ, સામૂહિક જવાબદારી અને સક્રિય ભાગીદારી પર આધારીત હતું, જે આજના સમયમાં પણ મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

મુખ્ય શબ્દો : મહાત્મા ગાંધી, શ્રી મુક્તિ, પિતૃસત્તા, અહિંસા, નૈતિક શક્તિ, આધુનિક વ્યાખ્યા.

પ્રસ્તાવના –

એકવીસમી સદીમાં મહાત્મા ગાંધીના વિચારો પર લખવું સહેલું કાર્ય નથી. ગાંધીને વારંવાર રાજકીય નેતા, સમાજસુધારક કે સંત તરીકે જોવામાં આવે છે, પરંતુ એક આધુનિક લેખક માટે ગાંધી મૂળભૂત રીતે એક નૈતિક વિચારક છે. જેમના વિચારો સમય સાથે વિકસતા રહ્યા. શ્રી મુક્તિના પ્રશ્ને પણ ગાંધી પાસે કોઈ કઠોર સિદ્ધાંત નહોતો. પરંતુ જીવનના પ્રયોગોમાંથી ઊભરેલો નૈતિક અભિગમ હતો.

ભારતીય સમાજમાં શ્રીઓ લાંબા સમય સુધી પિતૃસત્તાત્મક વ્યવસ્થામાં બંધાયેલી રહી છે. બાળવિવાહ, દહેજ પ્રથા, પડદાપ્રથા, વિધવાપણું અને શિક્ષણનો અભાવ જેવા રિવાજોએ શ્રીઓને સામાજિક રીતે પછાત રાખી. ગાંધી માટે સ્વરાજ માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા નહોતી; તે સામાજિક અને નૈતિક પુનર્નિર્માણનો માર્ગ હતો. આ સંદર્ભમાં શ્રી મુક્તિ ગાંધીના વિચારમાં કેન્દ્રસ્થાને હતી.

પિતૃસત્તા : એક નૈતિક વિકાર તરીકે –

આધુનિક દષ્ટિકોણથી જોતા, ગાંધી પિતૃસત્તાને માત્ર પુરૂષોની સત્તા તરીકે નથી જોતા. પરંતુ એક નૈતિક વિકાર તરીકે જુએ છે. પિતૃસત્તા માનવીય સંબંધોમાં ભય, માલિકીભાવ અને બળપ્રયોગને પ્રોત્સાહન આપે છે. ગાંધી માનતા હતા કે શોષણ માત્ર પીડિતને નહીં, પરંતુ શોષકને પણ નૈતિક રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે.

ગાંધી શ્રીઓને માત્ર ભોગતરીકે રજૂ કરતા નથી. તેઓ માનતા હતા કે સામાજિક પરંપરાઓ શ્રીઓના મનમાં પણ ઊંડે સુધી વસી ગઈ છે. તેથી સાચી મુક્તિ માટે શ્રીઓએ પોતાનું આંતરિક બળ ઓળખવું અને અન્યાય સામે અસહકાર કરવો જરૂરી છે. આ વિચાર આજના સમાજશાસ્ત્રીય વિચારોથી ખૂબ નજીકનો છે.

શક્તિની નવી વ્યાખ્યા અને સ્ત્રી –

ગાંધીના વિચારોમાં શક્તિનો અર્થ બળપ્રયોગ કે સત્તા નથી, પરંતુ આત્મસંયમ, સહનશક્તિ અને નૈતિક સાહસ છે. એક આધુનિક લેખક તરીકે જોતા, ગાંધી સ્ત્રીને નબળી નહીં પરંતુ પોતીકી રીતે શક્તિશાળી ગણે છે. સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાની ક્ષમતા અને ત્યાગભાવ વધુ હોય છે – ગાંધી માટે આ કમજોરી નહીં પરંતુ શક્તિ હતી. આ રીતે ગાંધી પિતૃસત્તામક મૂલ્યોને ઉલટાવે છે. તેઓ પુરૂષપ્રધાન સમાજને કહે છે કે સાચી શક્તિ બીજાને દબાવવામાં નહીં, પરંતુ પોતાને નિયંત્રિત કરવામાં છે. આ વિચાર સ્ત્રીઓને જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની નૈતિક મંજૂરી આપે છે.

સામાજિક રિવાજો સામે નૈતિક પ્રતિરોધ –

બાળવિવાહ, દહેજ, પડદાપ્રથા, દેવદાસી પ્રથા અને વ્યભિચાર જેવી પ્રથાઓ સામે ગાંધીનો વિરોધ માત્ર સામાજિક સુધારાનો નહોતો, પરંતુ નૈતિક પ્રતિરોધનો હતો. બાળવિવાહ સ્ત્રીની સંમતિ અને વિકાસને નકારી કાઢે છે. દહેજ સ્ત્રીને આર્થિક બોજ તરીકે જુએ છે. પડદાપ્રથા ભય અને અવિશ્વાસનું પ્રતીક છે. ગાંધી આવા રિવાજોને વ્યક્તિગત પાપ નહીં પરંતુ સામૂહિક નિષ્ઠ્ઠતા માનતા હતા. તેઓ દંડ કરતાં પુનર્વસન અને ગૌરવ પર ભાર મૂકતા હતા, જે આજના ન્યાયના વિચારો સાથે સુસંગત છે.

સત્યાગ્રહ અને જાહેર જીવનમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા –

એક આધુનિક વાંચનમાં ગાંધીનો સૌથી મોટો ફાળો સ્ત્રીઓને કાર્ય કરવા માટે આમંત્રણ આપવાનો હતો. સત્યાગ્રહ રાજકારણને નૈતિક અભ્યાસમાં બદલી દીધું. મીઠા સત્યાગ્રહ અને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી માત્ર પ્રતીકાત્મક નહોતી ; તે આત્મસન્માન અને ઓળખનો અનુભવ હતી. સ્ત્રીઓએ ધરપકડ, લાઠીચાર્જ અને અપમાન સહન કર્યાં. જેના કારણે તેમની પોતાની દૃષ્ટિ અને સમાજની દૃષ્ટિ બંને બદલાઈ. ગાંધીનું અહિંસક શિસ્તબદ્ધ આંદોલન સ્ત્રીઓને પુરૂષોની નકલ કર્યાં વિના નેતૃત્વ કરવાની જગ્યા આપે છે.

આર્થિક આત્મનિર્ભરતા અને શ્રમનું ગૌરવ –

સ્ત્રી શોષણનું એક મુખ્ય કારણ આર્થિક પરાવલંબન છે. ગાંધીના ખાદી અને ચરખાના વિચારને જો એક આધુનિક લેખકના દૃષ્ટિકોણથી વાંચીએ તો તે માત્ર અર્થતંત્ર નહીં પરંતુ ગૌરવનું પ્રતીક છે. ગ્રામ્ય અને ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે ચરખો આવક અને આત્મસન્માનનો સ્ત્રોત હતો. ગાંધી શિક્ષિત અને સમૃદ્ધ સ્ત્રીઓને પણ ઉત્પાદનશીલ શ્રમ સાથે જોડાવા આહ્વાન કરે છે. તેઓ આ રીતે વર્ગ અને લિંગ બંને આધારિત પિતૃસત્તાને પડકારે છે.

શિક્ષણ : ચેતનાનો વિકાસ –

ગાંધી માટે શિક્ષણ માત્ર ડિગ્રી મેળવવાનો માર્ગ નહોતો, પરંતુ ચેતનાનો વિકાસ હતો. તેઓ માનતા હતા કે નૈતિકતા વિના શિક્ષણ નવી શોષણ વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી શકે છે. સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણનો અર્થ હતો – અન્યાય સામે પ્રશ્ન ઊભો કરવાની ક્ષમતા.

આ અભિગમ આજે પણ પ્રાસંગિક છે, જ્યાં શિક્ષણને માત્ર રોજગાર સાથે જોડી દેવામાં આવે છે.

મર્યાદાઓ અને વિમર્શ –

એક આધુનિક લેખક તરીકે ગાંધીના વિચારોની મર્યાદાઓ સ્વીકારવી જરૂરી છે. ત્યાગ અને સહનશક્તિ પર ભાર ક્યારેક સ્ત્રીઓ પર વધુ નૈતિક ભાર મૂકે છે. પૂરતી વ્યવસાયિક સમાનતાનો અભાવ પણ નજરે પડે છે. તેમ છતાં, ગાંધીના વિચારોને સમયના સંદર્ભમાં જોતા તે એક જીવંત નૈતિક પ્રયોગ હતા. સ્થિર નિયમો નહીં.

આધુનિક પ્રાસંગિકતા –

આજના ભારતે કાનૂની સમાનતા પ્રાપ્ત કરી છે, પરંતુ હિંસા અને ભેદભાવ યથાવત છે. ગાંધીનું નૈતિક પરિવર્તન પરનું આગ્રહ આજના સમયમાં પણ માર્ગદર્શક છે. અધિકાર સાથે જવાબદારીનો સંયોજન તેમના વિચારનું કેન્દ્ર છે.

નિષ્કર્ષ –

એક આધુનિક લેખકના દષ્ટિકોણથી જોતા, ગાંધીનું સ્ત્રી મુક્તિનું દર્શન કોઈ બંધાયેલું સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ નૈતિક આમંત્રણ છે. તેમણે શક્તિની નવી વ્યાખ્યા આપી, પિતૃસત્તાને પડકારી અને સ્ત્રીઓને સામાજિક પરિવર્તનના કેન્દ્રમાં મૂક્યા. તેમની વિચારધારા આજે પણ વિચાર અને સંવાદ માટે સમૃદ્ધ આધાર પૂરો પાડે છે.

સંદર્ભસૂચિ (Gujarati References)–

૧. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ. હરિજન. અમદાવાદ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
૨. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, યંગ ઈન્ડિયા. અમદાવાદ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
૩. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ. મહાત્મા ગાંધીના સર્વોદય વિચારો. અમદાવાદ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
૪. દેસાઈ, મહાદેવ, માણું જીવન ગાંધી સાથે, અમદાવાદ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
૫. જોશી, ઉમાશંકર. ગાંધી દર્શન. અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
૬. પટેલ, ઈશ્વરલાલ. ગાંધી અને ભારતીય સમાજ. અમદાવાદ. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
૭. ગુજરાત રાજ્ય મહિલા આયોગ સ્ત્રી સશક્તિકરણ : સમસ્યા અને સંભાવનાઓ ગાંધીનગર. માહિતી વિભાગ, ગુજરાત સરકાર
૮. સર્વોદય આશ્રમ. ગાંધી વિચાર સંકલન અમદાવાદ, સર્વોદય આશ્રમ પ્રકાશન.

* * * * *

A Green Approach to Knoevenagel Condensation Using Y_2O_3 Nanocatalyst

Jay Tanna^a,

^a Department of Chemistry, VMV College, Wardhaman Nagar,
Nagpur -440008, Maharashtra (India)

Nilesh Gandhare^b

^b Department of Chemistry, Nabira Mahavidhalaya,
Katol Dist. Nagpur -441302, Maharashtra (India)

Abstract:

Knoevenagel condensation is an important carbon-carbon bond-forming reaction widely used in the synthesis of biologically active compounds. In the present work, an efficient, green, and solvent-free protocol for the Knoevenagel condensation of 2,4-thiazolidinedione with aromatic aldehydes has been developed using yttrium oxide (Y_2O_3) nanoparticles as a heterogeneous nanocatalyst. The synthesized products were characterized by physical, chemical, and spectroscopic techniques, including FTIR analysis, and were found to exist predominantly in the Z-configuration as confirmed by 1H NMR spectral data. The catalyst could be easily recovered by simple filtration and reused for several cycles with only a slight decrease in activity. This methodology offers several advantages such as mild reaction conditions, short reaction time, high product yields, operational simplicity, and environmental friendliness, making it a valuable alternative to conventional catalytic systems for the synthesis of 5-arylidene-2,4-thiazolidinedione derivatives.

1. Introduction:

Knoevenagel condensation is one of the classical organic reactions of immense

importance for the formation of carbon–carbon (C–C) bonds [1]. A wide range of valuable compounds has been synthesized using this condensation reaction [2]. It has been extensively employed for the synthesis of substituted alkenes, α,β -unsaturated nitriles, esters, acids, pharmaceuticals, dyes, and polymers [3–4]. The condensation of 2,4-thiazolidinediones with aldehydes has attracted considerable attention. The resulting 5-arylidene-2,4-thiazolidinediones are important structural motifs in medicinal chemistry and are known to exhibit significant biological activities such as hypoglycemic, anti-inflammatory, aldose reductase inhibitory, tyrosine phosphatase inhibitory, antihypertensive, and anticancer properties [5]. Knoevenagel condensation between 2,4-thiazolidinediones and aldehydes represents a key synthetic step in the preparation of clinically used antidiabetic agents such as rosiglitazone, englitazone, and netoglitazone [6–7]. Owing to the pharmacological importance of 5-arylidene-2,4-thiazolidinediones, there is a growing interest in developing green, rapid, and cost-effective protocols for their synthesis [8].

Conventionally, Knoevenagel condensation is catalyzed by amines or buffer systems containing an amine and an acid [9]. Although these methods provide access to the desired products, they often suffer from harsh reaction conditions, use of toxic and volatile solvents, and corrosive or toxic bases. Therefore, there is an urgent need for environmentally benign and efficient catalytic systems for the synthesis of 5-arylidene-2,4-thiazolidinediones.

Nanocatalysis has emerged as a green alternative in organic synthesis and has been successfully applied for the synthesis of a wide variety of organic compounds. Enzymes such as aldolases, transketolases, and hydroxynitrile lyases are known to catalyze C–C bond-forming reactions [10–11]. However, limited reports are available on enzyme-catalyzed Knoevenagel condensation. Isolated lipases have been reported to catalyze this reaction [13–14], but the use of purified enzymes suffers from drawbacks such as high cost, narrow substrate specificity, and reduced efficiency under non-natural conditions.

The geometry of 5-arylidene-2,4-thiazolidinediones may exist as E or Z isomers. These isomers can be distinguished by their ^1H NMR spectral characteristics. The benzylidene proton resonates below 7.42 δ ppm for the E isomer and above 7.90 δ ppm for the Z isomer [15]. Based on the ^1H NMR spectral data, it was confirmed that all synthesized products exist exclusively in the Z-configuration.

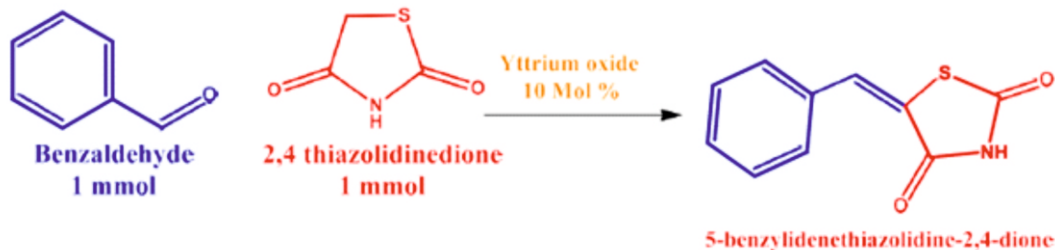
To evaluate the catalytic efficiency of yttria or yttrium oxide (Y_2O_3) nanoparticles, the reaction between benzaldehyde and 2,4-thiazolidinedione was carried out in the absence of catalyst as a control experiment. No product formation was observed, indicating that Y_2O_3 nanoparticles are essential for catalyzing the reaction.

2. Materials and Methods

All chemicals were procured from commercial suppliers and used without further purification. Yttrium oxide nanoparticles were used directly as received. Thin-layer chromatography (TLC) was performed using silica gel-coated plates, and the progress of the reaction was monitored using suitable solvent systems. Melting points were determined using a standard melting point apparatus and are uncorrected. FTIR spectra were recorded using the KBr pellet method.

General Procedure

A mixture of 2,4-thiazolidinedione (1.17 g, 0.01 mol), benzaldehyde (1.1 mL, 0.01 mol), and Y_2O_3 nanoparticles (10 mol%) was taken in a conical flask and thoroughly mixed. The reaction mixture was irradiated under microwave conditions at 100 W for 2 minutes. Reaction progress was monitored by TLC.

Scheme 1: Synthesis of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives by using yttrium oxide NPs

After completion, the reaction mixture was cooled, poured into water, and extracted with diethyl ether. The catalyst was recovered by filtration. The organic layer was washed with water, dried over anhydrous sodium sulfate, and the solvent was evaporated. The crude product was recrystallized from methanol.

3. Result and Discussions

In present work simple and convenient protocol for the solvent-free Knoevenagel condensation between 2,4-thiazolidinedione and carbonyl compound (Benzaldehyde) catalyzed efficiently by yttrium oxide nanoparticles to give 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives. The yield of product was found to be around 88%. The formation of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives was confirmed by Physical, Chemical Method and Instrumentation Method.

Figure 1: Synthesized 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives by Yttrium NPs

Molecular Formulae: $C_7H_{10}NO_2S$

Molecular Weight: 205.02 g/ mol

Color of Compound: Milky white

Texture: Crystalline solid

Yield of Product: 90%

Physical and Chemical analysis of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives:

Test	Observation	Inference
Preliminary test		
1 Colour	Milky white	
2 Litmus test	No colour change	neutral compound
3 Action of heat	Sooty flame	Aromatic compound
4 compound+KMnO ₄	Decolorization	unsaturated compound
Extra element		
1 soda extract +FeSO ₄ + boil + H ₂ SO ₄	Blue colour is appear	Nitrogen is present
2 soda extract +1,2 drops of sodium nitroprusside	Purple colour is appear	Sulphur is present
Melting point	245 °C	May be 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione (Litarure value: 245-250°C)

Table 1: Physical and Chemical analysis of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives

Instrumentation method: Among the Instrumentation technique, the FTIR analysis was carried out. The FTIR(KBr) spectra of 4,5-benzylidenethiazolidine-2,2-dione derivatives are as shown in Figure 2. The Peaks at 2916.05(aromatic C-H stru.), 1766.68 (-C=O str.), 1592.88(-C=N str.), 1524.66 (C=Cstr), 1208.22(C-N

str), 1150.14 (-C-O str), 640.47 cm^{-1} (Ar-H def. of monosubstituted benzene) correspond to the 4,5-benzylidenethiazolidine-2,2-dione derivatives. The unwanted peaks around 3686, 3609, 2221 and 954 cm^{-1} were may be due to the air, water or CO_2 background

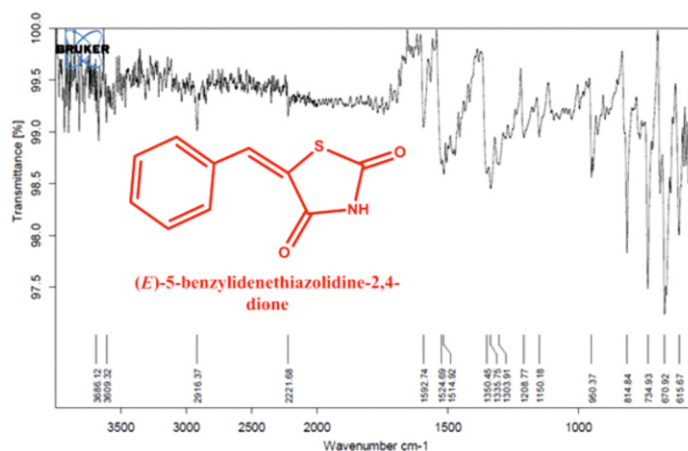
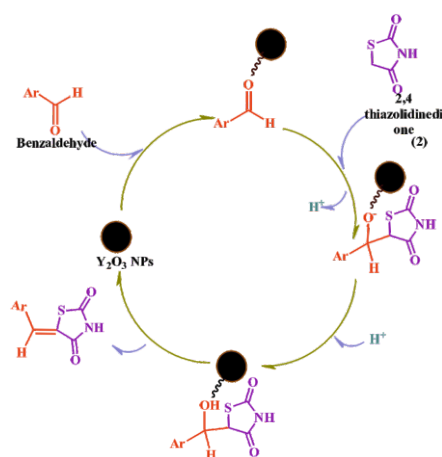

Figure 1: FTIR spectra of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivatives

In order to determine the catalytic behaviors of Yttrium oxide NPs for the synthesis of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione derivative, a plausible reaction mechanism for the reaction of aromatic aldehydes, 2,4 thiazolidinedione has shown in scheme 2. It was found that, yttrium oxide nanoparticles behave as a Lewis acid and coordinate to the carbonyl groups of 2,4 thiazolidinedione and aldehydes that makes them susceptible to nucleophilic attack of other reactants.

Scheme 2: A plausible reaction mechanism for the synthesis of 5-benzylidenethiazolidine-2,4-dione

Reusability of the Y_2O_3 nanoparticles:

We also investigated the possibility of recycling the Y_2O_3 nanoparticles catalyst. In a present work the recovery of nano-catalyst is an easy and efficient. The catalyst recovered by filtration from the model reaction and it was checked in the subsequent runs without further purification. The activities of the catalyst get affected slightly for the next cycle in terms of yields. It reveals that the catalyst displayed very good reusability.

4. Conclusion

In conclusion, the present project demonstrates a straightforward and efficient method for the synthesis of 5-benzylidene-2,4-thiazolidinedione derivatives via a one-pot Knoevenagel condensation of benzaldehyde and 2,4-thiazolidinedione under solvent-free conditions. Yttrium oxide (Y_2O_3) nanoparticles were successfully employed as an efficient, environmentally benign, mild, and stable heterogeneous base catalyst. The Y_2O_3 nanoparticles were readily available and could be directly used without any pretreatment, providing excellent catalytic performance and good product yields. The synthesized 5-benzylidene-2,4-thiazolidinedione derivatives were successfully characterized by physical methods (melting point determination), chemical tests, and instrumental analysis (FTIR spectroscopy), confirming the formation of the desired products.

Overall, this protocol offers several advantages such as operational simplicity, short reaction time, high yield, catalyst reusability, and eco-friendly reaction conditions, making it a valuable green alternative for the synthesis of biologically important thiazolidinedione derivatives

5. Reference:

1. J. N. Appaturi, R. Ratti, B. L. Phoon, S. M. Batagarawa, I. U. Din, M. Selvaraj, and R. J. Ramalingam, "A review of the recent progress on heterogeneous catalysts for Knoevenagel condensation," *Dalton Trans.*, vol. 50, pp. 4445–4469, 2021.
2. G. A. Seid, A. M. Taddesse, N. Babu, and J. M. Yassin, "CdS/CeO₂/Ag₂CO₃ nanocomposite as an efficient heterogeneous catalyst for Knoevenagel condensation and acetylation reactions," *Sci. Rep.*, vol. 15, 17567, 2025.
3. "Synthesis, characterization, and novel reactivity of nano CeO₂ catalyst for solvent-free Knoevenagel condensation," *J. Indian Chem. Soc.*, vol. 101, 101442, 2024.
4. R. S. N. Rachitha, A. K. Yadav, M. Kamali, P. Sudarsanam, and S. Dutta, "Mechanochemical synthesis of Knoevenagel condensation products from biorenewable furfuraldehydes using crustacean waste-derived chitosan as a sustainable organocatalyst," *RSC Adv.*, vol. 15, pp. 19687–19695, 2025.
5. U. Ali et al., "Chitosan as a solid catalyst for the one-pot Knoevenagel

- condensation in the context of sustainable chemistry,” *New J. Chem.*, vol. 49, pp. 17271–17284, 2025.
6. C. Michenzi, F. Scaramuzzo, C. Salvitti, F. Pepi, A. Troiani, and I. Chiarotto, “Photo-Activated Carbon Dots as Catalysts in Knoevenagel Condensation: An Advance in the Synthetic Field,” *Photochem*, vol. 4, no. 3, pp. 361-376, 2024.
 7. A. Kumar et al., “Nitrogen-Enriched Biguanidine-Functionalized Cobalt Ferrite Nanoparticles as a Heterogeneous Base Catalyst for Knoevenagel Condensation under Solvent-Free Conditions,” *J. Catalysis*, 2025.
 8. M. Sharma et al., “Tetrahydrodipyrzopyridine covalently immobilized on silica-coated magnetic nanoparticles as a basic heterogeneous catalyst for multicomponent synthesis and Knoevenagel condensation,” *J. Nanopart. Res.*, 2025.
 9. P. Kumar et al., “An efficient ZnO and Ag/ZnO honeycomb nanosheets for catalytic green one-pot synthesis of coumarins through Knoevenagel condensation and antibacterial activity,” *Z. Phys. Chem.*, vol. 239, no. 4, 2024.
 10. S. Zine et al., “Synthesis, Biological Evaluation, DFT Calculations and structure of 5-arylidene-thiazolidine-2,4-dione derivatives via Knoevenagel reaction,” *Org. Chem. Res.*, 2024.
 11. S. Behrouz et al., “Design, synthesis, antidiabetic, and in silico studies of novel 5-arylidene thiazolidinedione acetic acid derivatives,” *J. Biomed. Res.*, 2025.
 12. I. B. Levshin, A. Y. Simonov, A. A. Panov, N. E. Grammatikova, A. I. Alexandrov, et al., “Synthesis and Biological Evaluation of a Series of New Hybrid Amide Derivatives of Triazole and Thiazolidine-2,4-dione,” *Pharmaceuticals*, vol. 17, no. 6, p. 723, 2024.
 13. L. A. Martinho et al., “Thiazolidinones: synthesis of 5-arylidene derivatives via Knoevenagel condensation-type methodologies and biological relevance,” *Beilstein J. Org. Chem.*, 2025.
 14. S. A. Bansal, P. V. Thanikachalam, R. K. Maurya, and S. Chawla, “An overview on medicinal perspective of thiazolidine-2,4-dione scaffold in type 2 diabetes and therapeutic applications,” *J. Adv. Res.*, 2020.
 15. “Recent Developments in Nanocatalyzed Green Synthetic Protocols of Biologically Potent Diverse O-Heterocycles—A Review,” *Catalysts*, vol. 12, no. 6, 657, 2024.

Comparative Study of Data Model and Information Model of OPC UA, JSON-LD, and LwM2M Framework in an IIoT Environment

Mrs. Mugdha M. Ghotkar¹

(VMV Commerce, JMT Arts and JJP Science College, Nagpur)

Dr. Kishor M. Dhole²

(Seth Kesarimal Porwal College, Kamptee)

Abstract

The rapid adoption of Industrial Internet of Things (IIoT) technologies has intensified the demand for interoperable frameworks capable of representing heterogeneous industrial data. Among several competing standards, OPC Unified Architecture (OPC UA), JSON-Linked Data (JSON-LD), and Lightweight Machine-to-Machine (LwM2M) have emerged as prominent solutions for structuring and exchanging industrial information. Although each framework is designed to address specific communication and resource constraints, they differ fundamentally in how they define and interpret data models and information models. This paper presents a comparative investigation of these three frameworks, emphasizing the conceptual distinctions between the data model and the information model within each technology. An analytical comparison is developed regarding structural representation, semantic expressiveness, data exchange mechanisms, suitability for resource-constrained environments, and integration with modern IIoT architectures. The study concludes by discussing the implications of these differences on interoperability, semantic enrichment, and system scalability.

KEYWORDS:- OPC Unified Architecture (OPC UA), JSON-Linked Data (JSON-LD), and Lightweight Machine-to-Machine (LwM2M), IIOT, Data Model, Information Model

1. Introduction

Industrial environments continue to evolve into interconnected ecosystems comprising sensors, actuators, machines, edge devices, and cloud platforms. As IIoT deployments grow in scale and complexity, interoperable communication becomes a critical requirement. Without common data modeling strategies, industrial devices from different vendors remain isolated, hindering the ambition of unified digital manufacturing, predictive maintenance, or semantic interoperability. Consequently, efforts across industry and standardization bodies have focused on defining structured models that describe industrial entities in a machine-interpretable manner.

OPC UA has historically dominated industrial automation domains due to its rich information modeling capabilities. In contrast, JSON-LD has gained popularity in cloud-centric, web-based IIoT systems because of its strong alignment with the Semantic Web and its lightweight JSON representation. Meanwhile, LwM2M addresses the opposite end of the spectrum—low-power devices, constrained networks, and field-level connectivity. Although all three frameworks support structured data exchange, they differ significantly in abstraction level, semantic capability, and intended deployment environments.

This paper analyzes these differences through an in-depth comparison of their data models and information modeling principles, aiming to support researchers and practitioners in selecting optimal frameworks for IIoT deployments.

2. Data Model and Information Model: Conceptual Foundations

In industrial and IoT systems, the concepts of data model and information model form the theoretical foundation for structured communication, semantic interoperability, and consistent interpretation of machine-generated data. Although the two terms are often used interchangeably in informal discussions, they represent fundamentally different layers of abstraction. A **data model** primarily concerns the structural organization of data—its format, syntax, permissible values, and relationships at the representation level. In practice, a data model defines how data is stored or transmitted, specifying elements such as primitive and complex datatypes, arrays or lists, encoding rules, and schema constraints. Its focus is on ensuring syntactic correctness and consistent data exchange across systems. Data models therefore emphasize structure rather than meaning; for example, they prescribe how a sensor reading is formatted, whether as an integer, float, or JSON object, and how it is organized hierarchically or relationally, but they do not explicitly describe what the reading signifies in a domain context.

An **information model**, in contrast, adds semantic richness on top of the structural definitions provided by the data model. It defines what the data represents, how different pieces of information relate to one another, and why such relationships are meaningful in a specific application domain.[1] Information models introduce concepts such as object types, semantic references, hierarchies, constraints, behaviors, and domain-specific vocabularies. They capture the contextual meaning of raw data and allow machines to interpret relationships beyond simple structural representation. [2] For example, an information model does not merely define a temperature value as a floating-point number; it describes the temperature as a property of a physical asset, links it to metadata such as engineering units, calibration data, or safety limits, and situates it within a broader operational context. Through this semantic abstraction, information models enable true interoperability across heterogeneous IIoT systems by allowing devices, platforms, and applications not only to exchange data but also to interpret it in a

consistent and machine-understandable manner.

The distinction between data models and information models becomes particularly critical in IIoT environments where devices, machines, and platforms from different vendors must interoperate without manual configuration. A well-defined data model ensures syntactic compatibility, while an information model ensures semantic alignment. Together, they allow industrial systems to move beyond raw data exchange toward intelligent automation, contextual decision-making, and the implementation of digital twins. Frameworks such as OPC UA emphasize a rich, type-driven information modeling layer built on a structured data model, whereas technologies like JSON-LD emphasize semantic graph-based representations with flexible data structures, and LwM2M operates with a lightweight data model and a constrained but interpretable information structure. Understanding these conceptual foundations is therefore essential for evaluating and comparing any IIoT interoperability framework.

3. OPC UA Framework: Architectural Foundations and Data/Information Modeling

The OPC Unified Architecture (OPC UA) is a platform-independent, service-oriented communication framework designed to unify industrial connectivity, data access, and semantic representation. Unlike its predecessors under the OPC Classic family, OPC UA is not tied to Microsoft COM/DCOM technologies; instead, it offers a scalable architecture based on modern transport protocols, end-to-end security, and standardized information modeling. OPC UA is structured around a multilayered architecture consisting of the transport layer, services layer, and information modeling layer. At its core, OPC UA defines a server–client paradigm where servers expose an AddressSpace containing structured industrial information, and clients browse, read, write, subscribe to, or call methods on this data. In addition to client–server communication, OPC UA supports publish–subscribe (PubSub) messaging that enables event-driven or time-synchronized data distribution, especially important in real-time industrial networks. The framework is designed for interoperability across heterogeneous systems: from small embedded controllers to enterprise-level cloud platforms. This flexibility makes OPC UA a core technology for Industry 4.0, digital twins, and cross-vendor machine integration. Its ability to embed rich semantics, maintain secure communication, and support domain-specific extensions through companion specifications establishes OPC UA as one of the most comprehensive architectures for industrial automation.

3.1 OPC UA Data Model

The OPC UA data model defines the structural representation of data within the AddressSpace of an OPC UA server. It focuses on how data is organized, typed, encoded, accessed, and transported across the network. The foundational building block of the

OPC UA data model is the concept of Nodes, which present a unified structure for variables, objects, methods, data types, and relationships. Each node instance exposes Attributes such as NodeId, DisplayName, Description, Value, AccessLevel, and Timestamps, which ensure consistency in how clients interpret and interact with server resources. The OPC UA data model also defines a set of built-in datatypes ranging from simple scalars (e.g., Boolean, Int32, Double) to complex structured datatypes such as arrays, enumerations, or custom composite types. These structured datatypes allow developers to represent real-world industrial entities (e.g., a motor's configuration or a machine tool's status) in a predictable and strongly-typed format. During data exchange, values are transported using the **Variant** container, which can carry any datatype defined in the server's model, thus enabling flexible yet standardized communication. OPC UA further supports multiple data encoding mechanisms—binary, XML, and JSON—allowing the same information to be shared across resource-constrained devices, enterprise middleware, and cloud services. Overall, the OPC UA data model ensures interoperability through consistent typing, uniform attribute representation, and extensible data structures, providing a foundation for reliable and unambiguous machine-to-machine communication.

3.2 OPC UA Information Model

The OPC UA information model represents the semantic layer of the framework, extending the raw structural definitions of the data model into meaningful industrial knowledge. This model defines not only the types of data that can be represented but also the domain concepts, relationships, constraints, behaviors, and interactions among devices or systems. It enables semantic interoperability by providing a formally structured hierarchy of ObjectTypes, VariableTypes, DataTypes, ReferenceTypes, and Method definitions. Through this mechanism, the information model captures both the static characteristics (e.g., a pump has a rated power and flow capacity) and dynamic behaviors (e.g., a pump exposes a Start() or Stop() method) of industrial components. OPC UA provides a robust referencing system that allows nodes to be interlinked using diverse Reference Types such as HasComponent, HasProperty, Organizes, HasSubtype, and GeneratesEvent. These references define semantic relationships that help clients understand not only what data is available but what it means and how it relates to other parts of the system [3].

A major strength of the OPC UA information model is its support for **type hierarchies**, enabling inheritance, specialization, and reuse of standardized structures. This ensures that vendors can create device models conforming to a common base specification while adding custom extensions as needed. Companion Specifications published by industry groups—such as OPC UA for Machines, Robotics, Industrial Controllers, or Energy Management—use the information model to define domain-specific semantics. These specifications allow vendors across the world to build

interoperable systems that “speak the same language,” reducing integration costs and enabling plug-and-produce capabilities. Furthermore, OPC UA's information model seamlessly supports higher-level industrial concepts such as asset modeling, diagnostic information, event handling, state machines, and digital twin synchronization. In essence, while the data model defines how information is structured and transferred, the information model determines what that information represents and how it should be interpreted in an industrial context. This deep semantic richness is what elevates OPC UA beyond simple data exchange standards, making it a foundational technology for Industry 4.0 and smart manufacturing ecosystems.[4]

4. JSON-LD Framework: Architectural Foundations and Data/Information Modeling

JSON-LD (JavaScript Object Notation for Linked Data) is a lightweight, web-native framework designed to represent semantically enriched data using a simple JSON syntax. It was standardized by the W3C as part of the broader Semantic Web ecosystem and offers a structured mechanism to embed machine-understandable meaning within otherwise plain JSON documents. At its core, JSON-LD operates on the principle of linking data elements to globally unique identifiers, typically URIs, thereby transforming JSON into a contextually rich and semantically interoperable information representation. This is achieved through the concept of a “**context**” (**@context**), which maps JSON keys to IRIs defined in vocabularies such as schema.org, RDF, OWL, or custom ontologies [5]. Through this mechanism, JSON-LD enables automated interpretation of data semantics independent of proprietary naming conventions or vendor-specific schemas.

From a modeling perspective, JSON-LD is predominantly associated with **data modeling**, but its extensibility and semantic grounding elevate it toward forming **information models** in Linked Data ecosystems. The JSON-LD data model is built upon the RDF (Resource Description Framework) abstract model, enabling serialization of RDF triples using a JSON structure that is intuitive for developers and highly compatible with modern web technologies. As a result, JSON-LD can represent complex relationships, hierarchical structures, and semantic constraints through graph-based modeling. Its compatibility with RDF Schema (RDFS) and OWL ontologies positions it as a powerful tool for semantic interoperability across distributed IoT systems. In Industrial IoT contexts, JSON-LD is frequently utilized to integrate heterogeneous devices and platforms by providing a uniform, semantically consistent description layer. This is especially advantageous in edge and cloud systems where lightweight representation and semantic interpretability are simultaneously required.[6]

Furthermore, JSON-LD offers an inherent advantage in large-scale IIoT deployments where data from multiple vendors, protocols, and devices must be aggregated into a cohesive knowledge graph. By leveraging Linked Data

principles—identification, dereferencing, linking, and structured semantic description—JSON-LD enables federated data integration without enforcing a strict centralized ontology. This flexible design supports incremental evolution of information models, making JSON-LD well-suited for dynamic industrial ecosystems where new devices, services, and capabilities emerge continuously. Compared to frameworks such as OPC UA, JSON-LD does not impose a strict object-oriented information model. Instead, it offers a graph-based semantic model that emphasizes flexibility, web interoperability, and ontology alignment. In IIoT scenarios involving digital twins, asset administration shells, and cloud-based analytics, JSON-LD serves as a bridge between device-level data and enterprise knowledge graphs, ensuring that meaning is preserved, discoverable, and reusable across different system layers.

5. LwM2M Framework: Architecture, Object Model, and Data/Information Structuring

Lightweight M2M (LwM2M), developed by OMA SpecWorks, is a device management and communication framework tailored for resource-constrained IoT and IIoT environments. Unlike JSON-LD, which originates from web technologies, LwM2M is fundamentally rooted in embedded device ecosystems and focuses on secure, efficient, and standardized management of low-power devices. Its architecture is built around a **client-server paradigm**, where devices typically act as LwM2M clients and management platforms act as servers. The protocol leverages CoAP (Constrained Application Protocol) for communication, enabling low-overhead operations such as observe/notify, read/write, and execute while maintaining compatibility with constrained networks like LPWAN, NB-IoT, and 6LoWPAN.

The core modeling mechanism of LwM2M is its **Object Model**, which defines a structured way to represent device resources, capabilities, and telemetry using Objects, Object Instances, and Resources. These constructs collectively provide a **data model** for representing device functionality in an interoperable and lightweight manner. Objects define high-level device functions (e.g., temperature sensor, firmware update capability), Object Instances represent multiple occurrences of a specific capability, and Resources define atomic data elements or operations (e.g., sensor value, units, reset command). This hierarchical modeling approach facilitates modularity and reusability through standardized objects published by OMA (e.g., IPSO Smart Objects), which serve as domain-independent templates for various sensor and actuator types.

While LwM2M's object model is often categorized as a **data model**, it also exhibits characteristics of an information model when extended with IPSO semantic descriptors. These descriptors allow devices to expose metadata such as units, types, operational semantics, and relationships—thereby enabling simplified interpretation by IIoT platforms. However, the expressiveness of LwM2M's information semantics remains limited compared to graph-based frameworks such as JSON-LD or ontology-

driven systems. Instead, LwM2M prioritizes **efficiency, low parsing overhead, and deterministic behavior**, making it ideal for edge and field-level devices in industrial automation. It integrates well into IIoT architectures requiring scalable device onboarding, firmware management, telemetry streaming, and lifecycle management. [7] LwM2M's growing popularity in industrial sectors is reinforced by its alignment with digital-twin initiatives and cloud IoT platforms, such as AWS IoT, Azure IoT, and Eclipse Leshan implementations. In combination with standardized object registries, LwM2M provides a degree of semantic consistency across heterogeneous devices, enabling cross-vendor interoperability. Compared to OPC UA, which provides a highly expressive and extensible information modeling stack, LwM2M favors compactness and operational efficiency. Compared to JSON-LD, which is semantically rich and ontology-driven, LwM2M offers a more pragmatic, resource-oriented modeling approach suitable for highly constrained environments. Collectively, this positions LwM2M as an indispensable component in holistic IIoT architectures, particularly at the field and network edge layers.

6. Comparative Analysis

Feature	OPC UA	JSON-LD	LwM2M
Primary Orientation	Industrial automation	Semantic Web	Constrained IoT
Data Model Complexity	High	Medium	Low
Information Model Richness	Very High	Depends on ontology	Moderate/Low
Semantic Interoperability	Strong	Very strong (web-scale)	Weak/limited
Encoding Formats	Binary, XML, JSON	JSON, RDF	TLV, CBOR, JSON
Device Suitability	PLCs, machines	Cloud, IT systems	Sensors, embedded devices
Modeling Flexibility	Strongly typed	Highly flexible	Moderately flexible
Companion Specs / Ontologies	Standardized (Robotics, PackML, etc.)	Open vocabularies	OMA registry
Application Focus	Widely used in industrial automation, emphasizing structured semantics.	Commonly applied in web-based scenarios for linked data.	Primarily used for IoT device management, including remote configuration and monitoring.

7. Comparative Evaluation

Deployment suitability differs across the three frameworks. OPC UA is

primarily intended for **industrial automation layers**, including PLCs, SCADA systems, edge gateways, and digital twin infrastructure. It is less suitable for constrained devices but excels in deterministic, safety-critical environments. JSON-LD is most effective at the **IT/OT convergence layer**, where contextual integration, enterprise analytics, and cloud-based processing are central. Its ease of integration with modern web technologies makes it a strong candidate for digital twin systems, knowledge graphs, and large-scale semantic interoperability platforms. LwM2M, conversely, is best positioned at the **field-device layer**, managing device configuration, telemetry, and lifecycle operations for low-power sensors and embedded endpoints. It complements OPC UA and JSON-LD rather than replacing them, functioning as a foundational protocol for the physical layer of IIoT systems.

In summary, OPC UA, JSON-LD, and LwM2M should not be viewed as competing alternatives but rather as **complementary technologies** that address different segments of the IIoT interoperability stack. OPC UA provides deep semantic modeling and deterministic communication for industrial control; JSON-LD delivers flexible, web-scale semantic integration; and LwM2M offers efficient, lightweight device management for constrained environments. A modern IIoT architecture often requires all three technologies working together, with LwM2M managing device communication at the edge, OPC UA modeling industrial assets and processes, and JSON-LD enabling semantic integration and analytics in cloud or enterprise layers. This complementary relationship highlights the importance of selecting the right tool for each architectural layer to achieve interoperability, scalability, and semantic consistency across the entire IIoT ecosystem.

8. Conclusion

The comparative analysis of OPC UA, JSON-LD, and LwM2M within the context of Industrial Internet of Things (IIoT) environments demonstrates that each framework embodies a unique philosophy toward data representation, semantic modeling, communication efficiency, and system-level interoperability. Although all three aim to structure device-generated data for machine-to-machine interaction, their design goals, operational contexts, and modeling abstractions differ significantly.

The findings of this study highlight that no single framework universally addresses all IIoT requirements. Instead, OPC UA, JSON-LD, and LwM2M should be seen as **complementary technologies**, each optimized for different layers of industrial architecture. OPC UA dominates the automation and control layers; JSON-LD enriches data at the semantic, enterprise, and cloud layers; and LwM2M enables efficient operation at the device and edge layers. Together, they form a cohesive and interoperable technological stack capable of supporting the next generation of smart manufacturing, predictive analytics, cross-enterprise collaboration, and cyber-physical system integration. As IIoT systems continue to evolve, multi-layer interoperability—rather

than reliance on a single protocol—will remain crucial for achieving resilience, semantic clarity, and scalable intelligence across industrial domains.

9. References

- [1] A. Pras and J. Schoenwaelder, “On the Difference between Information Models and Data Models,” RFC Editor, RFC3444, Jan. 2003. doi: 10.17487/rfc3444.
- [2] M. Postol, “OPC UA INFORMATION MODEL DEPLOYMENT,” Apr. 2016, doi: 10.5281/ZENODO.2586616.
- [3] OPC Foundation, “OPC UA Part 5 - Information Model Release 1.04 Specification.” [Online]. Available: <http://www.opcfoundation.org/UA/Part5/>
- [4] F. Pauker, T. Frühwirth, B. Kittl, and W. Kastner, “A Systematic Approach to OPC UA Information Model Design,” *Procedia CIRP*, vol. 57, pp. 321–326, 2016, doi: 10.1016/j.procir.2016.11.056.
- [5] Y. Svetashova, S. Schmid, and Y. Sure-Vetter, “New Facets of Semantic Interoperability: Adding JSON – JSON-LD Transformation Functionality to the BIG IoT API”.
- [6] “JSON-LD 1.1.”
- [7] J. Jiménez, “Managing IoT Devices with LwM2M,” 2024.

Review On Ethnobotanical Studies On Traditional Medicinal Plants Used For Diabetes In Chandrapur District, Maharashtra

Shroni S. Dange

VMV Commerce, JMT Arts & JJP Science College, Nagpur

Abstract-

This paper compiles and evaluates the ethnobotanical data currently available on medicinal plants traditionally used for diabetes in Chandrapur district, Maharashtra. Ten ethnobotanical studies on traditional medicinal plants sources from different places of Chandrapur district were reviewed. Ethnobotany is the field of that deals with the direct interaction of human and plants. According to the sources of 10 research paper review 24 medicinal plants used for the diabetes are listed. Fabaceae was the frequently used family in the study areas for diabetes followed by Apocynaceae, Acanthaceae, Myrtaaceae, and Ebenaceae. Leaf materials were the mostly used followed by fruit and seed.

Keywords- Ethnobotany, Medicinal plant, Diabetes, Chandrapur district.

Introduction-

Ethanobotany is a branch which deals with the interaction between the plants and human being. (Martin, 1995; Balick and Cox, 1996). Since from 10,000 years ago, humans are reliable on plants for survival (Martin, 1995). The study on ethnobotany record the knowledge of culturally interaction of people with plants. Additionally, it looks at how the local population has historically used plants for a variety of functions and how they have incorporated plants into their religious and cultural practices (Balick and Cox, 1996). In many developing countries, ethnomedicinal knowledge is the primary means for disease treatment due to inefficiencies in western healthcare systems or high cost of western drugs. Ethnomedicine encompasses the preservation of health and healing through traditional beliefs, techniques, and practices. Ethnomedicinal knowledge is disappearing due to socio-economic, environmental, and technological advancements. To prevent the permanent loss of ethnomedicinal knowledge, it needs to be systematically documented and studied (Mohammed *et al.*, 2006). Ethnobotany

explores the various ways plants have been used, managed and perceived in human societies, including their roles in food, medicines, rituals and social life. Beyond food, shelter, and clothing, plants play a crucial role in human life in religious decorum of program, ornamentation, and healthcare (Mekonnen *et al.*2022).

The Chandrapur district, located in Maharashtra state is one of the place in India. Tadoba Andheri Tiger Project and National Park in Chandrapur district are well-known. This forest region having most of the medicinal important plants, which the local tribes can use to treat numerous illnesses.

This review study focus on collecting the data, compile and evaluate the traditionally important medicinal plants used for treatment of diabetes in Chandrapur district, Maharashtra. This will helpful to preserve information of traditional knowledge for future generations.

Material and method-

This review paper aims at compiling and evaluating of published literature on traditional medicinal plants; the materials used for assessing this review are only published journal articles.

Result and discussion-

The review study identified 19 medicinal plant species from 16 families for treatment of diabetes. Among these, the family Fabaceae and Acanthaceae constituted the higher number of medicinal plant species for diabetes followed by Apocynaceae, Myrtaaceae. Bignoniaceae, Caesalpiniaceae, Capparaceae, Cucurbitaceae, Dioscoreaceae, Ebenaceae, Euphorbiceae, Gentianaceae, Menispermaceae, Moraceae, Simaroubaceae and Vitaceae contributed the least i.e. only one species (Table 1). The mostly used plant parts are leaves (50%) followed by seed (41%), fruit (37%), bark (20%), roots (12.5%), whole plant (12.5%), stem, flower, latex and bulb (4%) for the diabetes in Chandrapur district, Maharashtra.

Table 1- List of medicinal plants used for Diabetes in Chandrapur district, Maharashtra

Sr. No	Botanical name	Family	Local name	Part used
1.	<i>Ailanthus excelsa</i> Roxb	Simaroubaceae	Maharukh	Leaves
2.	<i>Andrographis paniculata</i> (Burm. F.) Wall Ex. Nees	Acanthaceae	Bhui-neem	Whole Plant and Leaves
3.	<i>Asteracantha longifolia</i> (L.) Nees	Acanthaceae	Talimkhana	Whole plant
4.	<i>Butea monosperma</i> (Lam.)	Fabaceae	Palash	Barks, leaves, fruits, gums, flower and seeds
5.	<i>Caesalpinia bonduc</i> (L.) Roxb.	Caesalpiniaceae	Gargoti	Seeds
6.	<i>Capparis decidua</i> Forssk dgew	Capparaceae	Karira	Leaves
7.	<i>Cassia tora</i>	Fabaceae	Tarota	Leaves
8.	<i>Catharanthus roseus</i>	Apocynaceae	Jaganthi	Leaves and roots
9.	<i>Cayratia trifolia</i>	Vitaceae	Tipankanda	Seed
10.	<i>Dioscorea bulbifera</i> L.	Dioscoreaceae	Kadu Kanda / Ratalu	Bulb
11.	<i>Diospyrous melanoxylon</i>	Ebenaceae	Tembhurni	Fruits and seeds
12.	<i>Dolichandron falcate</i> Seem.	Bignoniaceae	Medshingi	Leaves
13.	<i>Enicostema axillare</i> lam. Raynal	Gentianaceae	Kadu Nai	Whole plant
14.	<i>Ficus bengalensis</i>	Moraceae	Wad	Bark, leaves, fruits, seeds and latex
15.	<i>Momordica charantia</i>	Cucurbitaceae	Karella	Fruits and seeds
16.	<i>Phyllanthus niruri</i> (Linn.)	Euphorbiceae	Bhui-awala	Root, Fruit, Seed
17.	<i>Pterocarpus marsupium</i> Roxb.	Fabaceae	Bijasal	Stem
18.	<i>Syzgium cumini</i>	Myrataceae	Jambul	Bark, leaves and fruits

Conclusion-

The present study indicates the traditionally important 19 plant species of medicinal plants used for treatment of diabetes in Chandrapur district, Maharashtra,

India. The information was gathered by reviewing 10 ethnobotanic investigation within different area of Chandrapur district. The observation suggested the reported important medicinal plants will be helpful for treatment of diabetes. Further the Phytochemical and Pharmacognostical investigation is needed for systematic investigation of chemical constituents to prove medicinal worth.

References-

1. Bakare S. S., Ethnomedicinal Plants Diversity Around Nawargaon Village of Chandrapur District, Maharashtra, India. *Weekly Science Research Journal*, 2014,1(24)
2. Balick M.J. and Cox P.A., Plants, People and Culture: *The Science of Ethnobotany*. Scientific American Library, New York.,1996
3. Bodele S. K. and Shahare N. H., Ethnobotanical study of medicinal plants in forest region of Chimur Tahsil, Chandrapur District, Maharashtra *Asian J. Plant Sci. Res.*, 2015, 5(12):24-28
4. Harney N. V., Ethnomedicinal Plants Diversity of Moharli Village of Chandrapur District, Maharashtra, *India Int. J. of Researches in Biosciences Agriculture and Technology*, Special Issue-1, 2015
5. Martin G.J., *Ethnobotany: A method Manual*. Chapman and Hall, London.,1995
6. Mekonnen A.B., Mohammed A.S, Tefera A.K., Ethnobotanical Study of Traditional Medicinal Plants Used to Treat Human and Animal Diseases in Sedie Muja District, South Gondar, Ethiopia, *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 2022, Article ID 7328613, 1- 22.
7. Petkar S. D., Preliminary studies of phyto-medicinal flora from Anandwan area, tehshil Warora, district Chandrapur, Maharashtra, India, *International Journal of Researches in Biosciences, Agriculture and Technology* ,2022, 2(10): 155-162
8. Rajurkar B. M., Tribal Ethnomedicinal studies on Warora tahsil of Chandrapur district, Maharashtra State, *IJCRT*, 2018, 6(2)
9. Shende A.N. *et al.*, Traditional medicinal plants used against various diseases in Nagbhid tahsil, Chandrapur (MS) India, *Int. J. of Life Sciences*, Special Issue A12: 2018, 135-142

Panel of reviewers

Dr. Kiran S. Kale

Head, Department of Management
Dr. D. Y. Patil Institute of Technology,
Pimpri, Pune

Dr. Irfan Inamdar

Associate Professor,
Institute of Future education,
entrepreneurship and leadership (IFEEL)
Karla Lonavala

Prof. Dr. Shikha Agarwal

Graduate School of Business
Nipania Bypass, Indore

Dr. Pravin Bhagdikar

Professor and Head, Department of political science,
Annasaheb Gundewar college, Nagpur

Dr. Amar K. Nandanwar

Designation: Assistant Professor & Head
Department of Physics J. M. Patel College, Bhandara

Dr. Prince Ajaykumar T. Agashe

Librarian at Matru Sewa Sangh Institute of
Social Work, Nagpur

Dr. Deepali D. Bhawe

Professor and HOD,
Women's College of Arts and Commerce, Nagpur

Dr. Rohini Nivarti Ankush

Head, Department of Home Science
Kholeshwar College, Ambajogai Dr. BAM University
Chhatrapati Sambhajinagar

Dr. Manisha R. Nagpure

Head, Department of Marathi,
P.W.S. College, Nagpur